

ISSN 0130-234X

ЫҢЛДЫЗ

1986

2

ИҶМАЪИЁ

№ 2

1986

Март

Апрель

ОЗЪЕБЕКСТАН ССР
ЯЗЫДЖЫЛАРЫ
БИРЛИГИНИНЪ ОРГАНЫ

ЭКИ АЙЛЫКЪ ИЧТИМАЙ-
СИЯСИЙ ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ
ЖУРНАЛ

ЕДИНДЖИ СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

МУНДЕРИДЖЕ

СЁЗ — СЪЕЗД ДЕЛЕГАТЛАРЫНА

ФИКРЕТ СЕФЕРШАЕВ. Дентишювлер девири.	3
ФИКРЕТ ДЕРВИШЕВ. Янъы енъишлер эшкъына.	7
□	
ФАРИХ ЗЕВРИЕВ. Мен коммунистим.	9
САИД АБЛЯЕВ. Инженерлер — бешйыллыккъа.	12

ЯНЫ ШИИРЛЕР ДЕФТЕРИНДЕН

РИЗА ХАЛИД. Енъиш дерси. Эбедий баарь. Даима бизлернен. Биринджи рейс. Васиет. Шиирлер.	16
КЪУРТСЕИТ АМЕТ. Омюр сыры. Шадлыкъ. Къар ягъар. Бир кыыш куню кенъ тарлада. Сени корьсем. Лирикам. Сен олмасанъ.	20

БЕШИЙЛЛЫКЪНЫНЪ ИЛЕРИ АДАМЛАРЫ

ШАКИР СЕЛИМОВ. Тезьялар янында чичеклер. Очерк.	24
ЮНУС КАНДЫМОВ. Тарихны яратыджылар. Очерк.	29
АИШЕ КОКИЕВА. Тешеббюскяр оджа. Очерк.	34

РЕШИД МУРАД. Сельбилик джаддесинде. Повесть.	41
САМЕДИН ШУКУРДЖИЕВ. Ел кечитлеринде. Повесть.	52
УРИЕ ЭДЕМОВА. Беш шаиннинъ бири. Икяе.	94
ЭРКИН АЪЗАМОВ. Багъбалалы Кокальдаш. Икяе.	104

БАЛАЛАРГЪА

МАХМУД МУРАДОВ. Энъ къуветли ким? Топ. Джуравай ве Къаравай. Чыбар тавшанчыкъ. Масаллар.	111
---	-----

ЭДЕБИЙ КАЛЕНДАРЬ

ЭШРЕФ ШЕМЪИ-ЗАДЕ. Шаирнинъ эбедийлиги.	115
АТАЯР. Саида Зуннуова. Эсседен парча.	120

МЕДЕНИЕТ. САНЪАТ

К. НЕМИРОВСКИЙ. Араштырувлар девири.	122
СЕЙЯРЕ МЕДЖИТОВА. Нагъмелер алеминде.	125

ЭДЕБИЯТШНАСЛЫКЪ ВЕ ЭДЕБИЙ ТЕНКЪИД

СЕРВЕР АРИФОВ. Земаневийлик рухында.	129
Зумбуль. Йыр.	140

Авторларымыз акъкъында	144
---	-----

Баш редактор: АЙДЕР ОСМАН.

Редколлегия: ШАМИЛЬ АЛЯДИН, СЕРВЕР АРИФОВ,
АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ (месуль секретарь), АСКЪАД МУХТАР,
БОРИС ТИХОМОЛОВ, ЗАРЕМА ТРАСИНОВА, НУЗЕТ УМЕРОВ,
МИАД ХАКИМОВ, ЧЕРКЕЗ-АЛИ, УРИЕ ЭДЕМОВА.

Фикрет Сефершаев,

Ташкент областы Чиназ районьдаки «Озбекстан ССРнинъ 30 йыллыгы» колхозы памукъчылыкъ бригадасынынъ башы, СССР Юкъары Советининъ депутаты, Озбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ азасы, КПСС XXVII съездининъ делегаты.

Денъишювлер девири

Инсан омюрнинъ акъкъан сувгъа бенъзеткенлери нафиле дегиль. Акъикъатен де омюр токътамай, о огге догъру эп чабикликле илерилей. Къыскъадан айткъанда, айлар артындан йыллар келип кечелер. Я о кери дёнмейджек къыйметли вакъыттан биз насыл файдаланамыз? Шимди мен бу сёзлерини айтыр экеним, белли совет языджысы Н. Островскийнинъ: «Аят инсангъа ялынъыз бир дефа бериле. Оны ойле яшамакъ керек ки, сонъундан пешман этме, зарланма!..» деген сёзлерини хатырлайым. Не къадар догъру фикир!

Мен, мемлекетимизде буюк денъишювлер олайткъан девирде, яни совет халкъы КПСС XXVII съездининъ дюньяджа эмнетке малик тарихий къарарларыны омюрге кечирювге гъайретле киришкен бир вакъытта терең тюшонджелерге далам. Тек тюшюнем дегиль, онынъ манети гъает буюк экенини анълайым ве озюмнинъ кечкен аят ёлума, якъкан ишлериме акълен назар ташлайым. «Ким эдим де, ким олдым. Бойле бахтиы, адамларнынъ урьметини насыл этип къазандым» деп ойланам.

...Ана-бабадан оксюз къалгъанымда докъуз яшыны толдырып онгъа адым аткъан эдим. Биз — дёрт бала Фатиме татамнынъ имаесинде къалдыкъ. О бизге эм ана, эм де баба олды. Акърандашларым киби мен де яшлыкътан эм окъудым, эм чалыштым. Колхоз чобаны Бекхайдар Сегизбаев иле къоюн бакътым. Яшылыкъта эр бир огълан баланынъ юрегинде техникагъа авесслик догъа, бу сыр дегиль. Бойле «севдалыкъ»къа къанылгъанымда энди он беш яшында эдим, буны дуйгъан татам колхоз гаражынынъ мудури иле сёйлешти. Нетиджеде, мени шофер Нарбай Ахмедовкъа шегиртликке ёлладылар. Устазымдан «полуторка» машинасыны идаре этив сырларыны огрендим. Арадан эки йыл кечкен сонъ мангъа машинаны мустакъл идаре этмеге изни бердилер. Беш йылдан сонъ, колхоз ренсининъ машинасына авуштым.

Аля хатиремде. 1959 сенеси эди. Кунълерининъ биринде колхоз ренси Немандияр Ахмедовнен тарлалар бою кезгенимизде, о, машинаны суварылайткъан тарла янында токътатмамны риджа этти.

— Фикрет, тюш,— деди о бекленильмегенде.— Памукъ тюплерининъ вазнетини берабер козьэтейик.— Онынъ, эвельде бойле адети олмагъанындан теклифине бираз тааджиплендим.— О кепе зыкъар-

лады ве кулюмсиреп:— Тюш, тюшебер. Бакъайым, памукъчылыкътан анълайсынъмы?— деди.

Машинадан тюштим. Тарла ичиндеки тарачыкъ ёлчыкътан баягъы юрген сонъ, реис элини омузума къойды, мерамыны сёйлеп башлады:

— Биз идареде сенинъ акъкъынъда бир фикирге кельдик,— деди о.— Техниканы яхшы бильгенинъни козь огюне алып, сени звеногъа башлыкъ тани этмек истеймиз...

Эбет, мени бойле теклиф бираз абдыратты. Догъру, памукъ етиштирювнинъ бир чокъ агротехник тедбирлери манъа таныш. Тракторны да идаре этерим. Лякин звеногъа реберлик этип олурыммы экен.

Реис меним фикиримни анълагъан киби, сёзюни девам этти:

— Сен шубеленме, къоркъма. Ярдым этермиз. Нетидже ярамай олмайджагъына эминим. Биз эпимиз санъа ишанамыз, чюнки сен эмексевер ипсансынъ.

Мен разы олдым. Бизге 22 гектар ер айырдылар. Эки татам, къыз къардашым, энънштем — эпимиз бир звенода чалышып башладыкъ. Теджрибели памукъчылардан бол берекет етиштирюв ёлларыны огренюв, ишке виджданнен янашув саесинде звеномыз ильки йылнынъ озюнде планыны ве междбуриетнини толусынен эда этти. О девирде техника ве механизмлер етишмегенинден бир чокъ ишлер эльнен япыла эди. Мен трактор артына араба тиркеп, тарлагъа кубре ташыдым, памукъ сыра араларыны гъыдаландырдым. Бойлеликле, звеномызнынъ ильки сене эльде эткен мувафакъиети фена олмады. Гектар башына къыркъ секиз центнерден памукъ берекети алдыкъ. Аилевий звеномызнынъ йыллыкъ келири он эки бинъ рублени тешкиль этти.

Арадан эки йыл даа кечти. Энди звенолар бригадаларгъа чевирильди. Мени бригадир тани эттилер. 1961 сенеси биз алты гектар ерге памукъ урлугъы сачтыкъ. Сачувдан эвель кузьде, ерни отуз секиз — къыркъ сантиметр теренлигинде агротехника къаиделери талапларына толусынен риает эткен алда сюрдик. Ерни мааллий кубреге яхшы этип тойдырдыкъ. Колхозджыларымыз къол-къолгъа берип чалыштылар. Эр бир ишни озь вакътында юксек кейфиетнен япмагъа аракет эттик. Бутюн теджрибемизни, усталыгъымызны, исарлы эмегимизни ишке къойдыкъ. Бойле чалышувымыз эр сене памукътан юксек берекет алувымызгъа, келиримизнинъ чокълашмасына муим реин олды. Эр йыл гектарындан къыркъ бир — къыркъ дёрт центнерден берекет алынды. Бойле юксек нетиджелерге иришкек ичюн илим ве техниканен достлашмакъ, илерилернинъ теджрибелеринден файдаланмакъ керек олды. Энь муими топракъны «алдатмамакъ» керек. Акс алда о яхшы нетиджелерге кетирмей. Халкъымыз топракъны алдаткъан, озюни алдата, деп нафиле айтмагъан.

КПСС XXVII ве Озбекстан Компартиясынынъ XXI съездлеринде, топракъ берекетнинъ менбаи олгъаны, суварма ерлерден семерели файдаланмакъ кереклиги акъкъында айрыджа къайд этильди. Акъкъатен де шойле. Топракънен «сёйленмеге», онынъ «дердини анъламагъа» бильген ве онъа коре аракет эткен койлюнинъ иши яхшы ола. Буны бизлер озь теджрибемизден корип кельмектемыз. Эгер топракънынъ не заман къувамына кельгенини, сачувны не вакъыт башламакъ мумкюнлигини ве суварув муддетлерини бильмесенъ, экин сыра араларыны гъыдаландырув эм де чеканка ве дефолиация муддетлерини бозсанъ, козьде туткъан берекетни алып оламазсынъ.

Бригадамызнынъ эмексевер адамлары эр сене семерели чалышлар ве юксек нетиджелерни эльде этелер. 1985 сенеси коллективимиз эр бир гектар ерден 41,5 центнерден берекет алувын теминледи. Бу, колхоз боюнджа алынган ортаджа косътергичтен 6 центнер зияедир. Йыллыкъ планымызны 122 процент эда эттик. Лякин памукънынъ эрте пишювине наиль оламадыкъ. Бунынъ нетиджесинде бере-

кетнинг белли бир мыкъдары биринджи сорткъа теслим этильди. Бу, келиримизнинг чокълашувына менфий тесир этти. Бригадамыз он биринджи бешйыллыкъны дёрт йылда эда этти. Беш йыл зарфында эр бир гектар ерден орта эсаппен 42 центнерден памукъ берекети алынды.

Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитетининг Баш секретары М. С. Горбачёв КПСС XXVII съездинде инсан факторы акъкъында пек эйи сёзлер айтты. Эр бир мувафакъиетке инсанларнинг исрарлы эмеклери, ишке гонъюльден янашувлары саесинде иришмек мумкюнлиги ич кимсеге сыр дегиль эбет. Мен Озбекстан Компартиясынын XXI ве КПССнинг XXVII съездлеринде делегат оларакъ иштирак эттим. Иште о вакъытлары бригадамызнын ишкурар адамлары, манъа памукъчылыкъ илимини усанмадан огреткен устазларым, козьлерим огонден бирер-бирер келип кетилер. Сагъыт Фаттахов, Сейяр Ибраимов, Айдар Фаттахов, Рисбек Налибаев, Абдурахман Бектуров, Яшабай Ташенов, Туюме Абдуллаева, Рахима Къурбанова, Шарофат Лапасова меним ичюн тувгъанларым киби олып къалдылар. Оларнын эр бири эрте баарьден кеч кузьге къадар памукъкъа буюк севгинен янашалар, агъа-къардаш киби бирликли олып чалышамыз. Бригадамыз бойле эмексевер адамларнен планны эр вакъыт арткъачынен толдыраджагъына эминим.

Эбет, партия съездлеринде устю ачылгъан эксикликлерге ёл берильмеген олса, эр бир ишчи, эр бир ребер озь вазифесине виджданнен, намуснен, даа месулиетли янашкъанда, бизим мувафакъиетлеримиз даа зияде олур эди.

Сонъки йылларда, Озбекстанда халкъ ходжылагъына реберлик япув ишлеринде партиявий ёлдан тайпынувлар юз бергени акъкъында энди баягъы лакъырдылар олды. Буларгъа козь юммакъ мумкюн дегиль. Бизим районымызда да бойле чиркин алларгъа ёл берильди. Кадрларнын ишке мунасебетлериндеки афылыкъ, хусусан колхозымызгъа паалыгъа отурды. Теджрибели памукъчы, тешкилятчы Исмадияр Ахмедов чокъ йыллар девамында колхозгъа реислик япты. Ходжалыкънын бутюн сааларында юкселювге иришилди. О, халкъны, халкъ исе оны яхшы анълай эди. Колхознын икътисадияты къавийлешти, адамларымызнын турмушы яхшылашты. Янъы къасабалар, мектеп биналары къурулды, ёлларгъа асфальт тешельди. Водопровод ве газ кечирильди. Буларнын эписи адамларгъа янъы девир рухыны ашлады, оларны даа да исрарлы чалышмагъа, колхознын байлыгына байлыкъ къошмагъа давет этти. Лякин, реисимизнинг сагълыгъы феналашкъаны себебинден о пенсиягъа чыкъмагъа меджбур олды. О девирде колхознын кассасында бир миллион рубледен зияде пара бар эди.

Районнын сабыкъ реберлери чокъ тюшюнип отурмадылар. Къомшу совхозда бригадир чалышкъан Турсунай Раимованы бизге реисликке тевсие эттилер. «Республикада нам къазангъан механизатор, ишни юрсетмеге биле, тешкилятчы къадын» деп макътадылар. Бойледже, янъы реис ишке киришти. Киришти ама, онын келишисиз къылыкълары адамларнын зытына токъунды. О, кимсенен акъыл танышмакъны озюне мунасиб корьмеди. Эр шейни озю ве озюнде чезди. Топракъ шараитини, адамларнын табиятыны бильмегени алда, келишисиз эмирлер берди. Колхознын икътисадий вазияти бир йылнын ичинде осаллашты. Бу акъта район реберлерине айтылды. Колхозджылар шикъет эттилер ама, бунъа къулакъ асылмады. Яхшы ки, Озбекстан Компартиясы XVI Пленумында бойле алларгъа дарбе эндирильди. Бизим реисимиз де вазифесинден алынды. Бойле тюшюниймейип япылгъан иштен колхоз чокъ зарар корьди, адамлар азап чектилер. Колхоз учь йыл зарфында бир миллион рубле борджкъа далды.

Мен бир шей хусусында даа айтмакъ истейим. Биз озь ишимизде насыл янълышылыкъларгъа ёл бергенимизни анълап, оны талиль этмек

керекмиз. Кимерде ойле ола ки, беджериксизлигимиз, джурьатсызлыгьымыз ишке кедер эте, биз исе бутюн кьабаатны табияткьа, авагьа авдарамыз. «Баарь кеч кельди. Кузь эрте тюшти» деген маначыкьлар кьурамыз. Бу ич де догьру дегиль. Чалышмакь керекмиз. Эр анги кьыйынлыкьны эял эмегимизнен енъмек керекмиз. Бойле этсек, ада-летли олур.

Памукь. етиштирювни энди техникасыз тасавур этмек кьыйын. Техникамыз ёкь дегиль. Бар. Лякин олар девирнинъ талабына дже-вап бермейлер. Алимлеримиз, конструкторларымыз бу акьта кереги киби баш ёрмайлар десем ялан олмаз. Мисаль оларакь, памукьтымар машинасыны алайыкь. Мен «СХМ-48» маркалы тымар машиналарын-дан башлап шимди колхоз ве совхозларда ишлетилеяткьан «Х-4» мар-калы машиналаргьа кельгендже эписи памукьны насыл джыйгьаныны яхшы билем. Догьрусыны айткьанда, бу машиналарнынъ конструктив чезимлеринде джиддий эксикликлер бар...

Белли ки, кьутучыкьларнынъ эписи бир кереден ачылгьан па-мукь джынысы даа яратылмады. Бойле джынысынъ яратылувы да шубели. Осюмликнинъ биологик хусусиетлери бунъа мусааде этмей. Ойле экен, тымар машиналары берекетни яруслар боюнджа джыйма-сыны ёлгьа кьоймакь керек. Бу эснада бираз арекетлер япылды, ама нетиджеси яхшы олып чыкьмады. Шимди чалыштырылаяткьан тымар комбайнлери берекетнинъ баягьы кьысымыны ерге тёкип кете, нети-джеде памукьнынъ кейфиети бозула. Булар исе арткьач масрафлар-гьа алып келе. Памукьнынъ озюне мал олув кьыймети арта.

Памукьнынъ джыныслары да яхшы дегиль. Памукь осюмлиги-нинъ табийй душманлары чокь. Оларнынъ бириси — вилт хасталы-гьыдыр. Бу хасталыкь инсанлардаки рак хасталыгьына бенъзей. Осюмликни кьурута, берекетни пиширге етиштирмей. Бу хаста-лыкьнынъ себеплери ве онъа кьаршы курешнинъ семерели усуллары даа тапылгьаны ёкь. Бизлер ялынъыз онынъ бир ёлуны билемиз, яни бу хасталыкькьа чыдамлы джыныс керек. Алимлер бойле джыныс-ларны яратмакь узеринде иш алып баралар. Лякин бекленильген нетиджеге даа иришилъмеди. Кьач йыллар девамында «Ташкент» джынысларыны сачып кельдик. Энди о да хасталанды. Бойле джид-дий проблемалар памукьчыларнынъ ишлерине кедер эте. Энъ муими мемлекетке уджуз, бол памукь берекети етиштирип берювни ча-налата.

Булар ве булар киби дигер меселелерни чезмек вакьты чокьтан кельди. Бунъа имкянларымыз етерли.

Биз памукьчылар исе, эр вакьттаки киби ватанперверликнен чалышырмыз, чюнки эмек инсаны рухий джеэттен зенгинлештирге-нини яхшы билемиз. Мисаль ичюн озюмни алайыкь. Отуз йылдан бе-ри памукьчылыкьнен огьрашып келем. Партия ве укюметимиз семе-рели эмегимни мунасиб такъдирледи. Мен Эмек Кьызыл Байракь орденинен, медаллернен, Озьбекстан Юкьары Совети Президиумы-нынъ Фахрий ярлыгьынен мукаяфатландым. Бутюниттифакь халкь ходжалыгьы енъишлери сергисининъ дефаларджа иштиракчиси олдым, онынъ кумюш ве тунч медаллерини алдым. Манъа халкь буюк ишанч бильдирип, 1984 сенеси СССР Юкьары Советининъ Миллетлер Сове-тине, 121-нджи Янъыёл сайлав округундан депутат сайлады. Бу мен ичюн не дередже буюк шерёф олгьаныны яхшы анълайым ве бутюн фаалнетимни халкьнынъ ишанчыны акьламагьа сарф этем.

Коммунист партиямыз мемлекетни инкишаф эттирювнинъ янъы мензиллерини бельгиледи. XXVII съездде партиянынъ янъы редакция-даки Программасы, КПСС Уставы, СССРни ичтимаий ве икътисадий инкишаф эттирювнинъ Эсас догьрулышлары кьабул олунды. Бутюн совет адамлары съездинъ тарихий кьарарларыны буюк кьуванч иле кьаршылап алдылар ве оларнынъ эдасына кириштилёр.

Партиямызнынъ планлары — халкьнынъ планлары. Биз оларны эда этюв огьрунда даа гьайретли чалышамыз.

Фикрет Дервишев,
Ферганадаки секизинджи кзуруджылык
трестининь идареджиси.

Янъы енъишлер эшкына

Мен эмек фаалиетимни адий чиленгир-монтажджылыкътан башладым... Яшлыгъым Шахрисабз шеэринде кечти. Бинъ докъуз юз элли еди сенеси орта мектепни битирдим. Сонъра буюк арзу-умютлернен Къокъанд шеэринде келип, автомобиль-ёллар техникумына окъумагъа кирдим. Техникумны битирген сонъ, такъсимат комиссиясы мени «Уз-трансспецстрой» истисал бирлешмесининъ Фергана шеэриндеки докъузынджы кзуруджылыкъ-монтаж идаресине ишке ёллады. Анда башта чиленгир-монтажджы, сонъ кзуруджылыкъ участкасында уста, болюк инженерни ве болюкнинъ башы олып чалыштым. Сонъра, етмиш эки сенеси, озюм ишлеген коллективге ёлбашчылыкъ япып башладым. Иште, бу вакъытлары Ташкент политехника институтыны гъябий суретте окъуп битирдим. Кечген сене исе, секизинджи трестке идареджи оларакъ таин этильдим.

Озбекстан ССР Кзуруджылыкъ министрлигининъ имаесиндеки мезкюр трест, Фергана областынынъ энъ ири кзуруджылыкъ тешкилятларындан биридир. Мында бир бучукъ бинъ адам чалыша. Трестимиз кзуруджылары область санайысынынъ илерилевине озьлерининъ салмакълы исселерини къошып кельмектелер. Бунынъ ичюн де трестининъ байрагында Урьмет бельгиси ордени парылдай. Трестимиз кзургъан бир талай ири санайы ишханелери ялынъыз областта дегиль, атыта республикада биле белли. «Азот», «Фергананефтеоргсинтез», Фергана фуран бирикмелери, В. И. Ленин адына сыджакълыкъ энергия меркези, «Атлас» истисал бирлешмеси ве бунъа бенъзеген онларнен ишханелер шулар джумлесиндендир. Бизлер шимди де, бу ишханелернен багъымызны кесмедеч, мында янъы-янъы объектлерин кзурып ишке тюшюремиз.

Трестимиз тарафындан он биринджи бешйыллыкъта Фергана токъумаджылыкъ комбинатында он еди миллион секиз юз етмиш бинъ рублелик кзуруджылыкъ-монтаж ишлери япылды. Мында 18,8 бинъ дане урчукъка малик дёрт юз он алты йип чийратув тезъасы срлештирилип, чалыштырып башланылды. Бунынъ киби де, «Атлас» истисал бирлешмесинде учъ миллион секиз юз он алты бинъ рублелик иш япылып, йылда бир бучукъ миллион метр басма чыкъараджакъ янъы истисал цехи ишке тюшюрильди. В. И. Ленин адына ТЭЦде суткада дёрт юз йигирми бинъ тонна був ишлеп чыкъараджакъ къазанхане реконструкциясында еди миллион рублелик, «Фергананефтеоргсинтез»

истисал бирлешмесинде бир бучукъ миллион рублелик кѳуруджылыкъ-монтаж ишлери япылды. Бундан башкъа, юзлернен квадрат метр мескен эвлер ве башкъа социаль, медений-турмуш биналары кѳурулып файдаланувгъа теслим этильди.

Трест партия комитети эркъянында учъ юз алтмыш коммунист бар. Секизинджи трест партия комитетининъ секретары Юрий Михайлович Орловнынъ етекчилиги алтында, буюк тешкиятчылыкъ ишлери алынып барыла. Эсас дикъкъат эмек ве девлет низамыны пекитювге, ёл-башчы кадрларнынъ месулиетини арттырмагъа догърултылгъан гъаевий-тербиевий ишлерни яхшылаштырувгъа, инженерлик хызметининъ кейфиетини, ишчилернинъ бильгисини юксельтюв ве ихтисаслы муте-хассыслар азырлавгъа догърултыла. Озюмизде къавий низамны ёлуна къюювнен берабер теминатчыларымыздан да, озъ узерлериндеки вазифени вакъытында эда этиювлерини талап этемиз.

Эмексевер коллективимизнинъ ишченлик чизгисине базанып, алып барылгъан тедбирлернинъ нетиджеси, кеттикче мундериджели олмакъта. Трестимизде тешеббюс ве тешкиятчылыкъ нумюнеси косътерген онларнен кѳуруджылар, истисал етекчилери чалыша. С. Измайллов, С. Сеитибраимов, Б. Артольд, Д. Чубукъчиев, А. Мамаджанов, В. Горбунов, С. Абнев, Э. Бекиров, М. Абильтаров, Г. Асанов, Б. Мустафаев, Н. Самойленко, З. Юсупова, З. Къамбаров киби аркъадашлар иште булар джумлесиндендирлер. Мына бойле ишкюзарларнынъ федакяране эмеклери саесинде истисалгъа илим-техника янъылыкълары, илери иш усуллары кениш омюрге кечирильмекте. Трестте, хусусан бригада под-рядынен чалышув боюнджа буюк теджрибе топланды. Шимди мында отуз докъуз кѳуруджылыкъ бригадасы бу илери усулнен чалышып, юксек косътергичлерни эльде этмекте.

Бизде ишни яхшылаштырувгъа догърултылгъан эр бир теклифке айрыджа эмиег бериле. Бойле теклифлер партия топлашувларында, бюро меджлислеринде мунтазам суретте музакере олуна. Месея, кечкен сененинъ декабрь айында олып кечкен партия топлашувында, трестнинъ имаесиндеки кѳуруджылыкъ материаллары ве конструкциялары заводунынъ техника незарети болюгининъ инженери Татьяна Ивановна Бурова сёзге чыкъты. О, ишлеримизнинъ мувафакъиети за-воднен багълы экенини, лякин о шимдики куннинъ дереджесинде чалышмагъаныны, заводны реконструкция япув биринджи вазифе олгъаныны айтты. Коммунист Бурова дарбедар чалышув меселесини ко-терди. Онынъ фикирини, дигер коммунистлер де тасдыкъладылар. Коммунист, бригадир Сервер Измайллов исе, бригада подряды усулыны кенишлетюв, эмек ве теминат низамыны яхшылаштырув, яш кѳуру-джыларгъа устазлыкъ япув куннинъ муим талабыдыр, деди.

Кѳуруджылыкъ объектлерине зарур олгъан материал ве рекон-струкцияларнынъ етмиш проценти иште юкъарыда анъылгъан заводда азырланыла. Партия топлашувында, завод ялынъыз янъыдан рекон-струкция япылгъан такъдирде кѳуруджылыкънынъ кейфиети юкселе биледжеги къайд этильди.

Якъында исе, идаремизде небеттеки партия топлашувы олып кечти. Топлашувда трестимиз кѳуруджылары он экинджи бешйыл-лыкъта ве съездлер йылында япыладжакъ ишлернинъ колами, узерле-рине алынгъан социалист меджбурнетлерини, бир сыра муим меселе-лерни музакере эттилер. Коллективимиз съездлер йылында баш под-ряд боюнджа 29 миллион 720 бинъ рубле, озъ кѳуветлеринен 11 миллион 917 бинъ рублелик кѳуруджылыкъ-монтаж ишлери япмакъ планыны бельгиледи. Биз шимди буюк ёлнынъ башындамыз. Онынъ сонъу мувафакъиетли ве кѳуванчлы олмакъ керек. Бирдем, интернациональ коллективимизнинъ ниети иште бойле.

Мен Озъбекстан Компартиясынынъ XXI съездине делегат сайлан-гъаным ве онда иштирак эткеним тек манъа дегиль, бизим бутюн кол-лективимизге бильдирильген буюк ишанч деп саям. Оны огде япа-джакъ ишлеримиз ичюн аванс деп эсап этем.

Фарих Зевриев,

партия ветераны.

МЕН КОММУНИСТИМ

Вакъыт не къадар тез кече! Бойле бакъсанъ, даа тюневин къырджыман йигит эдим. Бугунъде етмиш алты яшындам. Ленин партиясы сафында булунгъаныма да элли беш йыл олды. Бу узун, энишли, ёкъушлы омюр ёлларында чокъ шейлерни корип кечирдим...

Бизлер афатлы йылларгъа расткельдик. Ольдюрге ве ольмеге истемей эдик, ама Ватанны къорчаламакъ керек олгъанда, элимизге сила алмагъа меджбур олдыкъ. О девирде бизлер социализм эшкъына, бахт-сеадет эшкъына куреше эдик.

Он еди сенеси Октябрь инкъилябы гъалебе къазангъан сонъ, Ленин партиясы ёлбашчылыгъында, мемлекетнинъ социаль-икътисадий ве медений инкъишафыны юксельтмек киби муим вазифелернинъ эдасына киришилди. Ватанымызнынъ башына агъыр мусибетлер тюшкенде, Ленин партиясы кутъле огюнде озюнинъ етекчилик ролюнъ ачыкъ-айдын нумайыш этти. Мен 55 йылдан бери бу партиянынъ азасы олгъаным ифтихарланам ве озюмни бахтлы саям. КПСС XXVII съездин олып кечкен бир девирде, мен къарт коммунист оларакъ, аятымдаки базы бир левхаларны хатырламакъ истейим...

Бу унутылмаз вакъиа меним догъгъан койим Кучугенде олып кечти. 1924 сенесининъ башында дайимиз В. И. Ленин вефат эткен кунълери, бизлер — он беш мектеп талесени комсомол сафына къабул олундыкъ. Керчь шеэри комсомол комитетининъ авалесинен, мектебимизининъ ильмий ишлер боюнджа мудири Меннан Асанов комсомол ячейкасыны мейдангъа кетирди ве онынъ тешкилий топлашувында мени ячейка секретары сайладылар. Бу меним омюримде буюк вакъиа олды. Ама биз комсомоллар, ишни неден башламакны билмей эдик. Комсомолнынъ Программасы ве Уставынен яхшы таныш дегиль эдик. Бир айдан сонъ шеэр комсомол комитетининъ векили бизге комсомол билетлерини такъдим этти. Меннан Асанов къайдандыр, В. И. Лениннинъ РКСМ III съездинде доклад япкъан ве сонъундан рисале олып чыкъкъан «Яшлар Иттифагынынъ вазифелери» деп адландырылгъан китапчыгъыны тапып кетирди. О, биз ичюн арекет ве куреш программасы олып къалды. Ячейкамыз кеттикче пекинди, онынъ азасы элли адамгъа барды. Нетиджеде бизим койимиз де, сиясий бир къуветке чевирильди. Койлюлер арасында анълатув ишлери алып бара, оларны коллектив ходжалыгъы тешкиль этювге давет эте эдик. Эмегимиз зая кетмеді ве йигирми секиз сенеси район боюнджа тек бизим койимизде колхоз мейдангъа кетирильди. Иште бу вакъыттан башлап, комсомол ячейкамыз колхоз комсомол тешкилятына чевирильди.

Йигирми секиз сенесининъ сонъунда биз он комсомол азасы, Войков адына Керчь маден заводына ишке йиберильдик. Бизлерни, анда

яхшы къабул этилер, яшамакъ ве чалышмакъ ичюн керек олгъан шараитлерни яраттылар, комсомол ишлерине джелъп этилер. Бойледже, ишчи сыныфына къошулдыкъ, ишчилер омюрини менимсеп башладыкъ. Бу, биз ичюн янъы аят мектеби эди. Элимиз акъшамлыкъ курсларгъа кирип окъудыкъ, тюрлю зенаат саиплери олдыкъ. Бу вакъытларда завод генчлиги арасында биринджи комсомол-яшлар бригадалары мейдангъа кетирильди. Биз де, иште, бойле бригадаларнынъ азалары олдыкъ.

Мен бир йылдан сонъ Куйбышев адына машинапыджылыкъ заводына (Войков адына заводнынъ филиалы) ишке авуштырылдым. Анда ренкли маден притиджи олып чалыштым. Мезкюр заводда беш юзден зияде комсомол-яшлар бар эди. Арадан бираз вакъыт кечкен сонъ, завод комсомол комитетининъ секретары вазифесине таин этильдим. О вакъытлары комсомол ишлеринде энди белли бир теджрибеге малик эдим. Биз — комсомол реберлерининъ ишлери, эсасен Ильичнинъ: «Окъумакъ, окъумакъ ве кене окъумакъ» талиматы эсасында къурулгъан эди. Мен бу сёзлернинъ манасыны яхшы анълай эдим: эр вакъыт коммунизм къуруджылыкъы ишине актив суретте иштирак этмеге тырышмакъ, марксизм-ленинизм талиматыны токътамадан менимсемек, ичтимай омюрде фааль иштирак этмек, джемнетизмиз ве девлетимизнинъ илерилемесине къолтутмакъ, шахсий ишинънен дигерлерине нумюне косътермек, озюньни социалистик интернационализм ве совет ватанперверлиги рухында тербиелемек демектир.

Генчликнинъ билъги севнеси баягъы юксельди. 1931 сенеси, комсомол, бешйыллыкъ планни эда этиов девиринде косътерген ярарлыкълары ве социалистик ярышындаки мувафакъиетлери ичюн экинджи кере Эмек Қызыл Байракъ орденинен мукафатланды. Бу вакъиа ялынъыз комсомолны дегиль де, бутюн совет генчлигини рухландырды, онынъ эмек ве ичтимай-сиясий фаалиетини котерди. Айны шу сене январь айында меним шахсий аятымда, хатиримде эбедий синъип къалгъан бир вакъиа даа олып кечти. Мен ВКП(б) сафына аза олдым.

Ленин партиясы сафына кирген о унутылмаз отуз бир сенеси, менден эп узакълашмакъта. Элли беш йыл... Заводда чалышкъан ве мени ВКП(б) сафына азырлагъан эм де тевсие эткен аджайип уйкен аркъадашларымны даима урьметнен анъам. Қъарт коммунистлер — Куйбышев адына заводнынъ директоры В. И. Криворотенко, завод партия комитетининъ секретары А. Л. Запоров, Керчь шеэри комсомол комитетининъ биринджи секретары А. В. Детков — олар меним акъыкий устазларым эдилер.

О вакъытлары мен яш коммунист оларакъ, партия Программасы ве Уставындаки косътеришлерни менимсемеге, марксизм-ленинизм гъаелеринен сияланмагъа тырыштым. Цехте озюмнинъ ишчи хызметини эда этиовнен бирликте, Мосрыбтуз рабфагынынъ акъшамлыкъ курсына окъудым. ВКП(б) тарихыны, Лениннинъ «Не япмакъ керек?», «Неден башламакъ керек?» ве дигер эсерлерини джиддий огрендим. Буларнынъ эписи манъа партиямызнынъ тешкилий ве гъаевий темелини анъламагъа ярдым этти. Отуз учъ сенеси рабфакны битирген сонъ, Керчь шеэри партия комитетининъ вежлетинен, мен алий коммунистик кой ходжалыгъы мектебине (ВКСХШ) окъумагъа ёлландым. Мезкюр окъув юрты Симферопольде эди. Анда, партия ишлери болюгинде эки йыл окъудым. Ама зенаатим боюнджа чалышмакъ сырасы кельмеди. НКВДге ишке йиберильдим. Смоленск шеэринде хызмет эттим, хусусий ишлер боюнджа командирнинъ муавини вазифесинде булундым. Эбет, мында партиявий-сиясий иш усулы башкъа ишлерден айырылып тура ве НКВДнинъ партия ве сиясий хадимлеринден буюк месулиет талап эте эди. Меним мындаки хызметим отуз еди сенеси сентябрь айындаже девам этти. Сонъра Москвагъа чагъырылдым. Андан къайткъан сонъ мен Балакълава район партия комитетининъ биринджи секретары, сонъ область партия комитети-

нинъ учюнджи секретары, даа сонъра Симферополь шеэри партия комитетининъ экинджи секретары вазифелеринде чалыштым. Къыркъынды сененинъ сонъунда исе мени ВКП(б) МК янындаки алий Ленин курсларына окъумагъа ёлладылар. Москвадаки окъувым Улу Ватан дженки башлагъан кунъгедже девам этти.

1941 сенеси июнь 23-те курсларнынъ динълейиджилеринден он адам Баш сиясий идаренинъ имаесине кечип, арекет этиджи ордугъа кетеджеги бильдирильди. Оларнынъ арасында мен де бар эдим. Бизге энда япыладжакъ ишлерни анълаттылар ве Баш сиясий идаренинъ векиллери олгъанымызны тасдыкълайыджы весикъаларнен теминледилер. Июнь 24-те аркъадашым — Иркутск шеэри партия комитетининъ секретары А. В. Латохиннен берабер Гъарбий арбий округнынъ 16-нджы ве 20-нджи арекет этиджи ордуларына учып кеттик. Анда арбий вазиятнен таныш олгъан сонъ, мен Латохиннен сагълыкълашып, сиясий идаренинъ авалесини эда этмек ичюн бирлешмелерге ве кысымларгъа кеттим.

О девирлери, Гъарбий джебэдеки вазият пек агъыр эди. Бутюн джебэ ёлакъларында къатты урушлар кетмекте. Душман аскерлери Смоленск шеэрини эльге кечирмеге арекет этелер. Бу шеэрде арбий-техникий база ерлешкен олып, мында демирёллар келип къошула ве янчыгъындан Москва — Минск автомобиль трассасы кече. Къыркъ бир сенеси июль айынынъ орталарында Смоленск шеэри — къалесининъ мешур мудафаасы башланды. Мен бу шеэрни мудафаа этмек ичюн алынып барылгъан урушларда иштирак эттим, яни биринджи кере дженкке кирдим. Смоленск шеэри ичюн эки ай девам эткен урушларда аскерлеримиз, командирлеримиз, сиясий хадимлеримиз, коммунистлеримиз, комсомолларымыз озьлерининъ джескурликлерини ве арбий бильгилерини нумайыш эттилер. Олар эр бир район, участка, сокъакъ, квартал, эв, копюр ичюн душманнен амансыз уруштылар. Душманнынъ макъсады — Гъарбий джебэни ярып, Смоленсктеки 20-нджи ордуны къамачавгъа алмакъ ве бунынъле озюне Москвагъа ёл ачмакъ эди. Немсе танклары ве самолётлары бизимкине исбетен баяггы чокъ олгъаны себебинден, август айынынъ сонъларында аскерлеримиз Смоленсктен чекильмеге меджбур олдылар. Душман бу шеэр ичюн алынып барылгъан урушларда 250 бинъден зияде аскер ве офицер, пек чокъ арбий техника гъайып этти.

Смоленск операциясындан сонъ манъа Харьков, Таганрог, Ростов-Дон, Темрюк, Таманъ ичюн алынып барылгъан операцияларда, Керчь — Феодосия десантында иштирак этмек сырасы кельди. Кысыкъасы, мен Гъалебе кунюнедже тюрлю джебэлерде арекет этиджи ордуларда булундым ве Ватан огюндеки борджымны намуснен эда этмеге тырыштым. Улу Гъалебеден сонъ Алма-Атагъа кельдим, чюнки къорантам дженкнинъ башында мында эвакуация этильген эди.

Улу Ватан дженкинден сонъ, партиянынъ авалесинен йигирми секиз йыл девамында совет тиджаретинде ишледим. Бу девир ичинде эки кере Алма-Ата шеэр партия комитети Пленумына аза сайландым, эки кере халкъ депутатлары шеэр Советине ве беш кере район Советине депутат сайландым. Манъа косътерильген ишанчны даима кереги киби эда этмеге тырыштым.

Шимди пенсияда олгъаным бакъмадан матбуатнен багъымны узьмейим. Бундан гъайры, мына энди он учь йылдыр ки, Алма-Атада Фрунзе районынынъ партия комитети янындаки ветеранлар совети Президиумынынъ ве партия комиссиясынынъ азасым. Мында агитация-пропаганда секциясына ёлбашчылыкъ япам. Затен, коммунист эр вакъыт ве эр ерде коммунист олып къалмакъ керек.

Бугунъде бизлер — партия ветеранлары озюмизни гъает бахтлы саямыз. Чюнки КПССнинъ XXVII съезди бельгилеген тарихий къарарларны омюрге кечирювге биз, къарт коммунистлер де элимизден кельгени къадар иссемизни къошмакътамыз.

Саид Абляев,
ильмий-техникий информация
секторынын мудири.

Инженерлер— бешйыллыккѳа

«СССРни икѳтисадий ве ичтимай инкишаф эттирювнинѳ 1986—1990 сенелерге эм де 2000 сенесинедже олѳан девирге эсас доѳрулышлары»нынѳ ве мемлекетимизнинѳ икѳтисадиятында, ичтимай аятында юзѳ алѳан мусбет денѳишмелернинѳ маинетини там доѳру суретте КПСС Меркезий Комитетининѳ апрель (1985 с.) Пленумы кѳарларында пейда олѳан «тезлештирюв» ибареси акс эттире.

Бу ибаренинѳ манасы неде, аджеба? Малюм ки, партия совет халкѳынынѳ огюне 2000 сенегедже, яни учѳ бешйыллыкѳ зарфында бутюн совет акимнети девиринде эльде этильген барлыкѳ колемде иш япмакѳ, яни мемлекетнинѳ бутюн миллий келирини эки кере арттырмакѳ ве эмек махсулдарлыгыны 2,3—2,5 кере юксельтмек вазифесини кѳойды. Тезлештирюв ибареси анджакѳ бу мисильсиз кѳоджаман вазифелернинѳ эдасына хызмет этеджек.

КПСС Меркезий Комитетининѳ Баш секретары М. С. Горбачѳв аркѳадашнынѳ шу апрель Пленумындаки докладында мемлекетнинѳ ичтимай-икѳтисадий инкишафыны тезлештирюв зарурлыгы айрыджа кѳатиетле кѳайд этильди. Бу исе, эр бир саада, эр бир ерде, эр бир ишхане ве муэссеседе, эр бир иш еринде козьде тутулѳан, планлаштырылѳан вазифелерни тездже эда этмек, тез ве семерели нетиджелер эльде этмек зарур демектир.

Мемлекетнинѳ ичтимай-икѳтисадий инкишафыны тезлештирюв меселеси КПСС XXVII съездинде даа кениш ве эсаслы суретте кѳойылды.

Бу кѳоджаман ве муреккеп меселени насыл чезмели? Ильк-эвеля ильмий-техникий теракѳкѳиятны тезлештирюв эсасында ве бунынѳ ичюн исе мемлекетнинѳ бутюн икѳтисадиятыны интенсивлештирмели деп огрете партия.

Бутюн булар КПСС Меркезий Комитетинде ильмий-техникий теракѳкѳиятны тезлештирюв меселелерине баѳышланѳан мушавередетафсилятлы суретте музакере этильген эди. Ве XXVII съезде бу косѳтеришлер бир даа тасдыкѳланып, энди кѳануний вазифе оларакѳ бельгилендилер.

М. С. Горбачѳв аркѳадашнынѳ докладында илериде даа джиддий денѳишмелер япмакѳ, янѳы шекиллер тѳсис этмек, яни джемнетни кейфиетче янѳы вазиятке, янѳы шараитке котермек зарурлыгы айрыджа кѳайд этиле.

Бу исе эвеля истисалны ильмий-техникий джеэттен янѳартув, ичтимай мунасебетлерни мукеммеллештирюв, эмек эсасында, кишилернинѳ маддий ве маневий шараитинде терен денѳишмелер асыл этиув демектир.

Партия мемлекетте икѳтисадий инкишафны тезлештирювнинѳ шу ашаѳгыдаки ѳлларины косѳтере: истисалны интенсивлештирюв, иль-

мий-техникий теракъкъяят, идаре этювни ве планлаштырувны тезлештирюв, истисалны структура джеэттен гъайрыдан тешкиль этюв, тешкилятлылыккыны ве низамны юксельтюв, бутюн фаалиетининъ усул ве манетини яхшылаштырув.

Истисалны структура джеэттен гъайрыдан тешкиль этюв дегенде, эвеля ишханелерни техника джеэтинден гъайрыдан донатувгъа, ресурсларны икътисат этювге, махсулатнынъ кейфиетини кесен-кес юксельтювге базанмасы козьде тутула.

Икътисадий инкишафны тезлештирювде эмек махсуддарлыгъыны арттырувнынъ, месулиетни ве низамны юксельтювнинъ, исрафчылыккынен ве беджериксизликкен куреш алып барувнынъ, ходжалыкъ эсабыны пекитювнинъ, резервлерден файдаланувнынъ гъаает буюк эмиети олгъаны къайд этиле съезд документлеринде.

Умумен алгъанда исе мемлекетнинъ ичтимай-икътисадий инкишафны тезлештирювнинъ энъ алий манети халкънынъ саадетини юксельтюв, совет кишилерининъ яшайшыны яхшылаштырувдыр.

Партия, социаль адалетлиликни пекитюв ёлуны кутьмекте ве эр бир эмекдарнынъ маддий вазиетни догърудан-догъру онынъ эмегининъ нетиджесине багълы олувыны темин этмек керек деп талап эте. Бутюн къойылгъан меселелерни ялынъыз халкънынъ джанлы яратыджылыгъына, онынъ акъыл-идракине, таланты ве эмегине базанаракъ чезмек мумкюн. Шунунъ ичюн эмекчилернинъ тешеббюскярлыгъыны, ишке иджадий суретте янашувыны, ишкирлик ве беджериклиликни инкишаф эттирмек талап олуна.

Эр бир сааны ве хусусан ильмий-техникий теракъкъяятны тезлештирювде умумен электрик энергетикасы саасынынъ ролю гъаает буюк. Шунунъ ичюн бу саа огюнде ве шу джумледен Бутюнсоюз трансформатор къуруджылыгъы институтынынъ Чырчыкъ шеэриндеки филиалы огюнде де муим вазифелер турмакъта. Бу филиалнынъ коллективи кечкен сене озъ къувети ве гъайретини трансформаторларнынъ янъы конструкциясыны, комплекти трансформатор подстанцияларыны иджат этювге догърултты. Олар эм мемлекетимиздеки санайы ишханелер ичюн, эм орта дередже ве тропик икълимли мемлекетлерге экспорт ичюн гъаает зарурлар.

Электротехник донатмаларнынъ янъы конструкцияларыны ишлеп чыкъувда хусусан техникий севиени юксельтювге айрыджа эмнет берильди.

Истидатлы инженер Фикрет Наимович Сулейманов ёлбашчылыкъ япкъан къудретли трансформаторлар болюги 10, 35, 110 киловольт къудретли, эки ве учъ обмоткалы трансформаторлар конструкциясыны ишлевнен мешгъуль эди. Бу болюкнинъ коллективи ишке даима иджадий суретте янаша. Янъы конструкторлыкъ документлерини азырлавгъа киришмезден эвель инженерлер мемлекетимизде ве тыш мемлекетлерде олгъан айны шу типтеки трансформаторларны огренюв боюнда тедкъинкът ишлери отъкерелер, функциональ къыймет джеэтинден талиллер япалар. Бутюн бу ишлер саесинде сезилир дереджеде нетидже эльде этиле. Меселя, эр бир янъы мейдангъа кетирилъген трансформаторларда материал сарф этюв 15—27 процент эксильтиле. Мемлекет мыкъясында исе бу юзлернен бинъ кумюш икътисат демектир.

Мына бунъа бир мисаль. Янъы мейдангъа кетирилъген 1000 киловатт-ампер къудретинде ягълы трансформаторнынъ агъырлыгъы ондан эвелькисине коре 800 кг эксик олды. Къабул комиссиясы бизим инженерлернинъ ишине энъ алий кейфиет категориясынен къыймет кести. Онынъ техникий документациясы Чырчыкъ трансформатор заводына берильди.

Эсас догърулышларда кой ходжалыгъыны электрик энергиянен ишанчлы суретте темин этювнинъ севиесини юксельтмек зарур деп къайд этиле. Къудретли трансформаторлар болюгининъ коллективи махсус кой ходжалыгъы ичюн бельгиленилген 35 ве 110 киловольт класста 2500 киловольт-ампер къудретли янъы трансформатор мейдан-

гъа кетирди. Бу трансформаторлар кой ерлериндеки электрик энергиясыны такъсим этиов агъларындаки кергинлики муайен бир дереджеде булундырмакъ ичюн бельгиленгенлер. Чюнки о агълардаки электрик энергиясы кергинлиги эксери алларда бир тегиз олмайып, кунь девамында денъишип тура.

Ишке янъыджа янашувда умумен инсан факторына айрыджа эмнет берильмекте. Малюм ки, илим ве техникагъа не дередже базанылгъанына бакъмадан, сонъ-сонъуна эр шейни кишилер чезелер, энъ ахырки нетидже оларнынъ анъына, бильгисине, низам-нэтизамына, ишке мунасебетине багълы.

Бизим филиалымызнынъ юкъарыда анъылгъан болюгининъ де эсас байлыгъыны адамлар, ишке озълерининъ бутюн кучъ-къуветини, бильгиси ве теджрибесини, иджадий талантыны берип чалышкъан адамлар тешкиль этелер. Булар — юксек ихтисаслы инженерлер: болюк мудирынъ муавини А. А. Штраух, сектор мудири. Г. В. Шин, етекчи инженер С. Э. Авамилев ве бир чокъ дигерлеридир.

Болюк инженерлери озълерининъ эр бир ишлеринде мытлакъа бир де-бир янъылыкъ кешф этип, ондан файдаланалар. Кечкен сене олар озъ кешфлери ичюн эки муэллифлик шеадетнамеси алдылар. Бирин — «Кабельни герметик суретте кечирюв туюми» (муэллифлери Г. В. Шин, К. Н. Югай); экинджи — «Индукцион аппарат» (муэллифлери Ф. Н. Сулейманов, А. А. Штраух, В. А. Праздников). Бунынъ киби де «Трансформаторларнынъ магнит отъкесиджи озеклерини къысмакъ ичюн алет» деген ишке мусбет къарар чыкъарылды. Бу алетлер 6,3-тен 25 киловатт-ампергеде къудретиндеки трансформаторларда къуullanыладжакъ. Янъы кешфнинъ муэллифлери Ф. Н. Сулейманов, А. А. Штраух, В. А. Праздников. Даа якъында иджаткяр инженерлер Г. В. Шин, И. Д. Бережной ве А. А. Штраух даа бир янъы муим кешф ичюн заявка бердилер.

Комплектли трансформаторлар подстанциялары болюгининъ конструкторлыкъ иджатларында шималь районлары ичюн, яни сувукъ икълим шараитинде чалышаджакъ электротехника донатмалары айрыджа ер тута. Сибирь ичюн бойле донатмаларны мемлекетимиз бу вакъыткъа къадар чет эллерден сатын ала эди. Иште, шимди биринджи кере донатма бизим инженерлеримиз тарафындан яратылды ве Чырчыкъ трансформатор заводында япылып чыкъарылды. Фильтр компенсирлейиджи алетлер ве 10000 киловольт-ампер къудретинде подстанция эржанындаки бутюн электротехник донатмалар алты ай девамында «Якутуголь» трестининъ Нерюнгрин комюр ятагъында монтаж япылып, сынавдан кечирильди. Янъы мейдангъа кетирильген бизим донатмаларымыз бу сынавдан мувафакънетнен кечтилер. Энди конструкторлыкъ документлерини ишлейиджилер огюнде донатмаларнынъ агъырылыгъыны эксильтюв ве оларнынъ шу сувукъ икълим шараитинде бир минсиз ве ишанчнен чалышувуны яхшылаштырув вазифеси тура. Бу донатмаларны мейдангъа кетирювде ве сынавдан кечирювде болюк мудири В. А. Куприянов, сектор мудирлери В. И. Мамцев, Н. И. Хван, Н. Н. Сенченко догърудан-догъру иштирак эттилер.

В. А. Куприянов бизим энъ фааль кешфиятчыларымыздан бирidir. Кечкен йылнынъ сонъунда онынъ муим бир янъылыгъына мусбет къарар чыкъарылды. Эки иши даа Москвада бакъылмакъта.

Къуветли трансформаторлар болюги ве комплектли трансформатор подстанциялары болюгининъ иджат эткен конструкторлыкъ янъылыкъларыны технологик джеэттен азырлав ишинен технология болюги мешгъуль. Бу болюкнинъ эсас вазифеси къолнен япылгъан ишлерни механизмлештирюв боюнджа техникий документацияны ишлеп азырламакътыр. Меселя, сонъки вакъытта Къургъан-Тёпе трансформатор заводы ичюн трансформатор йыгъыджи механизмлештирильген-поток ёлагъы япылып теслим этильди. Бу поток ёлагъы 21 айры муреккеп донатмадан ибарет олып, ондан йылда 27 бинъ кумюш икътисат эльде этильмеси къарарлаштырыла.

Кетаус трансформатор заводы ичюн ашагъыдаки махсус технологик донатмалар азырланып берильди: бакларны ве радиаторларны сварка япув ве тентерюв ичюн стенд; бакларны ве радиаторларны йыгув ичюн стенд; электрик къайнатыджыларны сынавдан кечирюв стенди ве иляхри. Бунунъ киби де алкъаларны къайырув, изоляцияны алып ташлав, теллерни кесюв, винтлерни бурув ве бир чокъ дигер операциялар ичюн махсус алетлерден файдаланув эмек сарфыны 31 файыз эксильтеджек, махсулатнынъ кейфиетини яхшылаштырмагъа ве истисал медениетини юкселтмеге имкян береджек.

Технология болюги хусусан Чырчыкъ трансформатор заводында къол эмегини механизмлештирюв ичюн буюк ярдым косьтермекте. Заводда 1000 тонналыкъ пресс ишке тюшюрилгенде, онынъ ичюн 14 чешит штамп азырланды. Меселя, башта трансформатор къапагынынъ онларнен тешигининъ эр бири къолнен бурулып, айры-айры тешиле эди, шимди исе махсус штамп вастасынен пресс оны бир ургъанда теше. Нетиджеде, эмек махсулдарлыгъы бир къач кере артты. Айны бу заводкъа эки тешикке резьба кесюв ичюн тезья, розетка къапакъларыны темизлев ичюн тезья, роботкъа деталлерни алып бериджи махсус донатма ве дигер шейлер иджат этилип берильди.

Къол эмегини механизмлештирюв боюнджа кешфият ишлерине болюк мудири Г. Г. Денисов, болюк мудирининъ муавини Н. С. Липников, сектор мудири З. У. Эмурлаев ве дигерлер буюк иссе къошалар.

Бу ерде хусусан Закир Эмурлаев акъкъында айрыджа эйи сёзлер айтмакъ истейим. Бу аджайип инженер даима янъылыкъ араштырув иле мешгуль, эр вакъыт янъылыкъ къыдыра, раат отурмакъ бильмей, эвель япкъан янъылыкъыны даа зияде мукеммеллештирмек ёлларыны арай. О, эльде эткен къазанчы устюнде токъталмайып, ондан да илери кетмеге тырыша ве эксери алда мувафакъиетке ирише. Эмурлаев бир чокъ кешфиятларнынъ муэллифи, бир чокъ иджат шаадетнамелерининъ саибидир. Онынъ «Насоснынъ педаль приводы» деген сонъки янъылыкъларындан бири донатманынъ махсулдарлыгъыны эки кере арттырды. Кечкен сене о дёрт дане иджадий янъылыккъа заявка берди. Закир Эмурлаев Бутюнсоюз кешфиятчылар ве рационализаторлар джемитининъ бизим филиалдаки илькиинги Советине ёлбашчылыкъ япа ве озю де кешфият ишлеринде, рационализаторлыкъ теклифлери берювде башкъаларгъа нумюне олмакъта.

1986 сенеси Бутюнсоюз трансформатор япыджылыгъы институты Чырчыкъ филиалынынъ ильмий ве инженер-техник хадимлери огюнде муреккеп вазифелер тура. Кой ходжалыгъы ичюн 1000, 1600, 6300 килловольт-ампер къудретинде янъы трансформаторлар ве комплектли трансформаторлар подстанциялары чыкъарув ишини механизмлештирюв ве автоматлаштырув ичюн донатмалар комплексини, сувукъ икълим шараитинде чалыштырув ичюн трансформаторлар ве подстанцияларнынъ янъы сериясыны, бир сыра халкъ истималы малларыны чыкъарув ишини механизмлештирюв ве автоматлаштырув ичюн донатмалар комплексини ишлеп чыкъмакъ ве техникий документациясыны азырлап заводларгъа теслим этмек керек.

Бутюн бу ишлер догърудан-догъру мемлекетимизнинъ техникий теракъкъиятына, икътисадий ве ичтимайи инкишафнынъ тезлештирилмесине хызмет этмектедир.

Шимди мемлекетимиз янъы, муим, аджайип бир девирге аякъ басты ки, тезлештирюв ибареси бу девирнинъ эсас манетини озюнде бирлештирмекте. Бутюн икътисадиатны интенсив инкишаф ёлуна кечирюв талап олунмакъта. Эр ерде янъылыкъ озюне ёл тапмакъта. Бу шарапта бинълернен инженерлер, конструкторлар, технологлар ичюн аджайип имкянлар къанат кермекте.

КПСС XXVII съездининъ тарихий къарарлары иджаткяр инженерлеримизни даа муим кешфиятлар япмагъа, даа муим янъылыкълар араштырмагъа, ильмий-техникий теракъкъияткъа эллеринден кельген бутюн исселерини къошмагъа рухландыра.

Енъиш дерси

Волганынъ акъышы
Аэнкли кеч танъда,
Озю де эм сербест, эм де кенъ.
Озеннинъ учурым
Ялысы боюнда
Самара шеэри ерлешкен.

Тоз-туфан. Шамата.
Эр ерде арекет.
Сакъатнынъ къолунда беш капик.
Хораздай багъыра жандарм:
«Джоюл кет!
Кет меним янымдан тез-чабик!»

Скеле янында
Чокъ киши топлангъан.
Гемичик келеджек,
беклейлер.

Чырайы пек титис —
Чиновник къаш чаткъан,
Окели бетинден акъа тер.

Къайыкъ чокъ, лякин де
Оларгъа минмеге
Кимсенинъ акъкъы ёкъ, олмайджакъ!
Ве туджджар Арефьев
Дикъкъатнен динълене:
Ялыдан кочъкенни тутаджакъ.

Кендине ишанчлы
Ве кескин сесинен
Айкъыра: «Ким минди къайыкъкъа?
Анджакъ бу кечитни
Кирагъа туттым мен,
Чевириль шу анъде бу якъкъа!
Кишилер тюшсинлер,
Сёйлеим эмирнен:
Тек меним гемиме минсинлер!—
Озенден кечерлер
Мына бу шарт илен,
Къарарны эзберден бильсинлер!»

«Не ичюн сен бизни
Къуветнен токътаттынъ?
Джевапны берирсинъ!..

Бу не я?..»—

Къайыкътан тюшерек,
Теляшсыз шай айтты
Яш юрист Ульянов Володя.
Арефьев шакъылдап,
Къол къойды белине:
— Эй, шашма! Керексе, эгер де...—
Деди о.— Беклемень,
Мининъиз гемиме:
Волга тек менимдир бу ерде!
— Сизде чокъ къувет бар...
Укъукъ ёкъ, билем мен!—
Шай деди Ульянов.— Бакъайыкъ...
Къанунгъа кийикче
Риает этмеген
Кишиге зиндандыр пек лыйыкъ!

* * *

Ульянов пек эпкиң —
Аджеле кетмекте,
Янында огютчи чокъ асыл:
«Эй, йигит, зенгиннен
Ойнама,
куреште
Энъ тютте тек озюнъ къалырсынъ!
Туджджарда эр якъкъа
Узангъан къоллар бар:
Ана бакъ, урядник индемей,
Къулакъсыз, козьсюзми?
Зенгиннинъ не къадар
Феналыкъ япкъанын ич коръмей...»

Ульянов шай деди:
«Туджджарлар огюнде
Лязимми кериге чекильмек?
Керекмей не буюк,
Не уфакъ ишлерде
Оларны, баш эгип, динълемек».

* * *

Суд эви. Ве таныш
Юристлер чапкъалай,
Аз дегиль, чокъ кягъыт бозгъанлар.
Санарсынъ: «Сёзден къайт!»—
Деп, иш де бакъылмай,
Юзь кунъден зияде туткъанлар...

Сыджакъ яз ерине
Чамурлы кузь кельген,
Орталыкъ туманнен орътюльген.
Ве Ильич, сиясын
Ташламай элинден,
Дос-догъру Сызраныгъа ёнелген.

Исрарлы йигитни
Корьгенлер шашкъанлар:
«Бакъса я, не къавий чакъмакъ таш!»
Ильичюн дюньяда
Къыйметли шу сёз бар —
Акъикъат онынънен аркъадаш...

Даваджы чыдамлы,
Эм тюшмей гонъюльден:
«Инанам, енъерим — джезанъ бар...»
Отура скемле устюнде,
Теляшнен
Къыбырдай раатсыз чал туджджар.

Джореме бермеге
Ап-азыр шу ара:
Кисеси азмайджакъ... Уянды.
Лякин халкъ огюнде
Олды о масхара
Ве зиндан муддети къазанды.

* * *

Ульянов куреште
Болдургъан, индемей.
Шадлы о, исбатнен косътерди:
«Не буюк, не уфакъ
Ишлерде туджджаргъа
Керекмей боюн эгмек!» — деди.

Нефисхор зенгинни
Къояракъ джезагъа,
Озюнинъ кейфини котерди:
Эмекдар къанынен
Бесленген затларгъа
Биринджи енъишли дерс берди.

Эбедий баарь

Улу Ленин
Ташлап кеткен васиетлер
Халкълар ичюн
Байракъ олды эр бир иште.
Олар бизге
Бере къудрет ве къуветлер
Янъы омюр къурувында
Эм куреште!

Елумыздыр эм иджадий
Эм къоджаман —
Биз етемиз
Макъсадларгъа, мензиллерге.
Кериге ич дёнмедик биз
Зорлукълардан.
Ленин, сёнмез ышыкъ бердинъ
Сен бизлерге.

Догъдынъ, эльбет,
Яш мевсимде — шенъ баарье.
Буз къатламын
Къырды Волга толкъунлары...
Илимизни айдынлатып,
Эр бир ерде
Уча Ленин баарининъ
Учкъунлары.

Я душманлар не истесе,
Истесинлер:
Коммунизм —
Бизим айдын сааримиз...
Улу даий
Ташлап кеткен васиетлер —
Байрагъымыз
Ве эбедий бааримиз!

Даима бизлернен

Мен кене Марс чёлю
Боюндан ёнелем,
Къуршунлар вызлагъан
Йылларны хатырлап.
Тюшюмде дегиль де,
Эсимде корем мен
Достларны,

Ве санки оларнен этем лаф.

Октябрь эйкели —
Боз мермер ташлары*
Бизлерге кучъ-къувет
Бердилер о заман.
Ве Ленин музейи

* Марс чёлюндеки Эбедий атеш этрафындаки мермер ташлар.

Къартларны, яшларны
Интикъам алмагъа
Чагъырды душмандан.

Шиддетли ве къызгъын
Уруштыкъ биз мында,
Къорчалап мукъаддес
Советлер улькесин.
Эр аскер дуйды озь
Омузы янында
Омюрден къыйметли
Ильичнинъ нефесин.
Санарсынъ эфсане

Багъчасы ичиндем,
Серин ель эсметке
Кунешли ялыдан.
Буюк Марс чёлюнден
Мен кене ёнелем,
Дайимиз къаршыма
Адымлай яваштан...

Эмекте, урушта
О даим бизлернен,
Аскердже селямнен
Корюшем Рёббернен!

Биринджи рейс

Эки булут,
Дерсинъ къызгъын кийиклердай,
Бир-бирине къаршы кетип,
Уджюм этти.
Кок сиярды, гудюрдеди,
Чокъкъа бармай,
Къанат керип
Фуртуна да келип етти...

Айланчыкъ ве тар йылгъадан
Кеч акъшамда
Юк поезды учып кете,
Титрей ерлер.
Ве поезднинъ энъ огюнде,
Тепловозда
Машинистнинъ ярдымджысы —
Сеит-Умер.

Къарт машинист чокъ сёйленмей,
Лякин корем:
О пек мемнюн шегиртинен...
Суръат юксек...
Ярдымджы да ич индемей,
Усталыкънен
Озь ишини беджермекте,
Дикъкъатлы пек.

Козьлеринде
Араретли атеши бар:
— Эй, эльвида,
Фуртуналы йылгъа! — деди.
Ярдымджыда —
Ачыкъ юрек, къара сачлар,
Поездны да бугунъ озю
Айдап кельди...

Эм енъди о
Къаранлыкъны, ягъмурларны.
Иымшакъ бакъыш, незакетнен
Джилъвели ай
Сыйпап алды
Шенъ юзюни ве сачларны,
Яшнынъ енъиш гъурурыны
Анълагъандай.

Йылдызлар да
Кулип бакъты кок юзюнден.
Тешеккюрлер
Оджанынъ эр сёзлеринде.
Ярдымджыны къучакълады,
Опытти бирден,
Сыджакъ яшлар
Йылтырады козьлеринде...

Васиет

Эм шакъаджы,
Эм де джумерт эди дедем,
Корьген эмиш
Къуванчларны, беляларны, —
Олюмге къач кунъ къалгъанда,
Сийпай берип
Кокюсине саркъкъан
Къара сакъалыны,
Шойле деди:
«Гузелликке боюн эг сен,
Омюр билля дост къал
Эйи достларынынъ...
Сайлагъансынъ агъыр ёлны,

Кери къайтма:
Излер къалдыр
Узакъ бузлы дерьяларда.
Керекмесе, джан агъыртып,
Терс сёз айтма.
Тек из къалдыр
Кунеш якъкъан сахраларда
Ве шырылдап сувлар акъкъан
Диярларда...
Бир адамгъа, олса биле,
Эйилик яп:
Онынъ магърур юрегине
Мельэмлер тап!

Къуртсеит Амет

Омюр сыры

Омюр недир,
 десенъ манъа,
Бельки сѣзнен айта бильмем.
Макъпул олса омюр санъа,
Сырыны ал озъ тилинден.

Тарлаларда акъ алтыннынъ
Хазинеси — мекияны бар,
Ача онынъ къапысыны
Эмек севип чебер къоллар.

Батырлыкъкъа тенъ ишчилер
Ер акътара, къыртыш сѣке,
О якъта да демирджилер
Октемликнен демир дѣге.

Мына, мында ташчы, дюльгер
Таш котере, агъач ёна,

Эмин ол ки, якъын кунъде
Осип чыкъар янъы бина.

Ер астында, денъиз, кокте
Нидже-нидже унерлер бар.
Эмек эшкъы янып кетсе,
Атешинде эп ифтихар!

Ама, омюр тасавургъа,
Хаял-ойгъа ич бойсунмай.
Кучъ-гъайретнен кире къолгъа.
Ве къабара толкъунлардай.

Эшитип иш садасыны
Халкънен бирге аттым адым,
Омюрнинъ чин манасыны
Эмегимден тапып алдым.

Шадлыкъ

Къаралтыгъа огълу кельген узакътан
Опъмек ичюн анасынынъ элини.
Селям этип акъ марама ёллагъан
Къайнанагъа

онынъ шайлы келини.

Торунчыгъы битам шашып къалыр деп,
Беш пармакъны орьнек эткен кягъыткъа.
(Бу мектюпни къайта-къайта оперек,
Буклеп, дуа этип такъмакъ ляйыкъ да).

Къартанайнынъ къатмерленген бетинде
Козъяш энди инджи киби парылдай.
Козъайдынъ кирген къолум-къомшулар
Назарыны шад череден айырмай.

Я сонъ неден аналарнынъ багърыны
Къаплай кяде къааръ, къасвет, кедер, гъам...

Ама бираз токътат,
ойлап къарасанъ,
Севинмекчюн чокъмы керек анагъа!

Къар ягъар

Къомшумнынъ юзюнде сувукълыкъ сезем,
Бильмейим къартчыкънынъ оюнда не бар.
Ондаки бу къасвет мени де эзе,
Бильмейим, сырыны не заман ачар...

Бу саба кене де селямдан алдын
Умютнен тикилип къарады кокке.
Олмалы, ишанчы бош чыккып къалды,
Тилинден тѣкюльди худжур бир опыке:

— Къыш агъыр. Бу йыл ер барынмай
сугъа,

Топракънынъ багърыны ялмады ич къар.
Дал-будакъ козь атар, ава шай турса,
Гъонджелер вакъытсыз ачылса, бузлар.

Койлюнинъ ойлары агъырджа, ама
Эмекчи бунъа да бир чаре тапар.
Мен де бир ярдымым тийсин деп онъа
Дедим:— Къыш битмеди. Къар ягъар.
Ягъар!

Бир къыш куню кенъ тарлада

Ернинъ бол багърыны къалын къар
къаплагъан,
Акъ чаршаф орытюнген къара топракълар.
Дерсинъ ки эбедий юкъугъа яткъан,
Сукюнет ичинде къалгъан бу якълар.

Беллерсинъ бааръде ешилъ киймеген,
Сыджакъ юзь коръмеген яз кунешинден.
Кузь устю берекет зевкъы сюръмезден
Къыш къувып еткендай онынъ пешинден...

Шимди шай созулыр бой тѣшеп яткъан
Бу кениш тарлалар, бу сонъсыз чѣллер
Тѣрюне мусафир йыгъып эр якътан
Башындан кечирди чокъ къайнакъ кунълер.

Эмекнинъ шырасы тѣкюлип ерге,
Ешерген башакълар богъдайнен толды.
Япракъкъа бурюнип ачылгъан гульге
Кунешнинъ нурындан акъ алтын къонды.

Бу ерге бахшыш бар эр бир мевсимден
Шимди де нафиле ятмай мында къар.
Топракъны эркелей шенъ джилъвесинен
Зийнетке батсын деп келеджек бааръ.

Сени корьсем

Узакъ олса ёл узакъ,
Гонъюль якъын.

{Халкъ яратыджылыгындан}.

Корьсем эгер, дермансынъ сен дердим
Юрегимниъ эр бир дердине.
Демесем де озюъ сезердинъ
Козюъ тюшип къалса козюме.

Чаре тапсам, учып кьонардым
Тиз чёкердим сенинъ огюньде.
Гунам олса афу сорардым,
Пешманлыкъны салып гонълюме.

Аямаздым аслы да сенден
Не яхшылыкъ кельсе къолумдан.
Окюнмездим затен ирисем,
Чыракъ киби янып ёлунъда.

Къайта-къайта ольчеп, сынап бакъ
Ишанмасанъ меним сёзюме.
Узакъ олса, ёлумыз узакъ,
Гонълюм якъын сенинъ гонълюнъе.

Янгъызлыкъта кимсесизим деме,
Асретликтен юзюнь сёнесе де.
Бу омюрде сыра келир кене
Эр кес киби ойнап-кулъмеге.

Лирикам

Дюнъягъа мен сенинъ
 козюнънен бакъам,
 Къальбимнинъ сырыны
 ишандым санъа.
 Йырыма уйдырып аэнкнен макъам,
 Ялварам,
 даима ёлдаш ол манъа.

Кене бир диеджек
гизли сёзюм бар:
Омюр дерьясында
гъамсыз ялдатма,
Гъафлетте къалдырып
ким де алдатса,
Сонъки нефескедже
тек сен алдтама.

Сен олмасанъ

Севем, десем
 инанма сен,
Севсем,
 севем дердимми;
Яр олурмы эди менден,
Чекмей юрьсем дердинъни...

Ойларымда сакълы турсанъ,
Барлыгъынъны сонъ дуям.
Юрегимде сен олмасанъ,
Дамарларда къатар къан.

Джигеримнинъ бир кошеси,
Эгер де сен олмасанъ,
Орталыкъ мис къокъуса да,
Къанып нефес аламам.

Козь бебегим, сен олмасанъ,
Кунеш сёнер къаршымда,
Кирпиклериме къонмасанъ,
Беля басар башымдан.

Эр адымым, сен олмасанъ,
Тюз-тёпе,
къыр-эниште,
Йыкылырым курешлерде
Етишамай енъишке.

Эфкярлансам,
я окюнсем,
Айрылмайсынъ сезгимден.
Гизлесем де, буны алам
Дуймазмы ич эзгимден.
Севем десем,
инанма сен,
Тиль уджунда севги аз.
Севги — омюр,
Севги — олюм,
Севги — азап,
Севги — наз!

Адамдан не къала

Шаирнинъ хатрасына.

Геджелери юкъум къачып,
Чекишкенде кяде мен,
Сырдашаман эбин тапып,
Эшреф Шемъи-задени.

Джошсам, я да тюшкюнлешсем
Анъып баба-дедени,
Козь огюме кетиремен
Эшреф Шемъи-задени.

Шиирини окъуп алам
Башкъа зевал тюшкенде,
Дерсинъ сонъсыз ойгъа дала

Эшреф Шемъи-заде де.
Бу симаны орап ала
Сайгъы, урьмет, кедер де.
Сурет кете...
Шурет къала
Эшреф Шемъи-задеде.
Эджельнинъ серт панджасындан
Къуртулалмай тек беден:
Джысым, кетти,
Исим къалды
Эшреф Шемъи-задеден.

Кир гонълюме

Ильни бойлап долашкъанда,
Таныш-билиш чокълаша.
Эль узатып, эль алгъанда,
Адам дерсинъ къокълаша.

Кимисинден хатрим пек хош,
Тувгъан киби корюне.
Кимисининъ багъры бом-бош —
Сюрип кирген тёрюнъе.

Эбет, инсан баласына
Дост да керек, къардаш да,
Бир-бирининъ белясына
Адам огълу ашыкъа...

Эр гонъюльге кирмек къолай,
Ачыкъ турса къапылар.
Тек ябанджы ёл сорамай
Пенджерере япрыла.

Шакир Селимов

ТЕЗЬЯЛАР ЯНЫНДА ЧИЧЕКЛЕР

ОЧЕРК

Халиде Велиуллаева.

Ачыкъ партия топлашувы узакъ девам этти. Коммунистлерде эки фикир, эки теклиф пейда олды. Кунъ тертибине къоюлгъан меселенинъ музакереси къызгъын мунакъшагъа чевирильди. Эмек фаалиетини бу ишханеде, мына шу цехте башлагъан ве йигирми йылдан бери тезья башында чалышып кельген теджрибели ишчининъ, коммунистнинъ такъдири чезильмекте.

Завод партия комитетининъ азасы, цех профсоюз тешкилятининъ реиси Халиде Велиуллаеванынъ теклифи кескин ве конкрет эди: ичкиджиликтен вазгечип оламагъан ве бунынънен коммунист деген юксек адны лекелеген адам (яхшы ишчи олса биле) ялынъыз шойле джезагъа лаякътыр — о, партия сафындан чыкъарылмакъ керек.

Эр кес шахсий иши музакере олунайткъан ишчиге бакъты. Башыны эгип отургъан бу адамгъа коммунистлер аджынувнен бакътылар. Чокъ йылар онынънен берабер чалышып кельген Халиденинъ юреги-

ни языкъсынув дуйгъусы сыкъмакъта эди.

— Эвельси, корьмемезликке урып кечип кете эдик, — деди Х. Велиуллаева къатиетликнен. — Энди бутюн мемлекетимизде ичкиджиликке къаршы амансыз куреш кетяйткъан бир вакъытта, бойле алларгъа, хусусан коммунистнинъ бойле ахлякъсызлыгъына чыдамакъ олмаз. Биз оны дефаларджа тенбиледик. Шахсен мен озюм къач кере субетлештим. Языкъ, бир тюрлю нетидже чыкъмады. Теджрибели ишчи... лякин ирадеси зайыф.

— Аркъадашлар, яхшыджа тюшюнип бакъмакъ керек, — деди коммунистлерден бири. — Эбет, къусурсыз адам сийрек расткеле. Мен оны энъ яхшы ишчилеримизден бири оларакъ билем, берабер чалышамыз. Партиядан чыкъармакъ пек къатты джеза дегильми экен? Меним теклифим: бир даа, сонъки кере тенбилейик. Барсын, шахсий карточкасына да язылсын...

Халиде тюшюнджеге далды: эбет, кяде сёзюмизнен ишимиз бир

олмай. Ичкиджиликке, низамсызлыккыа, ахляксызлыккыа кыаршы курешмек, чаре булмак аккыында агъыз толдырып лаф этемиз. Ой-ле япмак керек, бойле япмак керек ве иляхри... Ама конкрет адам аккыында меселе котерильгенде кыатие косьтерип оламаймыз. Юрек-леримиз кыатты кыарар чыкыарувдан аджиз, кяде исе озъара мунасебетлеримиз бозуладжакыындан кыоркыамыз. Инсаннынъ табияты гъает мураккеп.

Халиде Велнуллаева Самаркыанддаки В. И. Ленин адына «Красный двигатель» заводуна 1973 сенеси орта мектепни битирген сонъ кельди. О бу ишханеге эвель де кельген эди: мектепте окъугъанда амелият дерслерини мында кечтилер. Тезыа башында чалышкыан Алие аптесининъ янында саатлернен тура ве онынъ эллеринен джулялангъан кумюш тюсли поршень деталининъ козъни кыамаштырыджы дереджеде йылтыравыны зевкынен сейир эте. Онда тезыаджы олув истегин анджакъ бойле саатлерде догъгъан олса керек.

Халиде мектепни битиргенлер арасында дерслерни яхшы менимсеген талелелерден бири оларакъ, алий окъув юртына я да техникумгъа кире биле эди. Лякин завод озюнинъ гурьдели аятынен оны эп кендине чекмекте эди. Алие башта кыардашынынъ истегине разы олмады. Тезыа башында турып секиз саат чалышмакъ кыыйын олгъаныны анълатты.

— Четтен баккыанда романтикалы олып корюнедир,— деди кыардашына.— Асылында исе чокъ кыувет ве ираде талап эткен иш.

— Я сен, озюнъ ничюн ишчи олдынъ? Сен япкыан ишни мен япып оламаммы?— деп итираз этти Халиде.

— Мен алыштым. Мен бундан он йыл эвель башкыа шараитта бу ишке кельген эдим. Вакътынджа чалышырым белледим... Энди исе башкыа ерде чалышувны, башкыа зенаатны тасавур этип оламайым. Санъа исе элинъде пишкинлик шаадегнамесинен поршень азырлайджы тезыа башына кечмеге не аджет бар? Окъу, керчектен де кыадынкыызларгъа ярашкыан бир зенаат санби ол. Анлемизге бир кыадын ишчи етер,— деди аптеси.

— Мен де алышырым. Керек олса окъурым да. Мен беллесем, буюк бир автомат-тезыаны идаре этмек эр бир кыадын-кыызынынъ элинде кельмез. Екъ, тата, сен не десенъ — де, мен кыарар эттим. Эм бутюн сыныфымыз буны биле.

Кадрлар болюгинде Халиде Велнуллаеванынъ аризасыны севине-севине кыабул эттилер. Яш кыыз ишчи зенаатыны сайлап алгъан, тезыаджы олмакъ истей. Анги бир ишханеде бунъа севинмезлер?

12-нджи цех. Заводнынъ энъ буюк ве истисалнынъ энъ эсас участкаларындан бири сайыла. Иште, 1973 сенесининъ июль айында бу цехке даа бир аза келип кыошулды. Оны озъ истегини муджиби ДТ-21, «Беларусь» тракторлары ничюн поршеньлер ишлеген тезыаджыгъа шегирт этип тайинледилер.

Детальни ишлевдеки ялынъыз бир операцияны огренюв ничюн янъы кельген ишчиге учъ кунъ муддет бериле. Эгер шу муддесте операция менимсенилсе, тезыа башында мустакыль чалышмакъ мумкюн. Халиде ничюн бу вазифени огренюв ич бир кыыйынлыкъ догъурмады. Онынъ янына аптеси де сыкъ-сыкъ келип кете (олар бир цехте чалыша эдилер). Чалышып башлагъанынынъ дёртюнджи куню онъа айры тезыа бердилер.

Нормагъа коре бир тезыаджы смена девамында ДТ-21 маркалы 1600 поршень ишлемек керек. Эли алышкыан, козю огренген теджрибелли ишчи ничюн бу нормаль вазифе. Тек кыыйын ери шунда ки, шу 1600 детальнынъ ичинде 4—5 данеси ОТК тарафындан брак танылса, норма эда олунды сайылмай. Демек, секиз саатлик эмек бошкыа кете биле. Кыазанч аккыы исе норманынъ эда олунув колеминен берабер ишленильген деталлерининъ кейфиетине коре телене. Бир ишчи бутюн бригаданынъ косьтергичине, аладжакъ мукафатына кедер эте биле.

Халиде ильк айларда бир сыра кыйынлыкларга расткельди. Яш, тежрибесиз, озю де кыз бала экен деп кимсе хатирини саймады. «Тезья башына кечтинми, эр кес киби чалыш!»— Бу лафны цех башындан, смена устасындан, ишчилерден чокь ишитти.

Партия топлашувунда ишке ичип кельген ишчи партиядан чыктырылмады. Карточкасына язув шарты иле кыатты тенбие берильди. Оны бир кере даа ишанч билдирилди.

Цех партия топлашувунун бу кыарары завод партия комитетинин межлисинде бакылды. О межлисте партком азасы Халиде Велиуллаева да иштирак этти.

— Мен 12-нджи цех партия тешкиляты топлашувунун протоколынен таныш олдым,— деп сезюни башлады партком секретары Амридин Насриев.— Коммунистлер ичкиджилик меселесине джиддий янашкыанлар. Цехке, тезья башына ичип кельген коммунистке берильген джеза меселесини сиз, партком азаларынын музакересине кыоям. Биринджи олып коммунист цех партия тешкилятынын секретары Велиуллаева сезге чыкса яхшы олур эди.

Халиде бойле оладжагыны биле эди. О аяккыа кыалкыты ве «неден башлайым экен» дер киби партком азаларына, сонъра узун столнын башында отургъан партком секретарына бакъты.

— Билесинъизми, цех партия топлашувундан сонъ ишчилерден бири тенбие алгъан коммунист акъкында «Оны бу сефер партбилет кыуртарды», деген. Партиясызлар арасында бойле фикирнин догъувынен разылашмакъ, бойле лафкыа первасыз бакъмакъ олурмы? Не кыадар чиркин фикир: партбилет кыуртарды... Эбет, адамлар ичюн курушмек, оларнын такъдирин ичюн кыайгырмакъ керекмиз. Лякин джемиетимизге зыт ахлякылы, башкыаларга кедер эткен адамларнын эллеринден партия билетини чекип алув шефкыатсызлыкъ дегиль, девир талабы, тербиенин тесирли вастасы. Барсын, бугунъ шефкыатсызджа олайыкъ, ярын сафларымыз даа да кыавийлешир.— Халиде Велиуллаева эеджаныны бираз ятыштырмакъ ичюн токыталды. Сонъра цех партия топлашувунда тенкыид этильген ве шимди башыны ашагы салындырып отургъан коммунистке бакъты.— Мен шимди ялынъыз конкрет бир коммунист хусусында айтмайым. Барсын, анавы ишчи демеси киби, бу сефер де кыуртулсын. Ама эпимиз ахлякый паклик ичюн, коммунист унванынын юксеклиги ве сафлыгы ичюн курушни бир дакыкыа биле зайыфлатмамакъ керекмиз.

Бундан 10 йыл эвель завод комсомол комитети орта мектепни битирип истисалга кельген яшларга мураджаат этти: «Бильгимизни юксельтейик, комсомол-яшлар!» Халиде бойле мураджааткыа биринджи олып сесленди. Бригадасында, цехте чалышкыан орта малюматлы яшларны джедвельге алды.

— Шеэримизде не чокъ,— окъув юртлары чокъ,— деди о.— Бакынынъыз, не кыадар алий окъув юртлары ве техникумлар бар. Бойле шеэрде яшап, чалышып да окъумасанъ, айып дегильми? Мен санайы техникумына документлеримни теслим эттим. Бильгим даа тазе олгъанда окъувга кирмек истейим. Я, сизлер не тюшюнесинъиз?

Шу сене бригаданын беш комсомол-ишчиси чешит техникумларга, бириси алий окъув юртына гыябий, акъшамлыкъ окъувга кирди.

Нормадаки 1600 ерине 2000-ден зияде деталь азырламакъ Халиде Велиуллаева ичюн кыанунга чевирилди. Эм чалышты, эм окъуды. Элине машинапыджылыкъ санайысынын орта звенодаки мутехасысы деген диплом алды. Джемаат ишлерине актив кыошулды. Беш йыл зарфында цехнин профгруппоргы оларакъ сайланды.

Сексен бир сенеси Халиде Велиуллаева КПСС азалыгына кандидатлыкъ стажыны кече эди. Шу сене азыр махсулат чыкыарыджы цех ичюн янъы бина кыурулды. Кыскыа вакыт ичинде бутюн тезьяларны

янъы цехке авуштырмакъ, бунынънен берабер истисал планыны да эда этмек керек эди.

— Бу иште сенинъ бригаданъ нумюне косътермек керек,— деди цех партия тешкилятынынъ секретары Валентина Яушева.— Огде тургъан вазифелерни озюнъ ичюн бир сынав деп биль. Цехимизнинъ йигирми секиз коммунисти санъа ишанч бильдире.

Халиде Велиуллаевагъа он экинджи цехнинъ экинджи бригадасынынъ тезьясыны янъы цех бинасына авуштырув, ерлештирюв ве ишке тюшюрювни тешкиль этиов авале олунды. Бу вазифенинъ эдасы ичюн секиз кунъ вакъыт берильди. Тамам бир афтадан сонъ — муддетинден бир кунъ эвель Халиде цех башы Иван Иванович Интанкинге экинджи бригаданынъ тезьялары ишке тюшюрьлмеге азыр олгъаныны бильдирди.

Шу сене цех джиддий сынавдан кечти. Янъы бинагъа авушмакъ, тезьяларны янъыдан ерлештирмек, чалыштырмакъ, янъы технология ёлагъыны ишке тюшюрмек — буларнынъ эписи цех коллективинден, биринджи невбетте, коммунистлерден тешкилятлылыкъ, тешеббюскярлыкъ талап эте. Энтъ муими, истисал планынынъ эда олунувыны теминлемек керек.

Он экинджи цех бу вазифелерни шерефнен эда этти. Тезьяджы — ярыавтоматчы, наладкаджы Халиде Велиуллаева бу сынавдан мувафакъиетнен кечти. Айны шу 1981 сенеси юксек истисал косътергичлерни эльде эткени ве эмекте шахсий нумюне косътергени ичюн о Озъбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ Фахрий ярлыгъынен такъдирленди.

1982 сенеси цех коммунистлери оны КПСС сафына аза оларакъ къабул этилер. Яш коммунистке цех профсоюз тешкилятынынъ реиси вазифеси авале олунды. О завод партия комитетине аза оларакъ сайланды. Эки дефа Багъышамал район партия комитетининъ азасы сайланды. Бойле юксек ишанч яш коммунистнинъ месулиетини даа да арттырды. Онъа ялынъыз истисал вазифелери дегиль, муреккеп джемаат ишлери де авале олунды.

Цех янъы бинагъа авушкъанда ишчилер ичюн бир сыра онъайтсызлыкълар пейда олды. Завод территориясынынъ чет кошесинде къурулгъан цехте чалышкъан 300 адамгъа янъы шараит догъурмакъ керек. Янъы цехнен ишчилер ашханеси арасындаки месафе узакълашты. Бир саатлик уйлелик тенефюсте ашханеге барып кельмек ичюн 15—20 дакъыкъа кете. Бундан гъайры анда невбет беклемек керек. Нетидежде 12-нджи цехнинъ ишчилери уйлелик вакъытыны ёлда ве невбетте турувнен отъкерелер. Иш вакъытынынъ экинджи ярысында цехке кечикип кельгенлер де ола.

Парткомнынъ межлислеринден биринде Х. Велиуллаева 12-нджи цех ичюн айрыджа ашхане къурув меселесини къойды. Кечкен сене янъы ашхане къурулып, ишке тюшюрьлди. Энди уйлелик аштан сонъ цех ишчилери 20—25 дакъыкъа раатланмакъ имкянына малик олалар.

Цехнинъ авушувынен истисал технологиясында да бир сыра онъайтсызлыкълар, эксикликлер пейда олды. Поршеньлер ишлейиджи тезьяларнынъ догъру ерлештирьлмеюви нетиджесинде склиза-детальни ташув ёлагъындан файдаланмакънынъ чареси ёкъ. Склизанынъ токътавсыз айланып турмасы ичюн тезьялар белли бир технологик тертипте ерлештирьлмек кереклер.

— Технологларымыз цехни тездже ишке тюшюрмекни ойлагъанлар ама, бойле дикъкъатсызлыкъкъа ёл бергенлер,— деди бир истисал топлашувында Х. Велиуллаева.— Эски цехте чалышмакъ онъайтлы эди, дейлер ишчилеримиз, мында исе не склизалар бар, не де маден къалымтыларыны ташыгъан лента чалыша. Ишчи келеджек сменагъа тезьясыны теслим этмек ичюн энтъ аздан иш ернини къыркъ беш дакъыкъа темизлемек керек. Онъа иштен сонъ ювунмакъ, урбасыны авуштырмакъ да керек. Эгер бу проблемалар тез вакъыт ичинде аль олунмаса, мен меселени район партия комитетинде къоярым...

Бу проблемалар чезильмегенде цех ярым йылгъадже план вазифелерини толдырмады. Меселе район партия комитетине барып чыкъмады. Завод мемуриетининъ, партия тешкилятынынъ ве инженерлик хызмети болуклерининъ эмаллыкълары ялынъыз цехте дегиль, бутюн заводкъа паалыгъа мал олмакъта эди.

Халиде Велиуллаеванынъ наладкаджы вазифесинде чалышкъанына эки йыл олды. Наладкаджы... Онынъ вазифеси тезьяларны тюзетмек, оларнынъ смена девамында токътавсыз чалышувны теминлемек. Тезьяджы ярым саатте 100 детальни ишлей. Поршень, гильза киби деталлер ишленильген автомат ве ярыавтомат тезьяларда калибровка сыкъ-сыкъ бозула. Онда кучюк бир илле олдымы, деталлер бельгиленген технологик олъчюде азырланылмайлар.

Заводнынъ ветеран ишчилеринден бири, энди отуз йылдан бери тезьяджы олып чалышкъан Ленияр Билялованен тезья башында субетлешемиз. О 16 яшында олгъанда мында ишке кирген. Тезьянынъ чалышувны, онынъ эр бир кысымыны аля дереджеде биле. Деталь ишлевде цех боюнджа онынъ рекордыны кечкен тезьяджы ёкъ: о бир сменада нормадаки 1600 ерине 3000—3200 деталь ишлей.

— Эгер Велиуллаева киби наладкаджы олмаса, бойле косътергичлерге етмек къайда?— дей Л. Билялова.— О эр анги бозукъны он-он беш дакъикъада тюзете. Бойле бозулувларны мен озюм де тюзете билем. Лякин онынъ киби тез дегиль. Калибровканы тюзетювге исе ярым саат вакъыт бериле. Буны Халиде он беш дакъикъада япа. Демек, мен юз деталь дегиль де элли деталь экисик ишлейим. Бойле алларда сменадан сонъ он беш дакъикъа арткъач чалышам. Ишимизнинъ наладкаджыгъа не къадар багълы олгъаныны энди анълагъандырсынъыз.

Велиуллаева акъкъында бойле самимий ве эйи сёзлерни мен Валентина Пушкина, Раиме Ниязиева киби илери ишчилерден де ишиттим. Тезьяларнынъ смена бою нормаль чалышувлары саесинде олар даима 1,5—2 норма толдыралар. Бойле ишчилер цехте, Халиде чалышкъан бригадада аз дегиллер. Косътергич ве Урьмет тахталарында бойле ишчилерининъ алларынен берабер уста наладкаджы Х. Велиуллаеванынъ да ады языла.

...Партком меджлиси бакъылгъан шахсий ишнен берабер, бир сыра истисал ве турмуш меселелерине де екюн чекти. Коридор сонъунда басамакълардан ашагъы тюшеяткъан Халиде Велиуллаева омузында кимнинъдир элини сезди. Чевирилип бакъты.

— Сагъ ол, Халиде. Санъа бир тюрлю гъарезлигим ёкъ... Самимий сёзлеринъ ичюн сагъ ол, къардашым. Цехимизде янъы бир ишчи къайта догъды деп эсап эте билесинъ. Биз чалышырмыз, эндиден сонъ акъикъый коммунистлер киби чалышырмыз. Мына, корерсинъ.

— Эгер мени догъру анълагъан олсанъыз, сиз де сагъ олунъ...— Халиде башкъа сёз айтып оламады.

Халиде Велиуллаева экинджи куню сменагъа юксек рухнен, джошкъынлыкънен кельди. Смена башланмаздан эвель япкъан биринджи иши — тезьялар янындаки рафларда ешерип тургъан чичеклерни суварув олды. Тезьялар янында чичек осьтюрюв де онынъ тешеббюси. Череплерде сыранен тизилип тургъан къырмызы купели чичеклер майлыпаслы тезьялар янында бугунъ онынъ козюне даа дюльбер, даа летафетли олып корюндилер...

Янына биринджи олып Ленияр Билялова кельди.

— Сени хайырлайым, Халиде,— деди о йылмайып.

— Келеяткъан Йылбашненми? Даа эрте де...

— Йылбашнен де... Дарбеджи адынънен. Ничюн гизлейсинъ, беш-йыллыкъ дарбеджиси нишанынен мукафатлангъансынъ да. Бугунъ ишиттим.

— Сагъ олунъыз, Ленияр апте. Мен сизинъ хаберинъиз бардыр беллей эдим.

— Бахтынъ мына бу озюнь осьтюрген чичеклер киби даима парлакъ олсун!— деди ветеран ишчи яш ишчиге.

ТАРИХНЫ ЯРАТЫДЖЫЛАР

ОЧЕРК

Мерамымыз илери кой эmekчилеринден бири акъкъында, механизатор акъкъында язмакъ эди. Лякин оны эвде тапмадыкъ. Партком секретары оны эвде тапмакъ кучъ деп догъру сёйлеген экен. О, памугъыны джыйып битирген, ернин айдагъан, «челик атыны» баарьге азырлап къойгъан. Шимди исе о Ташкентке имтиан бермеге кеткен. Эбет, биз де кери къайтмагъа меджбур олдыкъ.

Кой ёллары, олар шеэр сокъакъларына ич де ошамайлар. Тегизликлери о дередже дегиль, лякин дюльберликте шеэр сокъакъларындан артта къалмайлар. Оларнынъ эки тарафында тарлалар, багъчалар, кучюк-кучюк къышлакълар бири-бирини денъиштирип туралар.

— Айгиди, сени топракъ,— деп кокюс кечирди автобуснынъ пенджереси янында отургъан къарт.— О да инсангъа, инсан баласына бенъзей. Оны севсенъ, эйбетлесенъ, онъа чин къальбинъле мунасебетте булунсанъ, о сенинъ омюрлик достынъ олып къала. Ойле о, къардашым.— Къарт мемнюнликле сакъалыны сыйпады...

Сентумерни кой ходжалыгъы институтынынъ азбарында расткертдик. Субетимиз онынъ зенааты акъкъында, топракъ акъкъында эди. Кеченде автобуста расткельген къарткъа бенъзей. Къартнынъ сёзлерини олгъаны киби Сентумерге айттым. Ве не дер экен деп, онынъ юзюне, козьлерине бакъам. Козьлеринде къыгъылчымлар пейда олдылар. Неон чыракъларынен донатылгъан шаматалы пайтахт оны сыкъкъан киби келе. Юксек биналар дерсинъ онынъ юрегине агъырлыкъ берелер. «Къарт акъикъатны сёйлеген,— деп ташлады о сукюнеттен сонъ.— Топракъкъа насыл мунасебетте булунсанъ, о да санъа тамам шоёле джевап берир. Мен бунъа эминим».

Биз шеэр сокъакълары бойлап джаяв кетемиз. Шаматалы сокъакъларда тынч тарлалар, сербест еллер акъкъында лакъырды этмек онъайтсыз кельсе де, лафымыз девам эте. «Бугунъ памукъчылыкъта аль этиджи рольни техника ойнай. Бизим ишимиз, онынъ саесинде, акъикъатен де, енгиллешти. Лякин койлюннъ насырлы эллери топракъкъа тиймесе, онынъ манълай терн топракъкъа синъмесе, истесе, коклерден сув ерине шербет ягъсын, бол берекет алып оламазсынъ»,— дей о. Сентумернинъ фикир юрьсетювине бакъсанъ, дерсинъ, памукъ ызанларынынъ алласы, бутюн омюр шу тарлалардан чыкъмагъан. Ама онынъ «тарла алласы» олгъанына даа учъ йыл олмай.

Бундан бир къач йыл эвель Сентумер «Акъкъургъан» совхозынынъ дёртюджи болюгиндеки трактор паркында (койде онъа не ичюндир гараж дейлер) адий чиленгир олып чалыша эди. Механизатор олурым деп асыл акъылына биле кетирмедн. Лякин механизатор ери бошагъанынен, о арнза язып, дюмен башына кечти. Четтен бакъкъанда, онынъ ишине сукъланасынъ. Къолуна кетмен алмайып, буюк бир мейданнынъ памугъына ишлев бере. Тарланынъ бу башындан дигерине бара-келе, бара-келе... Тек тракторынънынъ дюменини къавий тут, ве истесенъ йырла, сени динълегенлер тапылыр, памукъ осюмликлери театрде сыранен отургъан сейирджилерни анъдыралар. Тек олар эльчырпмагъа бильмейлер.

Сентумерге о йылы алтмыш гектар ер айырдылар. Озю шу ерни

айдады, озю тегизледн. Ама иши агъыр джоней эди. Теджрибели механизаторларнынъ уйлегедже якъан ишини Сеитумер ай ярыгында битире эди. Сачув ишлеринде де бригадирден мына санъа деген киби алгыш къазанмады. Ойле бир дакъыкълар олды ки, Сеитумер: «Къолумдан ич бир шей кельмей», деп тракторны тарланынъ ортасында ташлап кетмек истей эди. Я ташлап къайда бараджакъсынъ? Эбет, сенинъ еринъ башкъасыны тапып къоярлар, иш токътамаз. Озь-озюнъни магълубнетке огъратып къайда бараджакъсынъ? Я башкъа иште озь-озюнъни енъип оладжакъсынъмы?..»

Сачув кампаниясы пек кергин кечти. Сеитумер мийини ёрулткъан фикирлерни, шек-шубелерни де унутты. Сайылы кунълер ичинде бутюн тарлаларгъа памукъ сачылды. Бизни догъургъан, эйбетлеген, аякъкъа турсаткъан, багъры кенъ ве джумерт топракъ урлукъларны къабул этти. Бааръ кунешининъ назлы нурлары гедже салкъынындан бираз ушюген топракъны кене къыздырмакъта. Сеитумер тава киби тем-тегиз, сарылтым тюстеки топракънынъ узеринде ешилъ ёлачыкъларнынъ къыбырдагъаныны сейир эте. Серин танъ ели ёлачыкъларны дерсинъ сийпалай. Ёлачыкълар исе кунешке узаналар.

Сеитумер бу манзарагъа балалыкъ чагъындан бери ашыкъ. Ким бильсин о къач керелер тарла четине келип анда чалышкъан тракторны козеткендир. Лякин бойле аджайип манзараны ильки кере коръди. Озюнинъ эмегинен, манълай теринен джансыз памукъ урлукъларына япракъ ачтырып, вакъты кельгенде оларнен лакъырды эткендир. О, эр кунъ саба тарлагъа келип ишке киришмезден эвель, тракторны тарла башында къалдырып сыра араларыны доланды, осюмликлерни тутып бакъты. Я мында миллионларнен осюмлик бар да! Эр бирини тутып бакъаджакъ олсанъ, омюринъ бунынънен кечер! Бойле дегенлерге Сеитумер кулюмсиреп бакъар ве зенгин теджрибеге малик памукъчыдай: «Осюмликнинъ де джаны бар! О эр бир арекетининъ коре ве дуя. Шорбаджысы ким олгъаныны анълай. Онъа къолунънен тийсенъ къафидир»,— дей.

Сеитумернинъ звеносы биринджи йылы районда пек илерилер сырасында олмаса да, девлетке памукъ сатув планыны арткъачынен эда этти. Звено башы бунъа эм къуванды, эм де кедерленди. О ильки йылы бойле мувафакъиет эльде этерим демей эди. Ама къолундан келе экен де! Кедерлери — меджбурiet толдырылмады.

Койде иш куню эрте танъда башлана. Хоразларнынъ сеслеринен памукъ тарлаларына ашыкъкъан тракторларнынъ давушы кой симфониясынынъ аэнкине аэнк къоша. Сеитумер татлы юкъуда. Тюшюнде ким бильсин нелер коре. Анасы Меръем апте энди чокътан аякъта. Огълунунъ юкъусыны къыймай, гъалиба, онынъ одасынынъ къапысына бара да къайта, бара да къайта. Сонъ олдырамады ве явашчыкътан:

— Ситмер, тур балам, энди,— деди. Сеитумер козьлерини ачты, ёргъаныны котерди. Ачыкъ пенджеренен кирген серин танъ ели онынъ къойнуна сокъулды. Сеитумер еринден атылып турды. «Олян, кеч къалгъаным», деп тез-тез кийинип, элини-бетини ювды ве бир-эки къапынып трактор паркына ашыкъты. Меръем апте огълунунъ аркетлерини корип къуванды. Козълери биле яшланды. «О да акъай олды» деп кокюс кечирди. Сеитумер кетти, азбаргъа исе онынъ бригадир кирип кельди.

— Сайтмар, къаны,— деди о.

— Китти, Тохтасын, китти, далагъа китти.

— Қайсы далагъа бараджагъыны айтмадымы?

— Екъ, бир шей айтмады...

— Инат огълан. Тюневин онынъ тарласына бардым, памукъларны яхшы этип котекеген,— деп бригадир трактор паркына ашыкъты.

Ананынъ юрегини къасевет сарды. Сабырсызлыкънен акъшамны беклеп къалды.

Сеитумер озь тарласына кельгенде кунеш энди котерилип башлагъан эди. О адеттеки киби, сыра араларыны доланды. Эзильтген памукъ осюмликлерини котерип шашты, эеджанланды. Бир, эки... дёрт, беш... он бир... Не ола шу? Сеитумер ич бир шей анълап оламай тарла башында бираз даа шашып турды. Сонъ тракторыны кочюрди. Кучъю машина саллана-саллана сыра араларындан кетип башлады. Сеитумер тракторынынъ трубасындан чыкъкъан къара тютюн топына козь ташлады. Къаршыдан эскен рузгяр оны дагъытаджакъ ола. Ама о дагъылмай, даа догърусы дагъылмакъ истемей. Сеитумер бир элинен дюменни тутты, дигеринен трактор копчеги устюндеки «къанаткъа» таянып, артына бакъты. Бала экенде эвлери янындаки тарлада чалышкъан механизаторнынъ бойле япкъаныны корип, о киби олмагъа авес эте эди. Азбарларында кутюк устуне отуруп, дудакълары сызлагъандже «трактор» ола эди. Битасы «Авунынъ зырылтысы етмеген киби, сен ничюн зырылдайсынъ», деп оны сёгер эди. Сеитумер азбардан чапып чыкъа ве тарладаки механизаторгъа эппи сукъланып бакъа эди...

Сеитумер тарланынъ о бир башына барып къайтты. Ничюндир йырайджакъы кельди. Агъызыны ачып етиштирамады, тракторы башкъа сыраларгъа кечип кетти. Культиваторнынъ пычакълары осюмликлерни кести. Сеитумер чабик арекетлернен тракторыны озь ёлуна къойды. Оны токътатып, яралангъан ве кесильген осюмликлер янына тюшти. Ишленильген сыраларгъа назар ташлады. Осюмликлер арасында солгъан сойлары бар. Тап кычыраджакъы кельди. Кедерленди, ачувланды. Культиваторнынъ пычакъларыны тутып бакъты. Эр шей еринде олгъан киби. Лякин не нчюн памукълар сола?

Тарланынъ о бир башында бригадирни корип къалды. Тракторына атылып минди ве оны кочюреджекте, бригадирнинъ «Токъта!» деп эллерини саллагъаныны коръди. Сеитумер токътады. Тракторындан тюшти. «Энди пайынъны алырсынъ» деп ишитеджек сёгюнчлерге озюни азырлады. Ёкъ, о себеп араштырмады. Оладжакъ шей олды. Бригадир Къасымов дегильми санъа! О кёр дегиль ки, мынавы «виранени» коръмесин. Бригадир Сеитумернинъ янына якъынлашты.

— Селям, шаин...

— Алейкум селям...

— Ишлер насыл, танъда туруп чапкъансынъ...

— Ишлер мына шойле,— Сеитумер кедерленип солгъан осюмликлерни косътерди.

— Яхшы дегиль, къардашым. Мен оларны даа тюневин эследим. Механикке бар, тракторынъны тешкерсин, культиваторнынъ пычакъларыны денъиштирт.

— Мен чалышмайджакъым... Къолумдан кельмей...

— Сен ойле деме. Эм де бир даа бойле шейлерни ишитмейим сенден. Осюмликлер нчюн исе даа джевап берирсинъ. Тек сен дегиль, мен де, механик де — эпимиз. Ама къоджаман техниканы, мына шу джансыз демир обасыны назик памукъ осюмлигининъ хызметине къоя бильмек акъайлыкътыр. Кетмек — акъайлыкъ дегиль,— бригадир культиваторнынъ пычакъларыны козьден кечирди.— Буларнынъ аралары эки сантиметр кенъ... Механикке буны да айт. Бугунъ мынавы тарланынъ культивациясы битмек керек. Керчек, парткомдан хабер эттилер, небеттеки топлашувда сенинъ меселенъ бакъыладжакъ. Яхшы этип азырлан.

— Яхшы... Я топлашув анги куню оладжакъ?

— Оны даа айтырлар... Сен гаражгъа барабер, мен де шимди етип барырым,— деп бригадир кетти. Сеитумер «бир шей анълап оламайым», деп омузларыны кысты. Джебиндеки партия Уставыны тутып бакъты. Еринде тура экен.

Сеитумер тарла ёлу бойлап тракторыны айдап кете. Тарла ёлу. Балалыкъта о бу ёлда, ким не къадар тоз чанъгытыр деп, акърандашларынен ярышлаша эди. Сеитумер акъылына кельген шейден

кулюмсиреди ве балалыгындаки киби артына чевирилип бакъты. Тоз булут киби котерильген, ель оны ёлнынъ четиндеки памукъ тарлаларына яймакъта. Тоз — памукънынъ душманы. Сеитумер суръатыны эксильтти. Тоз да бираз эксильди. О койге якъынлагъанда, къаршысындан тиркемеси узерине балабан чапчакъ ерлештирильген трактор акъырын-акъырын кельмекте эди. Тракторлар бири-бирине якъынлашкъанда: «Анавы ёлны яхшы этип сувла!» деп къычырды Сеитумер юкъусырап келеяткъан тракторджыга. «Айтмасанъ, ольдюр-алла япмаз!» деди озь-озюне. «Сувджы», эбет, онынъ сонъки сёзлерини ишитмеди...

Кергин окъув сессиясы битти. Контроль ишлер, имтианлар артта къалды. Огде — эмек «сессиясы». Памукъ вегетациясынынъ эр куню зынджыр алкъалары киби бири-бирине багъланып кеткен имтиандыр. Бу имтианларда зайыфлыкъ косьтермек олмаз. Оларны текрар теслим этмек мумкюн дегиль. Топракъ эляллыкъны севе. Оны алдатып оламазсынъ. Эгер о сенинъ урдымдуймазлыгъынъны, айнеджилигинъни сезсе — ондан джумертлик беклеме. О — койлюнинъ джиддий субет-деши, талапчан досты. Сеитумернинъ фельсесеси иште, бойле. Бу фикир онда ильки чалышып башлагъан йлы догъды ве ондан бери эп пекине.

Ойле олды ки, иш боюнджа кене Акъкъургъанга бармакъ сырасы кельди. Автобуста Сеитумерни расткетирдим. Памукъ тарлаларында сачув кампаниясы екюнленген кунълер эди.

— Бир къач кунъден сонъ памукъларга ишлев береджекмиз, — деп ташлады Сеитумер. — Пайтахтта ишим бар эди, бир кунъге рухсет сорап кельдим. Яхшы, ишлерим тез битти.

— Бешйыллыкъны башладынынъыз, ойлемиз? Бу йыл берекет насыл олур экен? — деп сорадым мен.

— Берекетнинъ насыл оладжакъыны кунъ эвельден бельгилемек къыйын, эбет. Планны ве меджбуриетимизни эда этермиз беллейим. Ама бешйыллыкъга кельгенде исе, оны та былтыр башладыкъ, — деди Сеитумер. Онынъ назары автобуснынъ пенджересинден корюнген тарлаларга тикильди. Ким бильсин онынъ мийини шимди насыл тюшюнджелер, насыл фикирлер сарып алдылар?..

Автобус Ангрен озени устюндеки копюрден кечип, багълар арасындаки ёлдан кетмекте. Багълардан сонъ уджсыз-буджакъсыз тарлалар пейда ола. Сеитумер автобустан оларны козете. «Олар эртеярыкъ озь ишлерини башлагъанлар», деп ташлады о, узакъта чалышкъан адамларны косьтерип.

Кечкен сене Сеитумернинъ звеносы меджбуриетини толдырмагъанда, о даа теджрибеси ёкълыгъыны себеп этип, озюни акъламагъа тырышмады. Бельки бригада подряды олгъан олса, бойле олмаз эди?

— Подряд усулынен чалышкъан коллектив бутюн ишлерни озь кучюнен япмалы. Лякин памукъ тымары вакъытында илери усул озь манетини джоя. Авалар бозулып башлагъанынен четтен ярдым къыдырамыз. Бу исе ахырки нетиджеге аякъ чала, — Сеитумер эеджанлы сёйледи. — Демек подрядны омюрге кечирмек ичюн озюмизде насылдыр бир денъишмелер япмалымыз, ишин башкъаджа тешкиятландырмалымыз. Ама бизлер, сабыкъ директорымызнынъ айткъаны киби, даа кереги киби пекишмегенмиз...

Сеитумер саба ачылгъандан, акъшам козь къараргъандже тарладан чыкъмады. Тарланынъ бир башындан дигер башына барып кельгендже юрегинде эминлик артты, трактор дюменини даа да къавий тутты. Онынъ звеносы алтмыш гектар мейданнынъ эр бир гектарындан отуз еки ерине отуз алты центнер памукъ теслим этти, меджбуриет исе отуз секиз центнер эди. Бу, район боюнджа орта косьтергичтир. Былтыр эльде этильмеген мензилге бу йыл мытлакъа

етиширмиз. Звено азалары бунъа эминлер. Чюнки олар макъсатнынъ эдасына та былтыр кириштилер.

Къызгъын памукъ тымары битти дегенде, кузьлюк-къышлыкъ ишлер башланды. Тарлалардаки «мавы гемилер»нинъ ерине агъырлы-сабырлы «Алтай» тракторлары пейда олдылар. Сентумер ве онынъ ишдешлери бир афта ичинде ер айдав ишлерини битирип, болюкнинъ беш юз гектардан зияде мейданыны баарьлик тарла ишлерине азырлайлар. Сонъра исе сачув техникасы азырлыкъ ёлагъына чыкъарылды.

— Механизаторнынъ иши къолай дегиль,— дей Сентумер.— Ки-мерде: «Къолай иш тапкъансынъ озюмъе» деп мыскылламакъ истейлер. Лякин бунъа джаным агъырмай. Эр бир осюмликнинъ къайдыны чекмек нидже къыйынлыкълар догъургъаныны озюм билем. Мени тек бир шей раатсызлай: озь ишимден къанаатленип оламайым. Бельки бойле де олмакъ керектир? Бильмейим... Башта менде бир къач кере бу ишни ташлап кетмек фикири догъгъан олса да, шимди озюмни тарласыз, арекетсиз, къайгъысыз тасавур этип оламайым. Мен ойле саям, не ерге кетме, насыл иште чалышма, эял этмек керексинъ. Бир ишни башлап, экинджисини ташлап, учюнджисине козь этмек — бу акъайлыкъ дегиль...

Автобус район меркезине келип токътады. Сентумер «Акъкъургъан» совхозына кетеджек автобускъа минди. Совхозгъадаже даа баягъы ёл бар.

... Сентумер Нафиев тарих оджасы олмакъны арз эте эди. Къолуна пишкинлик шеадетнамесини алгъанынен озь арзусыны амельге кечирмек ичюн тарих факультетине кирмек истеди, лякин олдырамады. Оны насылдыр кучъ тарлагъа чекти. Эм янъылмады. О, эписи бир тарихчы олды. О озь элинен, озь намуслы эмегинен, озь тракторынынъ сабанынен шу азиз топракнынъ джанлы тарихыны язмакъта.

ТЕШЕББЮСКЯР ОДЖА

ОЧЕРК

Ярым сааттен бери терлеп-пышнап дерс азырлап отургъан Илимдар къолундаки къалемини ачувнен стол устюне ташлады ве огюндеки дефтерни кенаргъа уйтеп, зейтун киби козьлерини Ленора тизесине тикти.

— Уф-ф!.. бу таячыкъларны яза-яза бездим энди...— сокъакътан бала сеслери ишитильди. Кимдир Илимдарны чагъыра.— Айттым да, шимди келирлер деп. Футбол ойнамагъа чагъыралар,— деди о джесаретленип. Сонъ стол башындан туруп, дефтерини тизесине узатты ве оны тешкергендже этрафында сабырсызлыкънен доланды.

— Гузель, догъру язгъансынъ,— деп макътады оны тизеси.— Экинджи дерсинъни де ойле япмакъ керексинъ. Чантанъдан эсап дефтеринъни чыкъар, оны да япсанъ, сонъ ойнамагъа кетерсинъ.

Тышта бала сеслери тынды. Буны сезген Илимдар тизесине бакъып:

— Коресинъизми, олар эр шейни анълайлар, меним дерс япаяткъанымны анълап, кеттилер.

— Сенинъ адынъ Илимдар. Илимдар — илим саиби демектир. Сен осюп буюсенъ, илим саиби олмакъ, яни эр шейни бильмек керексинъ,— деди Ленора.

Илимдар бу сёзлерининъ манасыны пек анъламаса да, башыны саллап разы олды ве кене столы башына отурды.

Ленора Диляра татасынынъ тонгъучына мераметле бакъты. Онъа бу адны теклиф этип янъылмадымы экен? Илимдар окъувнынъ биринджи кунълеринден агъырлыкъ сезип башлады. Демек, шимди онъа ярдым этмек керек. Эр шей окъувнынъ насыл башлангъанына багълы; насыл башланса, ойле де кетер. Балада сабыр етерлик дегиль, демек буюклер сабырлы олмакъ кереклер. Кунъ бою азбарда ойнап юрге алышкъан баланы оппадакътан стол башына отуртып, дерс азырламагъа меджбур этелер. Эбет, бу къолай иш дегиль...

Ленора кучюджик Илимдарнынъ тырышып-чекишип дефтер табакъы узерине таячыкълар сызаяткъаныны козетир экен, озюнинъ ильки кере мектепке баргъаныны, биринджи оджасыны ве кениш аят ёлунда аткъан биринджи адымларыны хатырлады.

Яз айлары эди. Кунеш аявсыз къыздыра. Сокъакъта балаларнынъ сеслери ишитильмей. Оларнынъ эксерieti шимди пионер лагерлеринде булунмакъта, къалгъанлары исе мында, Ленораларнынъ азбарында «оджа-оджа» ойнайлар.

Азбар къапыдан киргенде сагъ тарафтаки ахыр оларнынъ сыныф одалары олды. Буны Леноранынъ озю тюшюнип тапты. Сыныф темиз-пак олмакъ керек. Балалар ахыр ичини яхшы этип темизледди, сипирди, о якъ-бу ягъыны сыладылар.

Хаста яткъан Кятибе апте кунешли кунълернинъ биринде азбаргъа чыкъты. Ахыр янындан кечер экен, бала сеслери ишитти. Къапы ачыкъ, ичериде Ленора балаларгъа нелердир анълата ве къара боягъа боялы тахтагъа нелердир яза. Бу тахта оларнынъ эски къапылары эди. Ана озь козьлеринне ишанмады. Къызчыгъынынъ бу кунълерде не иле мешгъуль олгъаныны энди анълады. Бир заманлар озю де бой-

ле истекнен яна эди. Қыарасувдаки мектепкернинъ бирине къатнап башлагъанда, озю де балаларны топлап, оларгъа оджалыкъ этмеге авес эди. Ама дженк ве дженктен сонъ къоджасынынъ апансыздан кечинюви, сонъра дёрт баланы бакъып осьтюремек заруриети бу арзунынъ эда олунмасына имкян бермеди. Шимди онынъ бу арзусы кыызчыгъынынъ къальбинде текрарланмакъта.

Ленора чапып келип, анасынынъ бойнуна сарылды. Бу анъде олар бахтлы эдилер. Қыызчыкъ анасынынъ тёшекте тургъанына, ана исе озюнинъ бирден-бир хаялынынъ Ленора кызы буюген сонъ керчекке дёне биледжегине къувандылар.

... Арадан он йыл кечти. Ленора буюди, онынънен берабер балалыкъ арзусы да буюди. О мектепни битирген сонъ, анасыны эвде ялынъыз къалдырмамакъ ичюн Хамид Алимджан адына Қыаршы педагогика институты рус тили ве эдебияты факультетининъ гънябий болюгине окъумагъа кирди. Айны заманда, балалар багъчасында чалышты. Бала психологиясыны о мында огрене башлады. Институтны битирмеге эки йыл къалгъанда исе Шахрисабз районьдаки Қыары-Ниязий адына орта мектепке пионер етекчиси оларакъ авушты.

Пионер етекчиси олып чалышкъан девиринде талелернен достане мунасебетте булунув ёлуны онынъ озю тапты. Балаларнынъ психологиясыны билув ве мектеп аятында юзь берген бир чокъ алларны объектив суретте синтез япув, эр бир талеленинъ къабилиетине, табиятына коре иш корюв онынъ теджрибесини даа зияде арттырды. О, балаларны огренмек макъсадынен атьта карточкалар тизип, анда эр бири хусусында керекли къайдларны япа ве олар эсасында талелернен белли бир муамеледе булуна эди. Бу анкетагъа талелернинъ табиятындан гъайры, оларнынъ мерагъы, эвиндеки вазнети ве шаракъи, эвинде, мектепте озюни насыл тутуву ве онынъ себеби, аркъадашлары иле багъы ве дигер малюматларны къайд эте эди. Бунинъле бирге эр бир малюматнынъ тюбюнде онынъ талебе огюне къояджакъ талаплары да языла эди. Бу талаплардан энъ эсаслары: талелернен самимий мунасебетте булунув, эр бир иште озю нумюне олмакъ ве тербенини эмек иле бирликте алып бармакъ кереклиги онынъ ичюн къанунгъа чевирилген эди.

Бу талапларнен багълы бир вакъиа Леноранынъ хатиринде шойле къалды.

... Бир къач оджа «эки» алгъан балаларны умум мектеп линейкасы кечирильгенде, ортагъа чыкъарып, утандырмакъны теклиф этти. Линейканы Ленора алып бармакъ керек эди.

— Даа тюневинки кибки хатиримде,— дей Ленора.— Онынъды сыныф кыызлары ве огъланлары ортагъа чыкъарылгъанда, тап озюм утандым.

«Эки» алгъанларнынъ джедвелини окъуй башладылар. Ортагъа Мухаббат Қыадырова да чыкъты. Алтынды сыныфта окъугъан къардашы онъа кенардан бакъмакъта. Мухаббат анасы кечинген сонъ кадияларына ана ерине къалгъанына даа бир къач ай олгъан эди. Шимди исе оны бу ерде утандыралар.

Бу вазнетни корьген Леноранынъ ичинде бир шей узюльген кибки олды, о озюни тутамайып, линейканы токътатмагъа меджбур олды.

— Етер артыкъ! Сизлер бошсынъыз,— деди о асабий алда.

Янынъдаки оджалар бунъа шаштылар, лякин бир шей айтмадылар. Бу вазнетни олар да анъласалар керек.

Талелелер дагъылыштылар, ама онынъ козьлери эп Джамшидде эди.

— Джамшид!— деп токътатты оны Ленора.— Сен татанъны ярмай беллеме! Шимди хата олып чыкъты. Сенинъ самиметли ве аджайип татанъ бар! Онынъле гъурурланмакъ керексинъ! Анъладынъмы?— сонъ Джамшидинъ янына барып, онынъ башыны сыйпады.

Оларнынъ янына Мухаббатнынъ сыныфдашлары якъынлашкъан-

да, о эр кес ишитсин деп, махсус сесини котерип: «Сен татанъ иле гъурурланмакъ керексинъ. О аджайип инсан. Шимдики ал хата олып чыкъты»,— деп текрарлады. Мектеп окъув ишлери мудир Умида Гъаипова да Джамшидни тынчландырмагъа тутунды. Ама Джамшид эп къолларынен козылерини шыкълай берип, агъламакъта. Ленора онъа Мухаббат акъкъында даа чокъ эйи сёзлер айтты. Оны пионер етекчиси одасына кирсетип, татасы—Мухаббатнынъ озъ къолунен япкъан къокълаларыны косьтерди ве онъа да бу ишлерде иштирак этмекни теклиф этти. Шу куньден сонъ Джамшид Леноранынъ энъ актив талебелеринден бири олып къалды.

Линейканынъ токътатылувы не къадар менфий ал олса да, бу вакънадан сонъ талебелер ве оджалар арасында Леноранынъ итибары юксельди. Талебелер пионер етекчисине озъ тевсиелери ве теклифлеринен чешит суаллернен сыкъ-сыкъ мураджаат эте башладылар. Онъа талебелер керек олгъанда: «Балалар, манъа сизинъ ярдымынъыз керек»,— десе, ете эди. Шу анъ балалар онъа ярдымгъа ашыкъа эдилер. Бойле муамеле онъа бирликли коллектив тизмеге имкян берди. Мектептеки амелий ишлер, бир де-бир байрамгъа азырланув тешкилятлы суретте, пек меракълы кечириле башлады. Ве эр бир шейни талебелерининъ озыleri япа эдилер.

Леноранынъ акъикъий тербиеджи оларакъ о вакъытта интуитив суретте чыкъаргъан хулясасы ве башлагъан тешеббюси иште, шимди чокъ йыллар кечкен сонъ къабул олунып, омюрге кечирилеткъан янъы мектеп реформасы къаңделеринде джиддий талаплардан бири оларакъ къоюлмакъта. Бу талап, яни талебелерининъ озъ-озюни идаре этиув тедбири кенишлетильмек кереклиги анда ачыкъ-айдын къайд этильген. Леноранынъ тешеббюсчилиги ве комсомол комитетининъ къолтутувы саесинде бу тедбирлер оларнынъ мектебинде та о вакъытта амельге кечириле башлагъан эди. Ашагъы ве юкъары сыныфлар арасында къавий багъ достане мунасебет бирдем коллектив тешкиль олунамасына ярдым этти. Мектептеки бутюн бу ишлер талебелер тарафындан юксек севиеде кечириле башланды. Бу исе талебелерде белли бир макъсадкъа ынтылув дуйгъусы шекилленигининъ ачыкъ делили эди. Бойледже, мектепте тербие, низам ишлери пекинди.

Бу ильки тешеббюс, ильки мувафакъиетлер яш тербиеджининъ башыны айландырмадылар, о озю устюнде даа джиддий чалышмакъны девам этти.

Гъиябий окъувыны битиргенинен мектеп директоры Батыр Хамидович Ленорагъа айры сыныф берди ве янъы окъув йылындан акъикъий оджалыкъ фаалиетине киришти. О, рус тили ве эдебияты оджасы олды.

Бойлеликле, анасынынъ омюр бою акъылындан чыкъмагъан арзу-хаялыны къызы Ленора омюрге кечирди.

Леноранынъ эсас оджалыкъ фаалиети биринджи куньонден башлап, совет мектеби тарихында янъы программалар муджиби окъувгъа кечюв девирине расткельди. Аман-аман он беш йыллыкъ бу девирде янъы программаларны, янъы дерслери менимсев мектеп аятында кескин ве муреккеп къыйынлыкълар догъургъаны да кимсеге сыр дегиль. Эбет, эр анги янъылыкъ омюрге белли бир къыйынлыкъларнен кире. Бу къыйынлыкъларнынъ огюни алув ичюн оджалар арасында чешит фикирлер пейда олгъаны ве макъсаткъа ирмек ичюн чешит ёллар къыдырылгъаны табийдир. Демек, девир талабы иле фикир этиув ве араштырув, араштырув ве фикир этиув шимдики заман оджаларынынъ эсас принципи олып къала.

«Оджа умумий макъсаткъа иришмек ичюн талебелернен озъ билъгисине, теджрибесине базанып, мунасебет багъламалы, озюни талебелерининъ ерине къойып, оларнынъ дуйгъуларыны озъ узеринде ис этмели»,— деп тюшюне Ленора Аблаева. О та пионер етекчиси олгъанда, оджалар иле анълашып, оларнынъ дерслерине къатнай башлады. Бундан о эки макъсат кутти. Бир тарафтан, оджаларнынъ

дерс алып барув усулларынен меракъланды; экинджи тарафтан, шимдики заман талобелери сырасында булунып, оларнынъ вазиятенин, озьлерини дерсте насыл туткъанларынен таныш олмакъ истеди.

— Талобелер дерсте не япсалар, мен де оны япмагъа аракет эте эдим,— дей шимди Ленора Эдемовна.— Биринджи куню онынъды сыныфлыларнынъ дерсине бардым. Ама дерсининъ сонъуна къадар ирадем етмедим, дерсининъ биткенини истедим. Экинджи, учунджи дерслерде мийим ёрулды, лякин огюме къойгъан макъсадым муджиби дурюст олмагъа тырыштым. Шойле этип, дёрт дерсни кечирдим, бешинджи дерсте исе башымнынъ агърысына даяналмай нелердир сызгъалай башладым. Дикъкъатым зайыфлашты. Ойларым башкъа тарафларгъа кетти. Алтынджи дерсни зар-зорнен кечирдим. Булардан мен бир нетиджеге кельдим: талобелернинъ дикъкъаты тек 35—40 дакъыкъагъа ете экен, ондан сонъ исе чешит лакъырдылар, бири-бирине кедер этюв, яни дигер ишнен мешгъуль олув башлана. Сонъундан мен озь ишимни тешкиль эткенде, бутюн бу корьген-бильгенлеримни эсапкъа алмагъа тырыштым.

Мен озюм де Ленора Эдемовнанынъ дерслеринде бир къач дефа булундым ве онынъ дерс алып барув усулларыны озь козьлеримнен корьдим. О, дерсининъ сонъуна он эки дакъыкъа къалгъанда, балаларнынъ дикъкъатыны арттырмакъ, оларны меракъландырмакъ ичюн янъы кечилген мевзуну сорай башлады. Суаллер берип дегиль де, проблем вазиятлер пейда этюв вастасынен. Оджапче насылдыр бир дегмени басты ве бир анъде сыныф пенджерелери къара перделер иле орътюльди. Талобелер арасында бирден шамата къопты. Олар шимди кинофильм кореджеклерине къувандылар. Сес-шамата тынды. Фильм девамында оджа талобелер огюне чешит вазифелер къойды. Меселя, балалар фильмдеки эпизодларны бакъып, джумлелер тизмек ве оларда сыфатларны я да финиллерни тапмакъ, оларнынъ язылувыны къаиделер иле тасдыкъламакъ кереклер. Ильки джевап бергенлер базы бир къолайсызлыкъкъа расткельдилер, лякин олардан сонъкилери ашыкъмайып, къаиделер иле бирликте мисаллер кетирип, джевап бердилер. Сонъра пенджерере перделери ачылды. Ве олар къаиделерни гъайрыдан текрарладылар.

Оджапче бу усулнен дерсининъ сонъки он-он эки дакъыкъасындан семерели файдаланыркен, бунынъле талобелернинъ активлигини дерсининъ сонъуна къадар сакълады.

Ленора Эдемовна дерс берювде ве тербие меселелеринде эп янъылыкълар араштырувы да анджакъ мемлекетимиздеки кениш суретте омюрге кечирильмекте олгъан мектеп реформасы талапларына муим дереджеде джевап бере.

Оджалар, партиямызнынъ тарихий эмиетке малик янъы документлерини огренерек ве Эсас догърулышларда косътерильген вазифелерге эсасланаракъ, мектептеки кабинетлернинъ, устаханелернинъ чешит сой земансвий алетлер ве окъув къуланмаларынен теминленюви яхшылаштырылмасына къолтуталар ве эр бир тюрлю янъылыкъларнынъ амельге кечирильмеси ичюн тешевбюс косътерелер.

Шимдики заман балаларынынъ янъы шараитте яшап, девиримизнинъ чешит коммуникатив мунасебетлеринде булунып, телевизор, кино, радио, китаплар киби кениш информация агъларынынъ кучлю тесирин саесинде тез инкишаф эткенлери козь огюне алынып, оларны алты яштан окъутып башламакъ вазифеси къоюлды. Бу — мектеп реформасынынъ эсас макъсатларындан бири. Реформанынъ экинджи макъсады исе окъув джерьяныны талобелернинъ эмек алышкъанлыгъы иле берабер ян-янаша алып барувындадыр. Булар бутюн мектеп коллективлери ве оджалар огюнде гъает муреккеп вазифелер догъуралар. Бу вазифелернинъ эдасы эр бир оджадан даа зияде гъайрет, тешевбюс ве янъы-янъы араштырувлар талап эте.

Мектеп коллективиндеки чокъ сенелер чалышкъан оджаларнынъ эксериси тербие джерьяныны тек окъутувда коре эдилер. Дигерлери

исе «окъумагъа истемесенъ, меджбурий окъутырмыз» усулынен чалыша эдилер. Окъув-тербие ишине бойле янашувнынъ азырки девир шараитына уймагъаны ачыкъ-айдын корюнсе де, олар озь туткъан ёлларыны догъру деп сая эдилер. Демек, оларнынъ шу фикирлерини тепрендирмек ичюн янъы усулларнынъ амелиятта тасдыкъланмасы зарур. Мектеп директоры Батыр Хамидович бу ишининъ баягъы созула биледжегини анъласа да, ич бир шейге бакъмадан, уют ве ишанч догъургъан шу ёлны сечип алды. Кет-кете бутюн оджалар бу ёлнынъ догърулыгъыны танып, онъа риает эттилер ве коллективде акъыкый бирлик муити асыл олды.

Реформа мектеп аятында муим бурулыш япмакъта. Бу джерьянда бутюн мемлекет иштирак эте, эр бир мектепте янъы усулларнен чалышув амельге кечириле. Шимдики девир талаплары муджиби янъы типте мектеп мейдангъа кетирюв ишине Шахрисабздики Къары-Ниязий адына орта мектепнинъ директоры Батыр Хамидович ёлбашчылыгъындаки оджалар коллективи де буюк гъайретнен киришти. Бу иште оджаларнен бир сырада талелелернинъ озълери де иштирак этмектелер...

Мектепте акъыкый чиленгирлик, дульгерлик устаханелери мейдангъа кетирильди. Отуз йыллыкъ теджрибеге малик озбек тили ве эдебияты оджапчеси Эльмира Ариповна тарафындан тешкиль олунгъан эдебият тегереги чалышып башлады. Эр тарафлы донатылгъан спорт залы пейда олды. Сонъра исе мектеп спорт усталары эм де олимпиадаларда биринджиликни алгъан талелелер пейда олдылар.

Талелелерде эмекке севги ашланылмасы ве орта мектепнинъ эр бир битириджиси кутълевий зенаатлардан бир де-бирини менимсеви ичюн зарур шариатлер яратылды ве оларнынъ анги бир ихтисаскъа мейиль бергенлерини бельгилев боюнджа ишлер эп мукеммеллештирильди. Нетиджеде, илим-теракъкъият талапларына бинаэн догърудан-догъру истисал ичюн ихтисаслы ишчилер азырлав меселесини яхшылаштырувгъа темель къоюла башлады.

Мектепнинъ истисал иле багъыны къавийлештирюв хусусында лаф кетер экен, шуны къайд этмели ки, Шахрисабз районында ерлешкен он эки мектепнинъ 9-нджы ве 10-нджы сыныф талелелери озълерининъ истеклерини коре, Улугъбек адына орта мектепте тешкиль этильген мектеплера окъув-истисал комбинатына афтада бирер кере къатнайлар. Комбинатта йип чыйратув, озбек макъатларыны токъув, тикиджилик иши, кондитер махсулатларыны азырлав ве дигер зенаатлар боюнджа болюклер бар. Талелелернинъ элинен азырланылгъан маллар тюкянларгъа сатынгъа чыкъарыла. Ондан да гъайры, комбинатта ресим чыкъарув, радио ве телевизорларны тамирлев, шоферлик, чиленгирлик зенаатларыны огреткен чешит тегереклер ве цехлер тешкиль олунмакъта. Талелелернинъ мерагъыны арттырмакъ, оларда бу зенаатларгъа авеслик догъурмакъ ниетинен оджалар чешит мунакъашалар, субетлер, корюшювлер отъкерелер. Бу субетлерни Эльмира Ариповна, Ленора Эдемовна, окъув ишлери мудир Умида Гъаипова пек меракълы кечирелер.

Къары-Ниязий адына мектепке шефлик япып кельген памукъ темизлев заводы исе келеджекте мектепте махсус цехлер къурмакъны козьде тутта. Бу цехлерде догърудан-догъру памукъ темизлев заводында апылгъан ишлернен багълы зенаатлар огретиледжек.

Мектепнинъ юкъары сыныф талелелери язлыкъ татиль вакъытында Шахрисабз районынынъ консерва заводында эмек акъкъы алып, чалышып кельмектелер. Эмекте пишкинлешюв иште, бундан башлана. Буларнынъ бутюни мектеплер янында илериде кучюк заводлар, цехлер яратилувунынъ башлангъычыдыр.

Бойледже, мектепте окъув ве тербие ишлерини земане талаплары дереджесине котерюв боюнджа бир сыра тедбирлер амельге кечириле башланды. Эбет, эскидже чалышув усулларыны бир кереден денъиштирмек къолай дегиль. Бу эснада оларгъа расткельген къыйынлыкъ-

ларнынъ огюни алмакъ ичюн мектеп мемуриетине, шахсен директорнынъ озюне, партия ве профсоюз тешкиятларына чокъ гъайрет, ираде ве къатиетлик косътермек керек олды. Булар, эбет, табиий шеи. Чюнки эр бир янъылыкъ аятта затен белли бир зорлукънен тадбикъ олуна.

Ленора Эдемовна дигер оджаларнен бир сырада эсас макъсаткъа иришмек ичюн чокъ ишлер япа, къыйынлыкълар огюнде боюн эгмей. Тешеббюскяр оджапче талелелерни янъыджа тербиелевнинъ эсас талапларындан бирини шунда коре ки, мектепте талелелер мустакъиль фикир этмеге, озъ-озълерини идаре этмеге, эр шей ичюн озълеринде месулиет дуйгъусы асыл этмеге огренмек кереклер. Ялынъыз бойле алда о талелелерден илериде озъ ишини темелинден бильген земане мутехассыслары етише биле.

«Инсаниетни севмек анагъа эйилик япмакътан да енгильдир» дегенлер. Бу сёзлерде халкъ педагогикасынынъ юксек акъылданелиги сакълы. Эгер инсаниетлик къабилиетинъ энъ якъын ве азиз инсангъа багъылыгъынъ иле табий суретте юрегинде яшамаса, оны сонъундан асыл этмек мумкюн дегиль. «Севем» деп айтмакъ — бу даа севмек дегильдир. Темиз гонъюллилик, самимиетлилик, мераметлилик чокърагъы айледе догъа. Инсаниетлик къабилиетинъ исе ана-бабагъа, сой-акърабагъа, кишилерге олгъан мунасебетинъ иле сынала.

Айелеринде шашыладжакъ дереджеде самимий эйи мунасебетте булунув, эр шейни бирлешип япув, бири-бирине ярдымгъа ашыкъув олар ичюн къанун эди. Анасындан ойле тербие алдылар ки, аптеси Диляра, агъасы Айдер, къыз къардашы Гульзаде Леноранынъ айткъан сёзюни ерге тюшюрмей эдилер. Шимди Диляра ве Айдер эвли баркълы олып, аналарындан айры яшасалар да, онъа куньде бир кере кирип чыкъмагъа унутмайлар. Джумаэртеси, базар куньлери Қятибе аптенинъ азбары торунлар иле тола. Шенъ-шерамет, бирликли къоранталар та балалыкътаки киби балабан къона башына топлашалар. Қъартананынъ пиширген лезетли чибереклерини энди торунлар севип ашайлар. Ашап-ичкен сонъ балалар оюнгъа тутуна, буюклер исе балалыкътаки вакъиаларны хатырлайлар. Ничюндир чокъусы Леноранынъ якъан ишлерини хатырламагъа севелер.

Йылбаш байрамы арфесинде о къайдандыр арча тапып, оны даа къурулып битмеген эвнинъ одаларындан биринде ерлештирип, къомшу балаларны чагъырып, анасы азырлагъан къавалтыларнен сыйлагъаныны, оларгъа багъышлар бергенини ич де унутмайлар. Онынъ та о вакъытларда бойле тешеббюсчи олгъаны, шимди даа пек сезиле. Маалле яшларынен берабер отъкерильген байрамлар онынъ теклифлеринен гъает меракълы ве медений суретте тешкиль олуна.

Ленора Эдемовнанен биз Шахрисабзда дефаларджа корюшкен, субетлешкен эдик. Онынъле корюшкенде, бу аджайип инсаннынъ табиий инсаниетли чизгилерине текрар ве текрар сукъланам. Якъында биз онынънен Ташкентте кене корюштик, лакъырдымыз яры геджеге къадар узады.

Мында Гульзаде къардашына эки-учъ куньге мусафирликке кельсе де, анам янъгъыз деп кери къайтмагъа ашыкъа. «Я бизлер киби узакъта яшасанъ не япаджакъсынъ!» деп кулюштик. «Сизлер киби узакъта яшайджакъ олсам, мен де чокътан балалы-чагъалы олур эдим,— деди о. Қозълеринде кедер къыгъылчымлары пейда олды. Сонъ джиддий тавурнен иляве этти: «Меним эвде де мектеп ишлеринен огърашып юрьгениме догъмушларымыз ве таныш-билишлеримиз тааджиплене эдилер. Мени тек анам анълай эди. О меним къавий таянчым олды. Мен хаста анамны бир вакъыт янъгъыз къалдырмам...»

Эртеси куню оны аэропорткъа озгъардым. О, элинде чырышлы къагъыткъа сарылы бир топ къаранфиль иле самолёт трапына коте-рильди. Қъаранфильер анасы ичюн эди.

Оджапче, тербиеджи, заманнынъ набызына сезгирликле динъ-

ленген кенш бильгили мутехассыс, аджайип инсан Ленора Аблаева дюньяда энъ алидженап зенаат санби олды. Бу зенаатта о озъ бахтыны тапты. Энди бирден-бир макъсады — онынъ элинде тербие алгъан эр бир баланынъ акъыкый инсан олып етишмесине, аятта озъ ерини ишгъаль этмесине наиль олмакътыр. Онынъ мукъаддес макъсат огърунда даа чокъ иджадий эмек юксекликлерине котериледжегине ве бу саада даа муим мувафакънетлер эльде этеджегине ич шубе ёкъ. Чюнки о, заманымызнынъ мешур педагог ве тербиеджилерининъ изинден кетмеге, оларнынъ косътеришлерине риает этмеге ынтыла.

Бойле педагоглардан бири намлы Сухомлинский шойле деген эди: «Баланынъ ички дюньясыны тек окъув иле толдурмакъ, оны ёкъ этмек демектир. Эр куню тек окъув иле сынъырланса, аят онъа аджныкълы олып корюнир, о аяттан сёнюкир, тёнъюлир. Талебеге илькэвеля, инсан деп, сонъра исе талебе деп бакъмакъ керек... Бала юрегининъ теллери озюндже янъгырагъанындан себеп, илериде акъыкый инсан олып чыкъсын, бу юрек меним сёзюме сесленсин десенъиз, озюнъизни бу тельнинъ аэнкине уйдурмалысынъыз».

— Бу сёзлер меним эсас таянч нокътам олып къалдылар, — дей Ленора Эдемовна.

Йыллар сув киби акъып кетелер. Къач йыллар эвельси тизеси Леноранынъ козетюви алтынды, тилининъ уджуны чыкъарып, терлеппышнап, ракъамларны, арифлерни яза-яза безип, футболгъа ашыкъкъан Илимдар энди балабан огълан олды. Къач дефа спорт ярышларында биринджиликни алды. Арзусы — куреште спорт устасы олмакъ. Эм олур. Чюнки онынъ янында тизеси киби акъыкый тербиеджилер бар.

Шимди, бутюн совет халкъы партиямызнынъ XXVII съездининъ тарихий къарарларыны омюрге кечирювге белъ багълагъанда, Ленора Эдемовна да бу къарарлардан рухланып, озъ коллективинен бирге гъайрет ве тешеббюс косътерип чалышмакъта.

СЕЛЬБИЛИК ДЖАДДЕСИНДЕ

ПОВЕСТЬ

Сакин ягъмур шувултылы сагъанакъкъа чевирильди. Эки чубукъ чётки мавы «Москвич»нинъ ог джамына урулгъан сувларны эп сюр-тип турмакъта. Дюменни мукъайт туткъан эсмери, хош черели адам ёлны дикъкъатнен козете.

Даллары алтын ренкли тереклер бою кенъ сельбилик джаддесинден ягъмур сувларыны сачратып кечкен шу автомобилъде о сонъ дере-дже кедерли, асабиетли вазиятте...

Бойле авада о не ерге ашыкъа, аджеба? Не олды экен? Окъу-йыджылар бу меселени ашагъыдаки повесттен биледжеклер. Факъат...

Вакъналар исе, бираз эвельден — эки бучукъ ай огюне башлана-лар. Иште, шойле:

Август геджеси. Тюрлю электик ярыкъларынен нурлангъан буюк аэропорт самолётлар гурюльтисинде эди. Тамам мавы танъ козь ач-къан дакъикъаларда:

— Элли-йигирми единджи рейске ёлджуларны минсетюв башла-на. Кетеджеклер перронгъа чагъырылалар, — деген давуш янъгъы-рады.

Траптан юкъары кениш фюзеляжлы ИЛ-86 аэробус лайнерине минген учъ юзден зияде ёлджунъ бири — арыкъча беденли, къал-къынджа бойлю эсмери адам экинджи салонгъа кирди, алты отур-гъычлы он секизинджи сырадаки биринджи ерни ишгъаль эткен эсли-дже къадыннынъ янына барып отурды. Ташкент — Тбилиси сема ёлуна юкселеджек къоджаман самолётнынъ салонында гурджи ти-линде лакъырдыларны эшиткен бу эсмери ёлджу кулюмсиреди. «Ава салонында да бейнелъмилель мунт» дне хошланды озъ-озюне. Кенди янында бош тургъан он секизинджи «В» отургъычкъа бакъып: «Шу ерге дюльбер бир гурджи ханым келип отурса эди» деп шенъленди. Ичери язлыкъ мавы антери мор козьлерине, омузларына тюшкен сия сачларына, гузель эндамына ярашыкъ къошкъан яш ханым кирди. Эки тарафкъа бакъынды. Эсмери адам аз къалды, сычырап турып, «Бу ерге келинъ!» дне къычыраджакъ эди.

Бекленильмеден нелер олмай. Шу гузель яваштан онъа якъын-лашты, ачыкъ ешилъ билетине козь ташлады:

— Мусааденъизнен... — деп, он секизинджи «В» ерге отурды. Ен-гильден сачларыны тюзетти, явлугъынен манълайыны силъди. Янын-даки ёлджугъа да тебессюмнен бакъып алды.

Неден лаф ачаджагъыны бильмей сускъан эсмери, ннает, неза-кетнен:

— Демек, юртынъызгъа учасынъыз... — дне йылмайды.

Ханым онъа ири козьлерини тикип бакъты.

— Насыл юртыма?...

— Гурджистангъа да...

— Ой-й... — о хошланып кульди.

— Не, сиз гурджи дегильсинъизми?...

— Ёкъ, Эмель агъа, татарым. Сизни — белли рессам Мискинни бойле, узакътан деген киби, яхшы билем. Майыс айында санъат са-райында ачылгъан меракълы сергинъизни махсус барып, сейир эткен эдим. Турмуш-табиат гузелликлери назик усталыкънен акс олунгъан

манзара левхаларынъызны, дженк ве эмек джебелеринде шуретленген базы юрташларымызнынъ суретлерини, эм де дигерлерини сукъланып бакътым. Аля козьлерим огюнде туралар. Хусусан, «Алупкада эйкель», «Азав балыкъчылары», «Чимганда чобанлар геджеси» киби ресимлеринъизнинъ фотоларыны биле чыкъарып алдым.

Эмель Мискин шашып къалды. Тили тутулгъан киби олды.

— Тевбе... Тешеккюр! Бу, денъиз яна деген хабер тарзы...

— Адым исе, Лейля. Кечкен девирде эдебиятымызда белли шаир Исмаил Кендже олгъан. Иште, мен о симанынъ торуным.

Рессам джошты.

— Э-э, намлы шаир Кенджени эшитмекче пек биле эдим. Та башлангъыч мектепте окъугъанда онынъ «Къыш» шиирини сыныфта эзберден сёйлегеним ичюн аля ишарет алгъан эдим.— О, теменна шекили алды:—

Чёллерде къыш бабай,
Къар ягъа токътамай,
Байырдан балалар
Чананен таялар...

Лейлягъа элини узатты:— Энди ресмий таныш олайыкъ: Эмель Мискин.

— Лейля Кендже,— онынъ элини тутты.—

Бириси куле,
Бириси агълай,
Инсанлар биле,
Аягий ёл шай...

дедемнинъ шу сатырлары даима ядымда.

— Меним де.

— Иште, сизинънен, шимдиден акъикъий танышмыз,— деп кулюмсиреди Лейля.

Бу анъ самолёт моторы сакин гурюльдей башлады. Эр кес озь ёлджулыгъына ашыкъкъан киби салонларда лакъырдылар кесильди. Стюардессанынъ тенбиелев, бильдирюв, изаат сеслери эшитильди. Лейля ве рессам бири-бирине сыйыкъкъан киби отурдылар. Ёлджулар отургъычларгъа такъувлы бель къушакъларыны иликледилер. Гурюльти кескинлешти, абадан лайнер бирден силькинди, асфальт ёлу бойлап вызнен кетти. Рессам пенджеречикке козь ташлап:

— Копчеклер ерден къуртулдылар. Салон тынчыгъында пиштим,— деп, шенъ алда Лейлягъа чевирильди:— Не тарафкъа уча-сынъыз?

— Тбилисиге де. Бу лайнернинъ къонагъы шу. Андан, автобус-нен, Сухумиге кетеджегим. Анда агъам яшай. Бир ай раатлыгъымны анамнынъ къорантасында кечиреджегим.

— Ана бир февкъульаде тесадуф даа.— Эмель хошланды.— Мен де Сухумиге къыскъа муддетли ёлджум.

Лайнер мотор аэнклерининъ аккордларынен бош, тена чёллер, голлер семасында учмакъта. Эмель Мискин кене лаф ачып:

— Ташкентте не ерде чалышасынъыз?— деп сорады.

Мор, ири козьлер, узун кирпичлер, къарылгъач къанатлары шекилли къашлар онынъ юрегини титреттилер:

— Мен экимим. Хирург. Пайтахт якъынында «Зумрют учансув» адлы айванасравджылыкъ ве къушчылыкъ совхоз-заводы бар. Иште, онынъ земаневий къасабасындаки хастаханеде баш экимим.

— Яхшы-ы.— Рессам бираз джесаретсизленди, сонъ:— Қъайтып кельгенимизнен шу совхоз-заводкъа барып, буюк бир суретинъизни япуыма къаршы дегильсинъизми? Эринъиз разы олурмы экен?— деди.

Эким кульди.

— Мени бу шерёфке дегерли саясынъызмы?

— Тамамынен. Афу этинъиз, ачыкъ айтсам, аджайип дюльберсинъиз. Вазифенъиз де энъ инсаннетли. Джазибели левха олур.

— Бизим фермаларда дюльбер, эмекчи кызылар чокъ.
— Олардан да бир-экисини чызмакъ мумкюн.
— Ойле исе, разым. Эрим десенъиз, ёкъ. Яшы энди отузны кечкен кырджыман кызым,— дие кулды о.

Эмель къуванды.

— Елджулыгъымыз киби такъдирлеримиз де бир ёлда экен. Мен де яшы энди кырккъъа тараф кеткен кырджыман бойдакым,— деп йылмайды.— «Дамгъа чыкъсам, ерде къаладжакъ папучым ёкъ» дегенлери кибим. Сейяреде янгъызым. Қартийим анам былтыр вефат этти.

Лейля юректен аджынды. Экиси де сусты. Самолёт Арал, Каспий денъизлерини аркъада къалдырды. Оларнынъ экисининъ де юрегинде шимди, бири-бирине беллисиз бир умют асыл олгъан эди: «Десеки, чокъ йыллар девамында адашкъан, тапылмагъан севгим бойле кеч ава ёлуна чыкъты. Севгим»...

Салкъын ель савургъан алтын ренк япракъларны ягъмур асфальт сокъакъларгъа япыштырып ташлады. Бираздан кокте сачакълы боз булутлар пердеси ачыла башласа да, ава торс, титис эди.

Кесментик, толу вуджутлы, орта яшларында сарышын къонакъбай пенджеренден тышары козь атты да, стол устюнде тургъан «Алтын юзюк» язылы этикетли узун шишеден орьнекли эки стакангъа ракъы тёкти.

— Юз эллишер граммдан. Джебэ нормасы, Ленур. Айды, муабетликке!— О, стаканны сары юнли элине алды:— Тут!..

Юксекче бой-постлы яш сия къувырчыкъ сачларыны сыйпап, омузларыны кысып къарарсызланды.

— Муслим агъа, ёлгъа чыкъаджакъмыз да, бу насыл олур я?.. Машина айдайджакъсынъыз...

— Э, бусы меним ишим, къардаш. Кочюрим!— О, элиндеки стаканны козетип, кулюмсиреди.— Шу бир ютум земземден не оладжакъ. Лафы арам шунынъ. Ал, яндыр!..— Муслим стол устюндеки стаканны мусафир яшнынъ элине туттырды, озюнинъкинен токъуштырды.— Еримизге тынч, эсен барып етювимиз ичюн! Эйилик-той ичюн, айды, патлат!

Олар стаканларны бошатып, тепсиден бирер армут тишлеген арада ашханеден кишилик одасына кирген орта бойлю, къумрал сачлы келинчек ракъы шишесини абайлап:

— Машалла сизге, машинанен кетеджекте де бу зеэр-зукъумны патлатып отурасыз э?.. Шимди барып Эмель агъаны нишанлысына алып кетеджексинъ, Муслим, ама энди экишген-туршылангъансынъ...

Ленурнынъ бу тазирден юзю кызарды, къонакъбайнынъ шу ракъысыны ичкенине пешман олды. Муслим исе, къадынына джекирди:

— Акъыз, Земине, манъа земинлик, земанелик япма. Экишигеним, алымны къачыргъаным ёкъ. Аякъларынынъ аякъкъап сыкъкъан тарзы чочанлама. Эмель Мискинге экимиз къудалыкъ эттик де буны. Менден учъ яш уйкен о акъыллы, истидатлы кневимизге насыл урьмет эткенимни бильмейсинъми ёкъса?..

— Урьметинъ, итибарынъ ичюн бойле думанландынъмы?— деп, онынъ сезюни больди Земине. Шишени алып, пештималы астында сакълады.— Омюрлик шу «Алтын юзюк»сиз къалгъайдынъ...

— Э-э, чапкъынланма, шаматалама! Той тедаригинде достымны «Лада»мнен эким Лейлягъа аппакъ-джапакъ алып барыр, теслим этерим. Мына, келиннинъ къардашы Ленур да бунъа шаат олсун. Бир уртлам ракъынен алджыгъаныммы энди... Асабамнынъ ниаат бахты ярашкъанына, аилевий турмушына ёл ачылгъанына севинип азачыкъ ичтим иште.

Земине чырайыны сытты.

— Азачыкъ. Алла сакъласын, тесадуф, къаза ичюн шу да етерлик. «Алтын юзюгинъ» чурюсин, яраббим...

— Э, алтын юзюк санъа олсун! Манъа «Офарин» бормотухасы да кифае. Омюрде кимседен аферин сёзюни эшитмедим, о шишедеки аферинни патлатсам да къайлим. Ама сен къаза-маза деген, огъурсыз лафны быракъ, Земина!—Муслим юмругъыны тобан ренкли кокюсине урды.—Мен, Қъараманов, озъ шахсий автомобилмни айдавда да устам, апай! Шойле къоджанъ олмасам Қъараманов фамилиямны ташларым.

— Баре ичкини, саргъушлыкъны ташлагъайдынъ, буюк панелли биначар япиджылыгы комбинатынынъ инженери къараман акъай.

Муслим зытланды, къадынынынъ пештималы астындаки шишени бирден чекип алды, ярым стакан ракъы даа къойды, аман ичти. Земина нсе, Ленурге чевирилип, шашкын алда эллерини керди.

— Коръдинъми, Ленур, бу ичкиджи къопайчораны...

— Шартмексинъ, апай. Джильве, матюв!...

— Тфу...—Келинчек одадан чыкъты.

Қъараманов дудакъларыны сильди. Қъалач парчасыны къокълады.

— Бу сефер юз грамм аттым, олян, бизим ботаника багъчасы агрономынынъ къутурынгъанына бакъ. Не, онъа ракъыгъа пара бер дедимми ёкъса.

— Чокъ олды да, агъа...

— Олян, сен де буюк совхоз-заводнынъ абадан бир фермасынынъ мудири ола турып, пек индже юреклисинъми шу? Қъоркъма. Юр, кеттик!

Азбарда къызыл «Жигули»ге миндилер. Кене хафиф ягъмур сепелей башлады. Эки айдан сонъ, раатлыкъ ве иджадий зияреттен къайтып кельген, ава ёлджулыгъында кечиккен севгисини булгъан, нишанлары багълангъан Эмель Мискин шимди оларны бу Бешагъач мааллесине якъын ерде, Чыланзарда дёрт къатлы биначар огюнде беклемекте эди.

Автомобиль шу ерге келип токътагъаны киби Муслим ве Ленур чабик тюшти, онынънен эль тутушты, къучакълаштылар. Қъараманов джожкъунлыкънен Эмельнинъ аркъасыны таптады.

— Аферин, киев, эп яшарасынъ! Ленур, энъиштенъ Қъараденъиз саиллерининъ кунеш нурларындан бакъыр ренкине кирип, насыл тюзелип кельген я!

Мискин онъа къыя бакъты.

— Кейфлисинъми шу, Муслим бей?... Дюмен башындасынъ, лякин, гъалиба, юткъансынъ...

— Э, бир ютум шу.—О, элини узатгы:—Коръмейсинъми бу куськунъ, сувукълы кузь авасыны. Тенинъе оте. Азгъана къызув, шеньлик ичюн бир уртлам олды, Эмель эфенди. Ана,—о, Ленургъа ишарет этти:—къайынынъ да янымда. Бойле ава температурасында бекмез ичмелими энди...

— Автоинспектор бекленмеден машинаны токътата къалса, козьлеринъден дуяр. Олар ёлларда къале сакъчылары киби туралар.

— Ёкъ-е, бир шей олмаз. Мензильге эмин-эркин барып етермиз.

Муслим эминликнен дюмен башына отурды. Рессам омузларыны къысты ве онынъ янына ерлешти. Ленур арт отургъычкъа ясланды.

— Қъана, кеттик,—деди Қъараманов.

Кеттилер.

«Жигули» шеэр дживарына, сельбилик джаддесине чыкъкъан сонъ суръатыны арттырды. Елнынъ эр эки тарафында кузь левхалары, багъчалыкълар арасында янъы услюпте къурулгъан кошклер кино ленталары тарзы корюлип къала эдилер. Муслим тавланып, дюменни бураберип, йырлады.

Ачма ярем пенджерени
Эсмесин еллер,
Меним сархуш экенимни
Бильмесин эллер...
Оф-оф-оф!

Эмель кульди.

— Э, оф-оф, билинеджек алмы я...

Автомобильни о, сагъ ёлгъа бурып, даа чабик айдады. Зумрют боя иле ири арифлернен «Зумрют учансув» деп язылы ешилъ кемер къапыдан кечкен сонъ, къаршыларында, юксек чынарлар боюндан апансыз пейда олгъан эв киби къоджаман юк машинасыны корьгенде Муслимнинъ козьлери бирден бунарланды. Шашмалады. «Жигули», гуя, онынъ титреген эллерине бойсунмады. Башы айланды. Козьлеринни юмды. Машинагъа урулгъан дешетли дарбеден эсини джойды.

Балабан машинанынъ кабинасындан сычырап тюшкен шофёр ве дигер яш адам ог къысымы къыйышып-майышып, джампийип къалгъан «Жигули»ге чаптылар. Автомобильнинъ эзиллип япышкъан ог къапыларыны ачмакънынъ чареси ёкъ эди. Ичериде къанлангъан, эссиз алда яткъан адамларны корьген эки яш буз-бузлады.

— Озьлери келип, бизим машинагъа урулдылар я?...

— Фелякетли къаза бу, Серёжа. Бизге де белясы тиймегейди бере...

Олар арт къапыны ачты ве чыданылмаз агърылардан ынърангъан яры эсинде Ленурны яваш машинадан чекип чыкъарды, машинанынъ арт отургъычыны отлар устуне къоюп, йигитни яваштан яткъыздылар. Совхоз-завод малшнасы Серёжа якъындаки къасаба хастаханесине чапты. Козьлери яшлы эди. Бойле алларда олгъаны киби, шимди де, бу ерге деръал адамлар топланып башладылар. Совхоз-заводнынъ эки чпленгири автомобильнинъ майышып-япышып къалгъан ог къапыларыны бир чаре этип ачты ве ал-реван къанлангъан, эссиз, фена яралы эки бичарени андан чыкъарув чарелерине киришкенде акъ сакъаллы, чубар такъиелни бир къарт четте мушкуль ынъранып яткъан яшкъа эгиллип:

— Даян, оглум, бахтсызлыкъ бу. Къаза корюльмей келе иште... Экимлер бакъар, тедавий этерлер,— деди аджыныкълы сеснен.

Догърусы — къаза корюльмей келе, сен буны анъламадынъ, Муслим... — дешильмесин керек эди ама...

Кок къарарды. Къырлар устуне сачакълы боз булутлар саркътылар. Тамам бу дакъикъаларда къаза олгъан ерге етишип кельген къасаба хастаханесининъ «Аджеле ярдым» машинасындан беяз халатлы бир къыз, эки эркек ашыкъып чыкътылар. Эллеринде носилка бар эди. Олар энди отлар устунде — автомашина отургъычларында меджалсыз яткъан учъ яралыгъа ашыкътылар. Баш эким Лейля Недимовна юзи бор ренкинде, тени эзик къардашыны корьгенинен, бу гъафлет фелякеттен, бир аньде юреги феналашты... Къангъа былангъан, эссиз Эмель ве Муслимнинъ дешетли алындаи башы айланды, аякълары кесильди, «Эмель!... Меним!...» нидасынен чёкти, онынъ кокусине эгиллип агълады. Шу саниде севгилнсини сезген рессам зорнен киприклерини ачты, къарыкъ сеснен:

— Эльвида мелегим!... — деп олды тек.

Ленур, Муслим агъыр ынърана эдилер.

Бу къоркъунчлы фаджиа къаршысында топлангъан адамлар да, экимлер де буз-бузладылар. Мушкуль сакъатлангъанларны шу ерде булунгъанларнынъ ярдымыле, носилканен, «Аджеле ярдым» машинасына ерлештирип, чабик ёнедилер. Оларны хастаханенинъ операциялар одасына алып киргенде Эмель Мискин ишанлысы Лейлянен, озь омюринен эбедий сагълыкълашкъан эди. Гузель дживаннынъ буюк суретини япып етиштирмеген рессам бу дюньяда энди ёкъ эди: тизлерининъ кемиклери, билеклери, дигер мүчелери къырылгъан, парчалангъан къабургъалары джигерини тельчелеген. Бу фаджиа къаршысында медицина чаресиз эди.

Бир къач саат наркоз алтында девам эткен гъает муреккеп операциядан сонъ, Ленурнынъ къырылгъан тизлерини тюзетип, гипсли

чырмавларнен кялыпладылар. Бутюн тени гипс чувал-кялыпына кююлган Муслим сагъ элининъ беш пармагындан айырылды. Бу операцияларда чыдамнен, матемнен фааль иштирак эткен баш эким Лейля Недимовна акъибетте юрек якъыджы асабиетинен эссизленди. Ахыры, агъыр алда, тешекке тюшти... Кечикип кельген ве ольген севгилиси Эмельнинъ эки кунден сонъра Чолпаната кябристанында олган дженазе мерасимине келип оламады.

Рессамнынъ элякетн акъкъындаки къара хаберни эшитип, экин-джи куню танъда «Зумрют учансув» къасабасына етип кельген якъын досты, акърандашы, генчлик шаири Неджип Незир мерумнынъ дефн мерасимини шахсен озю тешкиль этти. Дженазеге пек чокъ киши кельген эди. Мевтанынъ мезары этрафында сейленильген ведалашув сёзлерден энъ хатырда кяладжакъы Неджипнинъ терен, тесирли матем тазиеси эди. О, башыны эгип:

— Достлар, талантлы эм назик дуйгъулы аджайип рессамамыз эбедий дёнюльмезликке кетти. Фаджиалы олюм апансыздан оны арамиздан чекип алды. Мискин бизге ве тарихкъа, эфсаневий боялар усталыгынен, муджизевий омюр левхалары, табият манзаралары кяалдырды. Намлы адамларымызгъа дегерли бедий суретлерини такъдим етип кетти о,— деди козьлери яшлы алда,— факъат, кяальбине энъ мукъаддес бир суретни япмагъа вакъыты етмеди. Кечче кельген пак севгисининъ гузель суретини яратып етиштирамады, ама шу ме-раметли, алидженап эмек кызы, онынъ муляйим аят сурети бизимнен. Такъдиринъ, истикъбалинъ терс кельди, эджель яшав ёлунъны тез кести, Эмель. Яткъан еринъ йымшакъ олсын. Эльвида, эльвида, достым!— О, кюш авуч топракъ алып, рессамнынъ табуты устюне ташлады.

Яшлар мезарны коммеге кириштилер.

Кунъ бою де сийреклекшен, де сияргъан булутлар бирден топарландылар. Бираздан кене ягъмур кюя башлады. Неджип ичинден: «Хасталыгъынъны кыймаз эдик, юрдаш, эндицен сонъ мудавмет ягъмурлар, къарлар, шувултылы рузгярлар астында, терен ве къаранлыкъ кябр ичинде ятаджакъсынъ...» дие яныкълады...

Афта кечти. Мушкуль яныкътан сонъ эсини джыйгъан Лейля Кендже бу совхозгъа оны текрар ёкълап кельген Земиненен бирликте Эмиль севген къаранфиль, наргиз, сувчечеклерден бирер топ алып, Чолпаната кябристанына кетти. Мерумнынъ мезары янында махсус япылган отургъычта баягы яс туттылар. Лейля агълады, ичиндеки яныкъны, дердини сёкти. Сонъ, таксинен, «Зумрют учансув» хастаханесине келерек, энди реанимация муддетлерини кечирген Ленур ве Муслимининъ вазиятлерини билъмек ичюн олар яткъан палагагъа кирдилер.

Муслим огюнде баш экимни, акълы тазирджи кяадыныны коргенинен сол элини юзюне басып, агълай башлады. Козьлери гъаетте торланган Ленур аптесине сагъынч асретлигинен бакъты, чареси олса аман кяалкъаджакъ, къучакълап опеджек эди. Хирург эким ве багъчаджы агроном шу янаша эки кроватнынъ янында эки скемлеге отурдылар. Ильки дакъикъаларда сёйлемеге сёз тапылмагъан киби сукюнет олды. Сонъра эким:

— Бу трагик корюнишинъизден не файда?... Сонъки пешман — башкъа душман деген киби бир ал бу... Алкоголлик, саргъушлыкъ нелерге себеп олмай... Иште, сиз де о шишелернинъ мусибетине, дешетли фелякетине огърадынъыз,— деди терен нефес кечирип.

Земине козьлерини сильди:

— Эмель агъа гъайып олды. Не кядар буюк фаджиа...

Муслим элини юзюнден алмадан, агълап сёйленди:

— Опъкелеринъиз эписи догъру. Мен видждансыз, къатилим. Бу да акъикъат. Достым Эмельнинъ башына еттим. Энди дюнья юзюнде бир кунъ яшамакъ истемейим. Озюмнинъ де сагъ элим артыкъ ич бир шейге ярамайджакъ. Шимдичик олюмге разым. Бир ап, я да иляджлы

бир ине санчымынен джеэннемге кетмеге азырым. Манъя энди яшай-ыш лязым дегиль. Алем масхарасы, чолактым.

Ленур козьлерини тавангъя тикип ятмакъя, палатада дигер алты хаста бу адден-ашкын аджыныкъя лафларгъя тааджипленип динълене эдилер.

— Ах-х, ойле-е...— Лейля гъает къяйгъялы алда башыны эгди.— Юрекке яныкъ атеши отти, лякин, аяткъя хиянет этмей яшамагъя борджлымыз. Девалан, аяккъа къялкынъыз... О, бу къярсанбада сучсыз къярдашынынъ манъялайындан опыти. Онынъ гипсли тизлерини козьден кечирди, тутып бакъты.

Земине нсе, къяджасынынъ гипстен чувал ичинде ятувгъя мажюмлигинден титреди, алып кельдиклери ёкълав зияфетини оларнынъ янындаки долапчыккъа къяйды. Сагъялыкъяшып, палатадан чыкъятылар.

Олар баш эжим яшагъан эвге догъярулгъанда, умютсизден, шаир Неджип Незир келе къялды. Селямлашувдан сонъ, о:

— Шимди автобустан тюштим. Лейля ханым, сизге мусафир кельдим,— деп йылмайды Неджип.

— Хош сефагъя кельдинъиз. Кеттик!

Земине ешилъдже-зумрют козьлеринен оларгъя бакъянды:

— Бугунъ яздан узюлип къялгъан бир кунъ олса керек. Ава не къядар сыджакъ. Албуки, кузьнинъ сонъки айы,— дие лаф къяшты.

Дёрт къятлы бинанынъ учюнджи къятына адымладылар. Лейля Недимовнанынъ гузель донатылгъан квартирасында баягъя девам эткен лакъярды арасында Неджип, къясабагъя келип чыкъякъяны киби, умютсизден, ниетини сёйледди:

— Тувгъаным, Лейля, мен де сиз киби дешетли матемни баштан кечирген янъгъяыз инсаным. Эки йыл эвель Чимганда къяшлыкъ спорт ярышлары вакъятында яш къядыным Флора лыжанен учурымдан авдарылып, эляк олды. Шундан берли куськунъ къяльпли, къяра къясеветли бойдактым. Иште, корьгенинъиз киби мен Эмельнен акъярандаш, атыта ренкдёшим. Мен ресимлеримни сёзнен чызмагъя тырышам.

— Пек догъяру,— деп ташлады Земине.

— Эгер, теклифимни ред этмесенъиз, янъя бир севги къяпысыны ачайыкъ, берабер аят къяурайыкъ. Мен сизни севем, Лейля. Бир-биримизнинъ гонъяюллеримизни алып, агъяр кедер юклерини аркъа-мыздан ташламагъя арекет этермиз. Дейджегим, нишанланайыкъ, той япайыкъ. Къяры ве къяджа олайыкъ.

Лейля, ред шекилинде, сакинден башыны саллады:

— Екъ, Неджип. Бу мумкюн дегиль. Ава ёлунда кеч тапылгъан араретли севгимнинъ шоёле фаджианен сёнювинден сонъ энди ич эрге чыкъямаювгъя емин эттим. Олды... Эмельнинъ аятта ёкъ экенине мени кимсе ишандырып оламаз. О менимнен берабер. Мен онынънен къяонушам, акъял танышам. Энди даима ойле оладжакъ. Эшитесинъизми, даима.

Ялынъызлыкъ ве яныкъ эр кимни йыкъя биле. Яныкъяны ятыштырувнынъ бирден-бир ёлу— ялынъыз олмаюв. Неджип буны яхшы биле. Бу алда о Лейлягъя насыл ярдым эте биле? Онъя якъянджа ерде олса, онынънен сыкъ-сыкъ къяонушса... Буны насыл япмалы. Эбет, достынынъ олюминден сонъ, эппи вакъят беклемек, сабыр этмек керек эди. Ама, бу вакъят ичинде Лейля ялынъыз къяладжакъ. Барып да, яныкъ оны енъсе... Неджип кендине буны багъяшлап оламаз. Вакъят. Яныкъянынъ иляджы вакъят ве этрафынъдаки адамлар. Эр алда, Неджип Лейлядан пек узакъялашмаз. Эгер яныкъ оны букюп башлагъяныны дуйса, деръял ярдымгъя етишир. Энъ муими, кеч къялмамакъ. Шимди бираз ашыкъяты, илериде кеч къялмаса олгъаны.

Кабинет пенджересинден тышары бакъяп отургъан узунджа бойлю, къяуырчыкъ сия перчемли яш акъярын давушнен сёйлене:— Ке-не къяр. Ильк бааръни агъярта. Эйнки, былтыр айванларымыз, къяуш-

ларымыз ичюн емлерни кереги кьадар азырлагъан эдик. Ава хышымы биз ичюн кьоркъунчлы дегиль,— дей о кьаршында отургъан мусафирге. Иш столы устюндеки кягъытларгъа, сонъра текрар кабинет пенджересинден тышары назар ташлай, изаатыны девам эте:— Учъ буюк фермамыз бар: айванасравджылыкъ, кьушчылыкъ ве несильджилик. Эр сене башкьа ходжалыкъларгъа юз-юз йнгирми несилли бузав сатамыз.

— Кениш, кьоджаман айванасравджылыкъ ве зираатчылыкъ истисалы десе...— авеснен меракълана мусафир.

— Эбет. Шунунъ ичюн мутехассыларымыз ве, затен, бутюн ишчилеримиз ишанчлы ем базасынынъ кьайдыны чекелер. Чёллеримизде, тарлаларымызда ве тогъайларымызда махсус ем-пичен осьтирюв, азырлавнен мешгъуль дёрт бригадамыз эр йыл бол пичен, чукюндир, кьабакъ, мысырбогъдай киби махсулатлар азырлав ишинен огъраша. Алай емлер, витаминли унлар, гранул, дигерлерни махсус цехимизде азырланылмакта. Ем — истисалымызнынъ эсасы, озеги. Бундан отьрю гъайретли емджилеримиз юзлернен гектарларда бол-берекет етиштирелер. Ишнинъ эсас кьысымыны техника япа.

Бойле терен, этрафлы анълатувгъа киришкен хадим — «Зумрют учансув» совхоз-заводы директорынынъ муавини, баш зоотехник, Ленур Кендже. О, ферма мудирни оларакъ бир кьач йыл чалышып, ветеринария экимлигине де гъиябий окъуп, ярарлыкълы, яратыджылыкълы эмек фааллети косьтерди. Якъында оны, иште, бу вазифеге ляйыкъ сайдылар. Ленур Недимович хышымы кьазадан дёрт бучукъ ай кечкен сонъ аякълъа кьалкьты. Эппи вакъыт бир таячыкьнен яваш-яваш юрди.

Онынъ кьаршысында отургъан субетдеши исе шаир Неджип Незир.

— Совхоз-заводынъызнынъ эйи несиль маллардан гъайры, эали софрасына юз тонналарнен тувар, кьой ве кьуш этлери, сют, ягъ эм де пенир махсулатларынен бир сырада млллонларнен дане ймырта да берип тургъашыны биз де билемиз, эльбет. Санайыгъа кьой юню, мал терилери де ёлланыла экен,— дей Неджип.

Баш зоотехник:

— Догъры,— деп тасдыкълай.— Бутюн шу махсулатларнынъ кварталлыкъ, йыллыкъ планлары мында арткьачынен эда этильмекте.

— Аферин сизге! Мен журнал идаресининъ авалесинен сизинъ ходжалыгъынъызнынъ кьазанчлары ве теджрибелери акъкьында очерк язмакъ ичюн кельдим. Ама, макъсадым тек ходжалыкъ ишлери дегиль. Башкьа меселе де бар.

— Насыл меселе?— деп сорады баш зоотехник.

— О меселеми? Федакяр эмекнен халкьнынъ саадетли яшайышына буюк иссе кьошкьан, эмекчилернинъ сагълыгъыны даимий суретте кьайгъыргъан тиббият оджагъы, яни кьасабанъыз хастаханесининъ эмишрелери акъкьында да язмакъ.

— Яхшы-ы. Бу янъылыкъ.— Ленур Кендже шенъленди.— Язынъ.

— Бу мевзуда, эсасен, баш эким Лейля Недимовнанынъ нефис тасвирини, бедий суретини яратмакъ ниетиндемир. Бу бир. Экинджиси шуки, Эмель достым Лейлянынъ буюк ресимини япмакъ фикирини беян эткенде о: «бизим фермаларда дюльбер, эмекчи кьызлар чокъ» деген. Демек, Лейлянынъ ве бир-эки кьызынынъ сурети даа япыладжакъ, языладжакъ.— Неджип янында дигер скемледе оларны динълеп, индемей отургъан зейтюн козьлю, кесик кьара сачлы, назик вуджутлы кьызгъа ишмар эте:— Мына, Замире Кыпчакъова шу журналнынъ рессамы. Онынъ яптыгъы бу ресимлер очеркнен бирге дердж олунаджакъ, буюк вариантлары сергиге такъдим этиледжек. Иште, инетимиз бойле. Сиз онъа насыл бакъасынъыз?

Ленур Недимович бираз тюшюнджеге далды.

— Толусынен механизмлешкен эки фермамызда машиналарнен

сют сагъыджы, дюльбер кызыларымыз чокъ эбет. Меселя, олардан Рейхан Алимова ве Людмила Иванова сексен дакыкъада учъ юз алтмыш къойны сагъа бильген чеберлернен акълы оларакъ макътанамыз. Сонъ, шунгъа дикъкъат этинъиз ки, бизде пенсия яшына кельсе де, суткада эр бир сыгъырдан машинанен он — он алты килограмм сют сагъаракъ, йылда сыгъыр башына учъ бинъ алты юз килограммдан зияде сют сагъгъан кямиль теджрибеллилерден бири эсли Эдие апте Усеинова яш кызыларгъа орынек косътере. Занымджа, эки кызы сырасына оны да кыошмакъ керек.

Замире эеджанлана:

— Мутлакъа. Яхшы сурет олур, Эдие апте.

— Шубесиз. Совхозымызда шу ирадели сагъыджыларнынъ гъайретли эмегинен сют истисалы боюнджа беш йыллыкъ планымызны дёрт йылда эда эттик.

Неджип къалкъты.

— Субет ичюн тешеккур! Энди ишке киришмели. Фермаларынъызны, цехлеринъизни, отлакъларынъызны ве дигер ерлеринъизни долансакъ, коръсек дейим.

— Риджа этем...

Ленур Кендже кабинет къапысыны ача, коридордан янъы ягъгъан къар агъарткъан азбаргъа чыкъалар. О, хош тавурнен:

— Энди, эр алда, бааръ кыокъулары сезиле, — дие джошты. — Дженюптен апрель келе. Чечеклер сергисини, турналар ве кочеген кыушларны беклеймиз.

Ленур къардаш, бу айванасравджылыкъ, кыушчылыкъ ве несиъ малджылыкъ кыос-кыоджа комплексининъ ады не ичюн бойле я? Озылеринъиз де назик исли адамларсынъыз аллелем, шунданмы бу?... Не ичюн? — деп сорады Неджип. — Эм худжурлы, эм де гъает ярашыкълы...

Ленур куле.

— Эсаслы суаль. Дигер сорагъанлар да ола. Факъат, бизден дегиль. Эски ад о, агъа. Бизим совхоз истисалнынъ янындан кечкен Акъташ дагъ озенининъ бир пытагъы а-ана, анавы кыаялы кыырдан ашагъы учып тюше де, сонъра кене шу озеньге кыошула. А-ана, анда! — О, къаршыда морарып корюльген учурым манзарасыны эль узатып косътере. — Бу орталыкълнынъ эвель-эзельки «Зумрют учансув» адыны адамлар бизим янъы кыасабагъа да, девлетке эт, сют махсулатлары ве санрелер бериджи, несиъ сыгъырлар етиштириджи агросанайи комплексине де авуштыра кыойгъанлар. Истисал зияретинден сонъра барып къанатлы сувны да сейир этермиз, мусафирлер.

— Барымыз.

Кетелер. Саба ели юзлерини охшай.

Олар чокъ кезинди, ян дефтерлерине корьгенлерини, субетлерини яздылар. Абадан, айдын, кениш фермаларда булунды, тер-темиз ашлавлар боюнда чешит концентрат, къарышма емлер, силос ве захирели емлернен бесленген чокъ сютлю сыгъырларны, савлыкъ кыойларны сейир этти; эт ичюн асралгъан малларнынъ семизлигине айретлендилер. Конвейернен акъкъан йымырталарны, эт ичюн бесленген кыушларны, ферма голюни яраштыргъан папийлерни корьдилер. Бутюн иш процесслери механизмлештирилген.

Иште, бутюн буларны сейир этти, дигер колхозлар, совхозлар ичюн асралгъан энъ сютлю сыгъырлар тёлю — кыызыл кыунанджылар фермасыны барып корьдилер. Уйле авгъанда Ленур мусафирлерни учансувгъа алып кельди.

Акъташлы юдже кыая учурымындан тёлюльген учансув ве эпкин толкыунлы озень устюнде учъ чагъала къанат яймакъта эди. Замире оларны абайлап:

— Бакъынъ, меним энъ севген кыушларым чагъалалар Акъташ озенинде де бар экенлер... — деп тааджипленди.

Ленур:

— Бу дагъ озенинде чубар балыкълар, яни фореллер де бар. Шу сув кѳушлары балыккъа номай озенлерни, не ерде олса биле, сезе, кѳыдырып тапалар,— дегенде, рессам кѳыз кене:

— Кѳасабанѳызнынъ сувы пек темиз экен. Буллѳр киби. Земзем сувы дедиклери бу олса керек,— дие хошланды.

Ленур Кендже исе Неджип Незирге чевирилип:

— Билесинѳизми, биз романтик адамлармыз,— деп кулюмсиреди, элинен озеньге ишарет этип:— Шу озеньде балыкѳчылыкѳ саасы да тешкиль этмекни кѳарарлаштырамыз,— деди.— Бойле сувда алабалькѳ пек тез чокѳлаша.

Мусафирлер бу хаберни самимий тебрикледилер.

Учеви кѳызгѳын лафнен кене кѳасабагѳа кѳайтатѳкѳанда совхоз-завод директоры Феруз Абдукаримовнен расткелишти, онынъле сыджаѳк селямлаштылар.

— Аджеле ишнен шеэрде эдим. Кельгенинѳизни, инетинѳизни эшитип, сизни, иште, бу ерден таптым,— деп кульди директор.— Кишилери-миз, затен, озюндже романтикалы турмушымиз акѳкѳында эсер язув истегинѳиз пек яхшы тешебѳюс.

Ленур Замирени косѳтерип:

— Бу рессам кѳыз мында бир кѳач адамнынъ суретини япаджаѳк, Феруз Заманович,— дегенинен директор шенъ алда:

— Пек яхшы. Дюльбер кѳыз озю киби дживанларнынъ акѳикѳый суретлерини яратыр,— диерек, Неджипке мураджаат этип:— Кѳардаш, ойле исе, язаджаѳк весикѳалы эсеринѳизнинъ серлевасыны «Учансув дживанлары» дие адландырсанѳыз мундериджесине келишикли олур беллейим. Чюнки биз тек истисалымызнен дегиль, шифалы сувымызнен де мешурмиз. Сув адамлар ичюн де, топраѳк ичюн де шифалы.

— Барсын, сизинѳ айтѳкѳанынѳыз киби олсын— деди шаир теменна берген тарзда. Сувынѳыз керчектен де темиз экен. Демек, оны кѳорчаламагѳа билесинѳиз. Сизге аферин.

Ленур шенъ давушнен:

— Феруз агѳа, ама, бизим кѳасабада бедий китапларны дарѳкѳатув меселеси пек ёлунда олмагѳангѳа ошай. Кеченде, китап тюкянына кирип, мудирине «Кѳабул ака, сизде Омар Хайям бармы?» десем, о, омузларыны кѳысып, манѳа бакѳты да, «э, Хайям арѳадаш бизде чалышмай» деди. Эдебиятѳа аляѳкасы, иште, бу кѳадарлыкѳ.

Шакѳылдап кулюштилер.

Директор:

— Шойле олса, тюшюнип бакѳармыз,— деп оларнен сагѳлыкѳлашты, идаре тараѳ адымлады, чевирилerek:— Ишлеринѳиз кѳолай кельсин!— дие эль саллады. Ашыѳкѳып кетти.

Ленур исе, бу даѳкиѳаларда бирден, эки йыл эвельси башларына кельген фаджиалы кѳазаны, сагѳ элини сакѳатлап, беш йыллыкѳ джезагѳа макюм этильген Кѳарамановны хатырлады. Вуджуды титреди. Эмель Мискин козѳлери огюнде джанланды, юреги аджизленди...

— Ленур Недимович ойгѳа далды, нелердир хатырлады, хаялланды гѳалиба?— Неджип тебессюмнен онѳа бакѳты.— Айды, ишлеримизни девам эттирейик. Замире ханым, Лейля аптенѳининъ сурети отузынджы йыллар лирикасынынъ шу:

Сия сачынъ, мавы козюнь
Дегерсиздир, ах, бир данем!
Рессамларгѳа сурет юзюнь,—
Шайлы Сарем, ах, мерданем!

денильген мисрасы киби олсын.

— Олур, агѳа! Гѳайретленирим,— деди Замире.

— Эйи. Энди зияретни, анѳлашѳкѳанымиз киби, урьметли, сеадетли Эдие аптеден башлайыѳкѳ.

— Эвинде бизни беклейдир,— деди Ленур.

Эм янѳылмады.

Чал сачларыны земаневий тарап тюзельткен, орта бойда, назик эндамына заманджа тикильген, узун, дюльбер атлас антер кийген Эдие Усеинова оларны сокъакъ къапыда беклеп турмакъта эди. Мусафирлерни ичери теклиф этти. Олар айтувлы сют сагъыджынынъ коттеджи де, турмушы да земаневий олгъаныны коръди, бегендилер. Апте мусафирлерни коридорда къаршылап алгъан озю киби назик, комюр ренк сачларыны энъсесине ал лента шеритнен багълагъан чатма къашлы къызнен таныштырып:

— Девамджым Бедие. Киевим торунымнен Ташкенттелер,— деди ве Замиреге:— Кядем, мени суретке алмакъ зарур исе, иште, бу къызыма бенъзетип япынъ. Тамам яшлыгъымны къайтадан текрарлагъан киби олурсынъыз,— деп кулюмсиреди.

Бедие исе, зияфет столыны косътерип:

— Сайгъылы мусафирлер, софрагъа буюрынъыз!— деди.

Софра башында къызгъын лакъырды башланды. Къонакъбай, лаф арасы, озъ яшлыгъыны анып:

— Орта мектепни битирген сонъ совхозда чалышып башладым, джыйынларда къайтармагъа, танго, фокстроткъа, вальске ойнамагъа севе эдим. Демир, озю догъургъан йырларгъа, макъамларгъа синъип къала экен. Йыр йылларны делип, арткъа къайтмагъа, я да огге кетмеге икътидарлы кучъ экен. Мына бу йыр, озю янъы олса да, мени яшлыгъыма къайтара. Бираз кедерли, бираз да окюнчли, умумен шырныкълы мизадж догъура.

Орманларгъа, тынч денъизге динъленирсем,
Ойларыма алып кетсе ал елькеним;
Кечкенлерге саифелеп дёнеберсем,
Узакълардан сесинъ келе, тангом меним!
Эфсанели яшлыгъымнынъ хош аэнки,
Ильк баарим, чечеклерим, ильк севгеним;
Шинель кийип сен де кечтинъ дешет дженкни
Алтын сачлы, мавы козьлю тангом меним!
Къарылгъачлар гъурбетликке кетер, дёнер,
Къарлар ягъар, йыллар кечер, текрар дёнюм;
Тек акъ сачлар генч ренкине дёнмез, сёнер,
Текрарланмаз терен мази, тангом меним!
«Дертли къавал» яйлясынынъ нагъмесинде,
Учансувнынъ эзгисинде ёкъмы сесинъ?..
Не ердесинъ гъайып достлар киби сен де,
Сия сачлы, къара козьлю тангом меним?

Йыр биткен сонъ да софра башындакилерден сес-солукъ чыкъмады. Сонъра, мусафирлер:

— Эшкъ олсун, сизге, Эдие апте!

— Аферин, апте!— дейишип алгъышладылар оны.

— «Зумрют учансув» къасабасында олар корюшеджек, къонушаджакъ бойле меракълы адамлар даа чокъ. Неджипнинъ огюнде исе, оны севгисине къавуштыраджакъ сабырсызлыкънен беклев ёлу бар. О, шимди пенджеренден багъчалыкъкъа бакъты, булутлар арасындан шавлелер сачып, къарларны ирите башлагъан кунешнинъ козьлерни къамаштырыджи зияларында, гуя, Лейлянынъ дюльбер чересини коръди. Севинди... Субет девам этти...

Календарьдан чокъ япракълар йыртылдылар. Энди безъ-гульгулю багъчалар, чименлер чечекли майыс ярашыгъында. Дегилъки тек табнатта, инсанларнынъ черелеринде де эшкълы аят баарининъ тазе ислери...

Этрафкъа сачылгъан тылсымлы нурларнен айдынлангъан кенъ асфальт джадде бою ёл алгъан мавы «Москвич»нинъ ог джамында кунеш шавлелери ялтырайлар. Автомобильнинъ дюменини уста идаре эткен эсмерни, хош черели адам кене Сельбилик джаддесинде. Юзюнде — эеджанлы корюниш...

О, такъдирине, бахтына, мерум рессам достындан онъа кечкен севгисини, асретини ёкъламагъа ашыкъа. Омюрге нелер олмай...

1985 с.

Ёл кечитлеринде

ПОВЕСТЬ

Эрте баарь таньында джинаетчилерни аджеле араштырыджы милиция хадими Эдем Джеббаровнын иш одасынын кьапысы кьакьылды. Эм оны кимдир мукьайтылыкьнен, лякин девамлы кьакьты. Джеббаров огюндеки кьагытлардан башыны котерип диньленди, сонъра оларны джыйыштырып чекмеджеге сокьты. О, невбеттеки эмек отпусказыны бермелерини риджа этип язган аризасыны да гизледи. Кьапы текрар кьакьылды. Джеббаров отургьычнын аркьасына таянып, «кириньиз!»— деди.

Ичериге отуз яшлар кьарарында бир йигит кирип, сабырсызлыкьнен:

— Билесиньизми, меним машинамы алып кьачтылар, даа япъы эди, даа минип биле етиштирамадым, хырсызлады кеттилер,— деди ве кьолуны авада силькип алды, манълайыны сюртип, келип Джеббаровнын столу кьаршысындаки скемлеге отурды ве дикькьатнен онъа бакьты.

«Ана санъа отпускаи»— деп ойланды Джеббаров. Даа тюневин акъшам, невбеттеки бешдакькьалыкьта, болюк мудири полковник Кульбеков, хадимлернин ким не вакьыт раатланаджакьлары акькьындаки джедвелни окъуп, Джеббаровнын вакьты кельгенини бир даа кьайд эткен эди. Энди кене белли бир вакьыткьа кьадар токтап турмаларыны риджа этмек керек,— деди о озь-озюне.

— Машичанъыз кьайда эди?— деп сорады о, йигиттен.

— Гаражда. Даа эки афта эвельси эвиминь артына кьургъан гаражымда. Кьапысынын устюне де ат башы киби эки килит асувлы тура эди.

Йигитнин яныгы буюк. Бунинь эсасы бар эльбет. Ким биле машина алмакь ичюн о кьач йыл пара топлады, ниаеи мурадыма ириштим дегенде, мына санъа, кьуванч ерине яныкь...

— Тапармыз,— деди Джеббаров ве кьоюн дефтерини чыкьарып, анда нелернидир кьайд этти.

Йигит субетдешининь омузларындаки погонларына козь ташлар экен, юрегинде уют-ишанч пейда олды.

— Машинаны гаражъа не вакьыт кьойган эдиньиз?

— Не айтасынъыз?— деди о суальнинь манасыны анъламай.

— Машинаны анда не вакьыт кьаойган эдиньиз дейим!

— Акъшамдан, даа ойле кеч дегиль эди. Эки килитни де килитледим, сонъ барып яттым. Саба минип ишме кетейим десем, бакьсам, килитлер ёкь, гаражнынь кьапысы аралыкь, оны ачып бакьсам, машинам ёкь.

Джеббаров пенджеренинь алдына барып, йигитнин айтканларыны динълеп турды. Демек, энди Владимир Андреев (йигит ады ве фамилиясыны шай деп айтты) джинаетчиликнинь кьурбаны, онъа ярдым керек. Олып кечкен вакьиялар Джеббаровнын козьлери огюнде жанланып башлады. Милиция органларында чалышкан оператив хадим шай олмакь керек. Милиция мектебинде де шай огреткен эдилер. Лаф арасы озю анълая бильген кьыскьа джумлелерни джеп дефтерчигине язып ала, оны даима янында ташый.

Андреевнинъ эеджанланып, лаф эткенини корип, оны токътатмай, айтып бираз бошалмасыны бекледи, сонъ озю, сабырнен, сесини юксельтмей, онъа суаллер берди. Андреевни тынчландырды. Йигит суаллерге этрафлыджа джевап берип башлады.

Джеббаров озь районында машина хырсызлыгъы не вакъыт олып кечкенини хатырламагъа тырышса да, тапып оламады. Бунъа бенъзер бир шей бир йыл эвельси олып кечкен эди. Джинаетчи Алексеев деген киши эди... Джеббаров бир къараргъа кельген киби олды.

— Айды Андреев, кеттик, манъа гаражны косътеринъиз,— деди.

— Анавы гуръ даллы терек янындан сагъгъа бурулынъыз, андан Левановский сокъагъы башлай. О ерден чокъ узакъ дегиль.

— Сиз машинаны не вакъыт алдынъыз?

— Бир афта эвельси.

— Ым... Я машинанъызнынъ не киби бельгилери бар эди, акъмылынъызда ёкъмы?

— Не айтасынъыз?— деп сорады Андреев, онынъ суалини анъламай.

— Бельгилери дегеним: онынъ ичини бир шейлернен донаткъандырсынъыз,— демек истейим.

— А-а-а, шимди, ойле бир кичкене шей бар: рулининъ копчегини дюльбер тельнен саргъан эдим, бакында исе бенгаль къапланынынъ башы бар.

— Арслан башынынъ ресими бар, демек истейсинъиз, ойлеми?

Андреев къызарды, къолайсызлангъан алда къыбырданып алды.

Бу сой адамларнен бираз мукъайт олып лакъырды этмесенъ, масхара олмакъ бир шей дегиль, деп тюшюнди.

— Эльбет, ресими, булар бельгиге кирмейлерми,— деди йигит бираз сукюнетген сонъ.

Джеббаров сол къашыны котерди, тегиз ёлгъа джиддий алда бакъты.

— Олар акъыкый бельгилер. Эм машинаны тапувда бу бельгилернинъ буюк ярдымы ола биле.

— Я хырсыз оларны къопарып атса?..

— Хырсыз оны, шубесиз, къопарып атар. Бизге исе ондан сонъ къалгъан излер де етер.

— Бойле уфакъ-тюфек бельгилернен машинаны тапмакъ къолай шей олмаса керек. Бунынъ ичюн инсан тылсымлы олмакъ керек,— деди Андреев. Умютсизленген киби олды, аякъларыны имкяны олгъаны къадар огге узатты, аркъасыны арткъа таяндырды. Теренден нефес алды.

Йигитнинъ вазнетини яхшы анълагъан Джеббаров онъа козь къы-йыгъындан бакъып алды.

— Мен беллесем бир де-бир иште чалышкъан адамларнынъ эпниси тылсымлыдыр...

— Мен сизнинъ не дейджегинъизни анълап оламадым.— Йигит Джеббаровгъа суаль назарынен бакъты.

— Анъламамагъа не бар экен анда? Мисаль ичюн сиз насыл ишнен огърашасынъыз? Къайда, ким олып чалышасынъыз?— демек истейим.

— Заводда, джулялайыджы олып чалышам.

— Озь ишинъизнинъ бутюн инджеликлерини билесинъизми? Иш еринде сизни севип-саялармы?

Андреев тюшюнджеге далгъан киби сусты.

О, заводда он йылдан бери чалыша. Анда ишни шегиртликтен башлагъан эди. Шимди исе чокъусы яшларнынъ устазы демек мумкюн. Анда энъ там ве нефис ольчули деталлерни япмакъ ишини онъа ишаналар. Ялынъыз шегиртлер дегиль, акърандаш зенаатдашлары биле сыкъ-сыкъ онъа мураджаатта булуналар. «Сенинъ эллеринъ тылсымлы, Андреев» дейлер. Тылсымлы. Лякин онынъ иши бир тамам

башкѡа. Элинде ольчюси, огюнде тезѡасы. Эр шей ёлунда. Ялынѡыз чалышмагѡа билѡ. Бу кишининѡ шимди не ольчюси корюне ве не де тезѡасы. Тек тылсымы бармы? Андреевнинѡ хаялыны Джеббаров больди.

— Не ичюн джевап бермейсинѡиз, Андреев?

— А, иштеми, иште севелер, саялар. Достларым манѡа, сен чалышмагѡа билесинѡ, эллеринѡ тылсымлы, дейлер.

— Ана, коресинѡизми, экимизинѡ сёзюмиз бир ерден чыкѡты. Чалышмагѡа бильген адамда тылсым ола. Яни буны земане тилинен айтѡанда, тежрибе, бильги, дейджекмиздир даа.

Андреев кулюмсиреп омузларыны сыкѡты. Бу вакѡытта машина энди яваштан сыранен тизили тургѡан безаз боялы гаражлар огюнден кетмекте эди.

Андреевнинѡ гаражы энѡ четте, арыкѡ боюнда. Эки тарафына диварлар кѡурулгѡан. Арыкѡ янындаки отлар тапталгѡан. Машина копчеклерининѡ излери йылан киби бурулып, арыкѡтан кечип кетелер. Арыкѡнынѡ о тарафында шу из отлар устюнден йигирми метр кѡадар кете, ёл янында гѡайып ола.

Джеббаров излер четинден юрип, тапталгѡан отларны тутып бакѡты. Анда бир шей осьмеген таз ерчиклер де бар. О ерге кельгенде Джеббаров портфелинден аппарат чыкѡарып, аякѡ изининѡ ресимини чыкѡарды. Отлар битип, асфальт башлагѡан ерде тиз чёкип, баягѡы бакѡып кѡалды, насылдыр бир сылакѡ ерни ольчеди. «Кѡарарнен отуз грамм кѡадар акѡкѡан»— деди о озѡ-озюнен лаф этер киби.

— Карбюраторынѡызда илле бар экен, шаймы?

— Догѡру,— деп тааджиПЛенди Андреев.

— Демек, шу ерден минип кеткен, ама кѡайсы тарафкѡа кеткени белли дегиль.

— Мумкюнми, мен сизге бир суаль бермек истейим, ярым сааттен бери гаражкѡа кирип бакѡкѡанынѡыз ёкѡ, о ерде излер чокѡ...

— Ола биле. Лякин мындакинден чокѡ дегильдир. Эм о еркеди излер бир ерге кетмезлер, ама мына булар,— о отлар устюндеки излерни косѡтерди,— тезден ёкѡ олырлар. Кокке бакѡ, булутларны коресинѡми, тезден ягѡмур ягѡаджакѡ.

Эм керчектен де массив беттен агѡыр булутлар котерильмекте эди. Салкѡын ель эсип башлады. Андреев озѡ суали ерсиз олгѡаныны анѡлап кѡолайсызланды.

Джеббаров эп ишнен мешгѡуль, о янында Андреевнинѡ олгѡаныны да унуткѡан эди.

Гаражнынѡ янында олгѡан бутюн излерни дикѡкѡатнен козьден кечирди. Энѡ ачыкѡ корюнгенининѡ янында токѡталды. Чантасындан линейка чыкѡарды. Оны ольчеди. Андаки ольчюлерни джеб дефтерине кѡайд этти. Сонѡра мукѡайтлыкѡнен кене шу изнинѡ ичине гипс порошогы септи. Онынѡ устюне хачлап, чёпчиклер тизип чыкѡты. Азачыкѡ сув тёкти. Кене порошок тёкти. Эр шей азыр олып, изнинѡ шекили гипске кечкен сонѡ, оны мукѡайтлыкѡнен еринден кочюрип алды, портфелине кѡойды.

Гаражкѡа якѡын келип, килитлер узюльген алкѡаларны дикѡкѡатнен козете башлады. Олар пычылгѡанлар. Ерге демир порошогы корюнемекте. Джеббаров портфелинден магнит чыкѡарып, оны йипке багѡлады да, арыкѡкѡа ташлады. Андан парлангѡан килитни таып алды.

Ягѡмур ягѡып башлагѡанда олар гараж ичинде эдилер. Лейтенант кѡомшу гаражларда булунгѡан эки адамны чагѡырды, оларнынѡ шаатлыгѡында протокол язды. Джеббаров даима шай япа. Джинает олып кечкен ерни дикѡкѡатнен тешкере ве топлангѡан материаллар эсасында бирде-бир нетиджеге келе.

Джинаетчиликни козетюв идаресининѡ башы Хапан Ахмедович Вахидов «Джеббаров бир вакѡыт тешкерген еринден бош кѡолнен кѡайткѡан адам дегиль»— дей. Эм керчектен де Джеббаров эсас

дикъкъатны джинаетликиннъ башлангыч нокътасына догърулта. Эм шу ильк делиллер даима эсас рольни ойнайлар.

Джеббаровнынъ зенаатдашы Пахомов командировкада эди. О, саба эрте болюкке кельмей, догъру аэропорткъа барып, эки кунге къайдадыр кетти. Джеббаров исе озъ дефтерчигине шай деп къайд этти: «Пахомов — машина — хырсызлыкъ — фигурант». Шу тылсымлы сёзлер: «Пахомовгъа бу джинаетни бильдирмек керек» — демек эди. Эки кунъ чокъ вакъыт эсаплана, о девлет автомобиль инспекциясыннъ бутюн постларына телефонограмма берип, хырсызлангъан машинаны козетип турмаларыны эмир этти.

Одагъа Андреев кирди.

Олар селямлашкъан сонъ Джеббаров оны отурмагъа давет этти:

— Отурынъыз, Андреев, — деди о, — сизинъ машинанъызны арадан энди бир гедже кунюдюз кечсе де даа тапамадыкъ, лякин джинаетчининъ базы бир арекетлери бизге белли.

— Тапылаята десенъиз?..

— Оны даа тапамадыкъ, лякин базы бир малюматларымыз бар, мен о малюматларны къайдан алгъанымны сиз билесинъиз, машина хырсызлангъан ерни биз берабер бакъкъан эдик. — Джеббаров онъа бир кягыт узатты. Анда милициянынъ башкъа болюклерине акъренкли «Жигули» машинасы хырсызлангъаны бильдириле ве оны тапмагъа ярдым косьтермелерине риджа этиле эди. Джинаетчи юксек бойлу, 42-нджи аякъкъап кие...

Пахомовгъа бармакъ ичюн автобуснен бир саат юрьмек керек. Джеббаров анда телефон этмек къарарына кельди. Телефонда зенаатдашына меселени къыскадан анылатып, джинаетчининъ аякъкъаплары 42-нджи ольчюде экенини бильдирди.

— Костя, сенде бу сой «авджылыкъ»къа теджрибе буюк, ярдым эт, достум, — деди сёзюнинъ сонъунда.

— Догъру, бойле ал менде бир йыл эвельси олгъан эди. О вакъыт джинаетчи килитлерни пычмай ломнен къопаргъан эди. Лякин сонъки вакъытларда о дурулгъангъа бенъзей, чалыша. ДОСААФта мотоспорт боюнджа яшларнен иш алып бара. Онынъ ады Николай Иванович, фамилиясы Шкондин.

— Сагъ ол, Костя!

— Арекет эт, ишинъде музафакъиетлер тилейим...

Шкондин Николай Иванович, шимди чалыша экен. Эр алда онынънен корюшмек керек.

Шу куню о ДОСААФкъа барды. Шкондин анда ёкъ эди. Буюк къара козьлюк такъкъан секретарь-машинистка онъа:

— Бугунъ бизде амелият куню, — деди.

— Демек, о шеэрде ёкъ.

— Шимди о балаларнен берабер мейданда амелий дерс кечедир.

— Я о мейдан узакъмы?

— Мындан алты километр олса керек, — деди къыз.

— Сагъ олунъыз, сагълыкънен къалынъыз.

— Я Николай Иванович мында кельсе онъа не айтайым?

— Мен онынънен бугунъ озюм корюшмеге тырышырым, сиз замет этменъиз, — деп Джеббаров тез-тез чыкып кетмеге ашыкъты.

Мешгулиет кечирилеаткъан ерни тапмакъ о къадар къыйын дегиль эди. О, шеэрнинъ четинден кеткен буюк ёлгъа чыккъан сонъ, ГАИ посты янында токътады. Невбетчи лейтенант Джеббаровнынъ янына кельди.

— Ишлер насыл? — деп сорады.

— Елунда. Я сизде насыл?

— Шукюр, менде де шикяет ёкъ.

— Сонъ 56—57 номерли «Жигули»ни къыдырасынъмы?..

— Эльбет, къыдырамыз. Бир шей айтмакъ истейсинъ, гъалиба.

— Ёкъ, айтмакъ дегиль, сорамакъ истейим. Мотоциклетчилернен мешгъулнет кечирилеяткъан мейдангъа насыл бармакъ мумкюн?

— Башта догъру кетерсинъ, сонъ сол тарафкъа, колхозгъа бурулгъан ёл къапы бар, ондан отъкен сонъ ёллар бирлешкен ерден сагъгъа бурулырсынъ, бираз даа ашагъы тюшкен сонъ озюнь корерсинъ.

— Сагъ ол, Симохин, сагълыкънен къал!

— Сагълыкънен бар!

Мешгъулнет мейданы озеннинъ сол ялысында ерлешкен. О, эки тарафы эски автомобиль копчеклерининъ резиналарынен къоралангъан ёл бою догъру мотоциклетлернен огърашкъан йигитлернинъ янына кельди.

— Николай Ивановични къайдан тапмакъ мумкюн?— деп со-
рады.

— Анавы терек тюбюнден.

Терекке якъынлашкъанда Джеббаров эки адамны коръди. Олар озъара къызгъын лаф этмекте эдилер. Джеббаровнынъ якъынлашкъаныны эслеген киши мотоциклетине минип, лейтенанты къаршыламагъа давранды.

— Селям! Сиз Николай Иванович Шкондин оласынъызмы?

— Алейкум селям, эбет, мен олам.

— Мен джинаетчилкни козетюв болюгинденим. Эгер де къаршы олмасанъыз, сизнен бираз лаф этмек истейим. Даа догърусы, сизге бир къач суалим бар.

— А-а-а... Шай десенъ, эгер суаллеринъиз пек къыйын олмаса, мен азырым,— деп кулюмсиреди Шкондин.

Менимдже суаллер ойле къыйын дегиль. Сизге бу йигитлернен чалышмакъ агъырлыкъ этмейми?

— Бу къарталларненми? Ёкъ, олар яхшы огъланлар. Спортны севелер, къафалары яхшы чалыша. Мени урьмет этелер. Шунынъ ичюн олардан вакъытымны аджымайым. Мен макътанып айтмайым, озълеринден соранъыз. Олар бу ишни буюк меракънен огренелер.

Кимдир бириси:

— Николай Иванович, Николай Иванович,— деп къычырды.

— Багъышланъыз, бирисининъ мотоциклети бозулды, гъалиба, бир дакъкъачыкъ, барып бакъайым.

Джеббаров отлар устюне отуруп, тютюн якъты. Бирден козюне отлар устюнде Шкондиннинъ къалдыргъан излери илишти. Деръал джебиндеки рулеткасыны чыкъарды.

— Э, достум, сиз къыркъ экинджи аякъкъап кие экенсинъиз де,— деди озъ башына лакъырды эткен арада.

Саат учълер къарарында Джеббаровнынъ телефоны чынъылдады. Участка инспекторы лейтенант Муравлёв телефон этти. Айткъанларына коре, анда яшагъан адамлар о бир гедже «Серинлик» сокъагъында кимдир чокъ вакъыткъадже енгиль машинанен айланып юргенини бильдирген.

— Меним бильгениме коре, шу сокъакъта ялынъыз эки адамнынъ «Москвич»и бар, эм оларнынъ шорбаджылары, экиси де, ордуа хызмет этелер. Мен эки эвге де кирип, машиналарны тешкердим. Олар озъ ерлеринделер. Демек о машина башкъа ерден кельген.

— Мен сизинъ айткъанларынъызнен разым. Хабарлеринъиз ичюн сизге тешеккиюр бильдирем. Бираздан барырым, мени кинотеатр янында бекленъиз.

— Анъладым!

Джеббаров телефон трубкасыны ерине къойды. «Мына санъа, тешкермек ичюн янъы хаберлер»— деди. Бу энди учюнджиси. Бундан эвель автоинспекция хадимлери эки дефа хабер эттилер.

Муравлёв Джеббаровнынъ машинасыны узакътан корип, онъа къолуны саллады, сонъ онынъ огюне тюшип кетти. Бу ерлерни Джеббаров озю де яхшы бильгенинден, оны токътатты. Энди джаяв кетмек

керек олгъаныны бильдирди. Эвлер ёл четинде сыранен тизильгенлер. Мында машиналар сыйрек юргенинден ёл ортасында тавукълар, папийлер юре эдилер. Олар мында кичкене балаларнен берабер къарышып юрелер, озьлерини сербест ис этелер, буюк адамлардан да урькмейлер. Мында мавы сувлы голь де бар, къасаба сакинлери анда раатланмагъа севелер.

— Излерни тапмакъ керек.

— Я оларны асфальт устюнден насыл тапарсынъ?

— Сен шакъанъны быракъ, эгер кыдырмагъа бильсенъ, чокъ шей тапмакъ мумкюн.

Эм керчектен де ёлнынъ четинде Джеббаров насылдыр машина копчеклерининъ излерини эсledi, олар къа корюне, къа ёкъ олалар. Кимер ерлерде излер арасындаки месафе узая, кимерде исе якъынлай. Демек, бу ерде чокъ юргенлер. Машина тамирден чыкъкъан сонъ, оны шай тешкерелер. Айдавджы узакъ кетмеген, не ичюндир къоркъкъан. Бираз вакъыт тешкерип бакъкъан сонъ Джеббаров:

— Олар ялынъыз геджелери кезинмекни севе экенлер. Шунынъ ичюн оны геджелери кыдырмакъ керек,— деди.

— Сонъ сиз не теклиф этесинъиз?— деди Муравлёв манълай терини сюртип.

— Юрь, барып шу демир пармакълыкъларнен сарылгъан эвден ичмеге бирер мешребе сув сорайкъ,— деди лейтенант ве о тарафкъа ёл алдылар.

...Ичериден он яшлар къарарында бир бала чыкъты. Таныш олмагъан адамларны корьген сонъ:

— Баба, адамлар кельдилер,— деп кычырды.

— Шимди барам,— деди кимдир.— Сен къапыны ач!

Бала къапыны ачты. Джеббаров эвге Муравлёвни ёллады. Озю тышарыда къалды. «Мен сонъ кирерим»— деп ташлады.

Бу, Шкондиннинъ эви эди.

— Кирынъиз, кирынъиз, Данил Сергеевич, мен шимди Палканни байлайым да. Тынчлан, Палкан, булар озь адамларымыз, буюрынъыз, кирынъиз. Хош кельдинъиз!

— Селям, Николай Иванович.

— Буюрынъыз, Данил Сергеевич.

Муравлёв яхшы донатылгъан одагъа кирип, пенджере алдындаки скемлеге отурды.

— Сизни насыл еллер алып кельди, Данил Сергеевич? Джеббаров аркъадашнен берабер ёлда бир шейлер джойгъан киби кыдырына эдинъиз. Оларнынъ ишлери шай, бельким, керчектен де бир шейлер арайдырлар, я да теджрибе кечиредирлер, деп тюшюндим. Айды не исе оны озюнъиз билесинъиз. Бирер къадечик патлатайыкъмы, Данил Сергеевич?

— Екъ, сагъ олунъыз! Мен ичмейим, ондан да башкъа иш вакъты. Сизге киргениминъ себеби исе, мен сизинъ талебелеринъизнинъ джедвелини сорамакъ истер эдим. Манъа, ДОСААФ тегереклерине къач адам къатнай ве шу ишке даа кимлерни джелъп этмек мумкюн олгъаныны бильмек керек. Сизге, Николай Иванович, озь тегереклеринъизге мумкюн олгъаны къадар чокъ яшларны джелъп этменъизни риджа этер эдим, шай япылса, оларнынъ башкъа олмайджакъ ишлернен огърашмагъа вакъытлары къалмаз эди.

— Догъру айтасынъыз. Эгер биз оларнынъ эписиши джелъп этсек, чокъкъа бармай, бизим сокъакъта ялынъыз шоферлер яшай билелер. Ха-ха...

— Янъыласынъыз, тек шоферлер дегиль, олар машинапыджылар, техниклер ола билелер. Сизинъ мектепте эллиден зияде адам окъумакъ мумкюн. Мен бильмейим, Николай Иванович, ёкъса о къадар талебени мен башарып оламам, деп къоркъасынъызмы.

— Къоркъамагъа не бар, манъа эписи бир айлыкъ телелер. Отуз

адамнен де акъшамгъа къадар яхшы этип ёруласынъ. Ондан да чокъ олса, иштен сонъ келип эвинъни биле тапып оламазсынъ.

— Аньладым, демек сиз оларны дегиль де, озюнъизни тюшюне экенсинъиз.

— Я сиз, Данил Сергеевич сорамакъ айып олмасын... Меним ишимнен не ичюн о къадар меракъланасынъыз я? Отъкен афта сиз Мишка Егоровны къабул этмемни теклиф эткен эдинъиз, о энди окъуй. Ондан эвель Алик Бабаевни алып кельген эдинъиз, о да бизде, ишлери гузель.

— Меним чапкъалагъанымнынъ себеби бар, сиз эвеля месюлнетли иш алып барасынъыз, онынъ ичюн яшларны сизге биревлер алып кельгенини беклеп отурманъ, оны озюнъиз япынъыз.

— Яхшы. Мен тюшюнип бакъарым, керек олса, бу акъта субетлешип бакъарым. Меселе шунда ки, Данил Сергеевич, бизим къолумыз да техника аз, догъру, сорагъанда ред этмейлер...

Муравлёв Шкондиннен лаф этер экен, козьлерини къапыдан алмады. Не ичюндир Джеббаров аля даа ичериге кирмей. Бунынъ себебини о эки тюрлю аньлай: я оны Муравлёв бильмеген бир шей меракъландырды, я да дигер зарур бир ишнен мешгъуль олмакъта. Джеббаровнынъ кельмегени оны раатсызлагъаныны дуйдурмамакъ ичюн, о субетини девам этти. Бираздан сонъ исе папкасындан бир табакъ кягъыт чыкъарып, нелердир язмагъа тутунды. Сонъ оны Шкондинге узатты.

— Бу сизге, Николай Иванович.

— Я бу да не? Къарар дегильми?..

— Ёкъ, окъунъыз!

Шкондин оны окъуп башлады. «Участка инспекторы, милиция лейтенанты Муравлёв Данил Сергеевич. Ишлеген ерининъ адреси: Бетховен сокъагъы, 37-нджи эв, телефон номерим 47945.

— Бу сизге...— деди Муравлёв.

— Аньлайым, лякин онынъ манъа не кереги бар?

— Ким биле, бельки керек олур.

— Сагъ олунъыз, керек олса мытлакъа файдаланырым.

Муравлёв субетдешинен сагълыкълашып чыкъты. Азбарда Джеббаров ёкъ эди. О Муравлёвни сокъакъта машинасы ичинде беклеп отура эди. Участка милиционерини корьгенинен машинанынъ къапысыны ачты:

— Тез ол, мин,— деди ашыкъкъан алда.

— Бир шейлер бармы ёкъса?

Макъталаджакъ киби олмаса да, эр алда бир шейлер бар. Я сен субет вакътында бир шей дуймадынъмы?

О козьлерини юмды, башыны терсине саллады. Бу, «ёкъ» деген мананы бильдирмекте эди.

— Шимди аньларсынъ.

Машина сурьатнен еринден кочъти, бираз кеткен сонъ бурулып экинджи сокъакъкъа кирди. О пек тар эди, эки тарафында оськен ешилликлер машинанынъ пенджерелерине урула. Буюк дут береги янынъдаки мейданчыкъта токътады.

— Бу ерден о якъкъа джаяв кетмек керек,— деди.

Машинанынъ къапысыны биле ортымей арыкъ бою бираз юрген сонъ, сыкъ оськен чалы къора артына келип токътады, сакътлыкънен пытакъларны эки тарафкъа ачып, Муравлёвге ишмар этти.

Муравлёв енгиль машинанынъ арт копчеклерини эследи, ялт этип Эдем Джеббаровгъа бакъты.

— Оны насыл этип таптынъ? О, шу биз къыдыргъан машина да...

— Ашыкъма, ашыкъма, сакът ол. Яхшы бакъ, анавы эренделенген тахталардан япылгъан къораны коресинъми?

— Я о кимнинъки экен?— деп сорады Муравлёв.

— Меселе де онда. Я сен демин кимнинъ эвинде мусафир олдынъ?

- Шкондиннинъ эвинде.
- Демең бир шейлер айдынлашып башлады.
- Айса не бакъып отурамыз?

— Мен энди япыладжакъ ишни яптым. Шимди кельмек кереклер. Сен оларны къаршылап ал, шамата чыкъарма, яваштан кетирип косьтер.

— Яхшы, ойле де япарым.

«Айнеджи пезевенк экен, бакъ сен онъа! Хырсызламагъа — хырсызлады, лякин азбарына дегиль де, тышта, дивар артына сакълагъан, сорасалар «Менимки дегиль, бильмейим» дейджек, деп тюшюнди Эдем Джеббаров.

Район ички ишлер болюгинден невбетчи пек тез етип кельди:

— Не олды Джеббаров?— деп сорады раатсызлангъан алда.

— Бойле айтыладжакъ киби бир шей олмады, демек мумкюн. Лякин мында бир шей корьген киби олдыкъ.

— Я о да не экен?..

— Машина, мына шу чалылар артындаки машина.

— Къана, бакъайыкъ. Машина бар, эксперт бар, шимди эр шей айдынланыр. О-о... Андреевнинъ машинасы десе. Акъикъатен де янъы экен.

— Къаны, копейки кетиринъиз.

Копек излери кокълап алгъан сонъ, Джеббаров ве Муравлёвларнынъ тюшюнгени киби, деръал Шкондиннинъ эвине чапмады, аксине олар ич умют этмеген, беш юз метр къадар авлакъта ерлешкен эки къатлы эвлерге догъру юрьди. Лякин анда бармаздан башта бош мейдандан, сонъра исе чайхане огюнден, яни йигирми метр къадар асфальт ёлдан кечмек керек эди. Ёлдан исе машиналар къатнамакъта. Копек о ерге кельген сонъ изни джойды.

Экспертлер хырсызлангъан машина тургъан ерни къайтадан дикъкъатнен тешкерип башладылар, анда насылдыр излер таптылар. Джеббаров рулетканы алып изни ольчеди, аякъкъап шекилине айрыджа дикъкъат этти.

— Гараждаки изге бенъзей,— деди о,— окчеси юксек.

Сабанынъ сааръ вакъты эди. Джеббаров район ички ишлер болюги ерлешкен бинанынъ янындаки буюк къарагъач терегининъ тюбюнде токътап, саатине бакъты. Сонъ оданы еллендирмек ичюн кениш ачылгъан идаренинъ къапысына догъру адымлады. Ичериге кирген сонъ о догъру, эки тарафы джам диварларнен къапавлы ве пенджересинде «Невбетчилик болюги»— деп язылгъан къапы янында токътап, ичериге козь этти, невбетчининъ отургъычы бош эди. Онынъ янындаки скемледе отургъан сержант телефонда нелердир айтмакъта эди. Онынъ лафы биткен сонъ:

— Сабалар хайыр, невбетчи къайда я?— деп сорады Джеббаров.

— Сизге де сабалар хайыр олсун, лейтенант аркъадаш, болюк боюнджа невбетчи Алимов сизинъ къаршынынъызда тура!

— А-а-а... Джеббаров,— деп кимдир онынъ янында пейда олды,— эрте тургъан бахыт тапар,— дегенлери догъру экен.

— Муджизелерге ишанмакъ керек, лякин озюнь де арекет этмек керексинъ,— деп джевапланды Джеббаров.— Бизим ишминъизде муджизеге ишанып, чокъ узакъкъа кетип оламазсынъ.

— Догъру айтасынъ, достум, сен озъ еринъде эял отъмек ашайсынъ. Бильги темелинъ къавий къоюлгъан.

— Я диварлары зайыфмы, ёкъса?

— О, бу акъта лаф ола бильмез...

— Мен къоркъам, Хапан Ахмедович...

— Неден къоркъасынъ?

— Сиз мени керегинден зияде макътагъанынынъыздан. Мында, мен анълагъаныма коре, макътамагъа ве макътанмагъа чокъ шей ёкъ.

— Мм-да!— деди Хапан Ахмедович козь къыйыгъындан Эдемни

козетир экен.— Джиддий йигит. Авале олунган эр бир ишке месулетнен янаша. Еди кере ольчеп, бир кере кесе. Ашыкчанлыккынен хулыса чыкгарганлардан дегиль. Бизим иште де тамам бойле адамлар керек. Кыана энди бойлелери чокча олса...

Шу саниелерде Вахидов бундан эки-учь йыл эвельси олып кечкен шойле бир вакъианы хатырлады:

Янъы чалышып башлаган хадимге бир машина хырсызыны тапмакъ авале олунды. О ишке киришти. Вакъиа олып кечкен ерни тафсилятлы огренди. Яваш-яваш джинаетчилерини изине тюшти. Тюшти ама... мына шу ерде де джинаетчилер онынъ теджрибесизлигинден файдаландылар. Вазнет кергилешкенини, бугунь олмаса ярын эписи кьолгъа тюмеджегини анълаган шайканынъ башы экстремаль усулны кьулланмагъа меджбур ола. О, Анда деген кыызгъа бу яш лейтенантнен огърашмаккы авале эте.

Анда чаресини тапып, лейтенантнен таныш ола, бир къач куньден сонъ исе Кыара денгиз ялысына раатланмагъа кетеджегини айтып, лейтенантны да озюнен кетмеге кьандыра.

Сим-сия сачлары омузларыны кьапатып турган, къара къашлы, ири, томалакъ, зейтун козьлю, гуль эндамлы, индже белли, дюльберлигине дюльберлик кьошып турган ап-акъ герданында ачыкъ эрылган тюсли фирузе такъынчыккы кулер юзьлю дживаннынъ теклифини лейтенант ред этип оламай.

О вакъытта, тизем агъыр хаста ята экен, бармасам олмайджакъ, ич олмадым бир афтагъа рухсет этингиз, деп бизни алдатты. Ишни яры ёлда кьалдырып, дженюпке кетти. Онынъ алдатканыны билген олсакъ, бойле шейге разы олур эдикми? Нетиджеде не олып чыккы? Фаджиа! Кыара денгиз ялысынан онынъ олюсини кетирдилер. Эбет бунынъ эписи махсус япылганы сонъундан анълашылды. Ама энди кеч эди. Эгер ишке джиддий бакъкан олса, бойле олмаз эди.

Джеббаров исе ойлелеринден олмаганы корюнип тура. Ишни сонъуна чыкгармагъандже тынчланмакъ истемей. Эм догъру япа.

Хапан Ахмедович кене козь кыйыгындан Джеббаровгъа баккы. Эдем исе тюшонджели эди. Аджеба, о шимди не хусуста тюшюне экен?

Вахидов сол элини Джеббаровнынъ омузына кьойды да, шай деди:

— Сени кене анавы янъы «Жигули» раатсызлай, шаймы? Ойле исе нафиле пыртлазланма. Сен оны таптынъ. Энди раатланмакъ да мумкюн, отпусканкы алып, истеген еринге кете билесинъ.

— Менимдже раатланмагъа даа бираз эртедже, Хапан Ахмедович... Тюневин районымызда нелер олып кетти шу?

— Ойле айтыладжакъ киби бир шей олмады. Янъы массивде бир бала илядж ичиپ зеэрленди, оны аель-аджеле хастаханеге алып бардыкъ. Экимлер яхшы да чекиштилери. Баланы кьуртарып кьалдылар. Ана-бабанынъ озь баласына нисбетен месулетсизлиги эм экимлерге, эм о кичкене инсангъа не кьадар паалыгъа тюшкенини билселери де олар.

— Билелери. Эм насыл да билелери. Анасы бала озюне кельгендже яры омюрини гъайып эткендир. Лякин ойле шейлерни олып кечкен сонъ дегиль де, эвельден билселери экен.

Джеббаров джам тюбюндеки фотогъа диккьатнен баккы. Онъа йигirmi беш яшларында, муляйим черели бир кьадын бакмаккы. О кулюмсиреген гьондже киби, дудаклары арасындан сырма киби тишлерини косьтерип кулюмсиремекте. Бу фото, кьомшу ички ишлери болюгинден, кечкен джумаакъшамы куню кельген эди, яни бир афта эвельси. Фотонен берабер кельген мектюпте шойле язылган эди: «Токъумаджылыкъ фабрикасында чалышкан Гнедая Лариса Иосифовна озь эвинде ольдюрильди. Медицина экспертизасынынъ берген малюматына коре, боюн кемиги сындырылганындан себеп ольген. Агъыр бир шейнен урулган.

— Агъыр шейнен урулган... Агъыр шейнен урулган, сёзлеринден

сонъ суаль ишарети къоюлгъан... Анълашылды. Лякин Хапан Ахмедович,— Джеббаров аппаратнынъ дѣгмесине басты,— Гнедая Лариса Иосифовнанынъ ольдюрильгенине ант янъы бир шейлер ёкъмы?

— Екъ.

— Багъышланъыз.

Джеббаров «Андреевнинъ» «Жигули» машинасы хырсызлангъанына ант— деп адландырылгъан папкадаки материалларны къарыштырып башлады. Кельген янъы делиллерни огренмек керек, эм олар аз дегиллер, машина тапылгъан сонъ олар даа да чокълаштылар. Демек шу янъы материалларны бири-бирине байлап сыранен тизип чыкъмакъ керек, олар бир шейлер айта билелер. Джеббаров озъ шорбаджысынынъ айткъанларыны хатырлады. «Хырсызлангъан шейни тапмакъ— бу даа яры иш, эсас иш джинаетчини тапмакътыр. Эгер оны тапамасанъ о озъ джинаетчилигини девам этер...»

Джеббаров ишке даа джиддийликнен янашты. Якъын кунълерде япыладжакъ зарур ишлерни къагъыткъа къайд этти. Къагъыттаки «тез япылмасы керек олгъан ишлер» деген язылар тюбюне «Шкондиннен субетлешмек»— деген сѣзлерни къошты.

Джеббаров Муравлёвгъа телефон этти. Онда не киби янъылыкълар олгъаныны сорады.

— А-а-а, Эдем? Сенсинъми? Санъа не айтмакъ мумкюн?...

Бу тутукъланып лаф этювден Эдем эр шейни анълады, демек мумкюн. Чюнки о Муравлёвнынъ табнатыны яхшы биле. О япаяткъан ишинден бир шей чыкъарып олмаса, бойле тутукълана. Бу, эеджанлангъанындан олса керек. Муравлёвнен Эдем бири-бирини чокътан яхшы билелер. Ордуда да бир ротада хызмет эткенлер. Экиси де бир йылда хызметлерини битирип къайткъан сонъ, берабер милиция мектебине окъумагъа кирмек къарарына кельгенлер. Бойлеликнен мектепни де берабер битирдилер. Эки йылдан бери исе кене бир ерде чалышалар, ялынъыз Джеббаров джинаетчиликин тапув болюгинде, Муравлёв исе участка инспекторы вазифесинде чалышмакъта.

— Сонъ, кольмек меселеси не олды?— деп сорады Эдем.

— Мен мында чокъ адамларгъа косътердим, кимсе танымай, «бизим арамызда ойле кольмек кийген адам ёкъ»,— дейлер. Бираз даа сабыр этип бакъайыкъ. Эгер янъы бир шейлер чыкъып къалса мытлакъа хабер этерим.

Кольмек егенде Джеббаров машина янындан тапылгъан бир басма парчачыгъыны козьде тута эди. Бесе-белли шу адам машинагъа ашыкъып отургъанда кольмегини бир ерге илиштирип йырткъан. Шу къырмызылы-сарылы басма парчачыгъына Муравлёв пек мукъайт ола. Дерсинъ, бу чул парчачыгъы шу джинаетнинъ устюни ачаджакъ. Лякин языкълар олсун, шу кунъге къадар ондан бир файда чыкъмады.

Джеббаров озю исе «машина хырсызлангъанда Шкондиннинъ джевапкъарлыгъы» деп адландырылгъан меселе устюнде баш ёрмакъта эди. Ниает, о шу ишке ант бутюн материалларны топлап, шорбаджысы Вахидовнынъ къабулханесине кирди.

— А-а-а, Джеббаров, кинъиз, тамам вакъытында кельдинъиз. Сонъ ишлер насыл? Андреев сизнинъ ишлеринъизден пек мемнион. Вахидов онъа къагъыт узатты. Джеббаров Андреевнинъ язысыны деръал таныды.

«Мерабанъыз урьметли Вахидов Хапан Ахмедович! Сизге бу мектюпни машинасы хырсызлангъан Андреев яза. Бильгеннинъиз киби, меним гаражымдан машинам хырсызлангъан эди. Бу мектюпнен мен милиция хадими Джеббаров аркъадашкъа озюмнинъ тешеккюримни бильдирмек истейим...»

— Хапан Ахмедович, бу сѣзлерни манъа дегиль де, Муравлёвгъа айтмакъ керек. Меним мында алякъам ёкъ, демек мумкюн. Бильгеннинъиз киби, мында эсас рольни Муравлёв ойнады,— деди о Вахидовнынъ бетине бакъмай.

— Менимдже бу ишке сен буюк иссе кьоштынъ. Эм Андреев буны яхшы биле. Бойле сиджакъ сѣзлер ишитмек эпимиз ичюн хоштыр. Энди мен бу ишни тешкерюв болюгине теслим этерим, сен исе бар раатлан. Онъа сен акълысынъ. Яхшы чалышмагъа билъген сонъ, яхшы да раатланмакъ керексинъ.

— Ишни башкъасына... Ахмедович, ёкъса сиз энди манъа инанмайсынъызмы? Демек мен хырсызлангъан машинаны таптым. Буны эр бир хадимимиз япа биле эди. Эндиден сонъ япыладжакъ иш гъает джиддий ве буюк теджрибе талап эте. Бу исе Эдем Джеббаровнынъ элинден кельмез,— деп ойлайсынъызмы?

— Токъта, токъта, сен не айтасынъ шу? Лафны бир тамам башкъа тарафкъа алып къачтынъ, кызма табан адам экенсинъ, бакъ сен онъа. Башта бир манъа айт, санъа ишанмагъанымны къайдан билесинъ? Бойле фикирлер сенде къайдан догъды? Бизим ишимизде бойле лафларны айтмаздан эвель яхшы тюшюнип бакъмакъ керек. Мен санъа раатлан дейм. Мен кимим? Сенинъ шорбаджынъ олам, демек сенинъ сагълыгъынъ ичюн къайгъырмам керек. Мен беллесем энди эр шей анълашылгъандир. Сѣз битти, веселлям.

— Сиз мени багъышланъыз, Хапан Ахмедович, мен акъикъатен де бираз кызыштым, гъалиба. Айтаджагъым, сизге ялварам, бу ишинъ сонъуна озюм чыкъайым.

— Шай олса яхшы. Разым. Санъа эки кунъ вакъыт даа берем, ондан файдаланмагъа билъ...

— Разым, майор аркъадаш!

— Суаллеринъ бармы?

— Эгер мумкюн олса, манъа Шкондинни вакъытынджа къолгъа алмагъа рухсет этинъиз.

— Я бунынъ ичюн сенде насыл эсаслар бар? Вахидов дикъкъатнен Джеббаровны козьден кечирди.

Джеббаров бир тыныш ойлангъан сонъ, папкасыны стол устюне къойып, тез-тез ачты.

— Биринджи де, Шкондин бир йыл эвельси андан чыкъып кельди. Эвель анасынен отура эди. Шимди он эки яшында баласы олгъан бир тул къадыннен — Лариса Степановна Козырьнен отура. Ёкъ олгъан машина шу къадыннынъ азбарындан азачыкъ о якътан тапылды. Ондан да башкъа, энъ эсасы демек мумкюн, гаражда ве машина янында олгъан аякъкъап излери Шкондиннинъ аякъкъабынынъ ольчюсинен бир келе. Менде олгъан малюматлар шулар.

— Ойле десе... Адамны къабаатламакъ ичюн бу малюматлар азлыкъ этер. Эбет, бир вакъытлар джезалангъаныны акъылдан чыкъармакъ олмаз... Гараждаки излер иле машина тапылгъан ердеки излер айны бир адамнынъкими, яни Шкондиннинъки демеге акъкъымыз бармы экен?

— Я ольчю меселеси...

— Тек ольчюсиненми, ёкъса башкъа шейлер де бармы? Аякъкъабынынъ чешити, окчесининъ ольчюси ве саире деген киби.

— Экспертнинъ айткъанына коре, нетиджелер акъшам азыр оладжакъ.

— Яхшы эксперт экен! Бу ишни аля даа созып юре.— О чарчабик телефон трубкасыны котерди. Кимгедир телефон этти. Андан насылдыр сеслер ишитилди.

— Уринов аркъадаш, мен Андреевнинъ гаражы янында сакълангъан машина янындаки излери тешкерюв нетиджелеринен меракъланам,— деди къатий сеснен.

— Даа азыр дегиль.

— Я не вакъыт азыр оладжакъ? Сизге бир саат вакъыт берем. Эр шейни кереги киби япманъыз керек. Анъладынъызмы?— Андан разылыкъ алгъан сонъ, трубкины ташлап, Джеббаровгъа бакъты:

— Бир сааттен сонъ Уринов бизге джевап береджек,— деди.

Энди машинаны онынъ эвининъ янындан тапкъанынъызны ве

Шкондин анасыны ташлап шу тул кьадыннен отургъаныны, онынъ себеплерини менимдже Шкондиннинъ озюнен лаф этип, шу ерлерини даа да айдынлатмакъ керексинъыз. Лякин Шкондиннен, оны мында чагъырып лаф этмезден эвель, башта онынъ талелелерининъ ана-бабаларынен корюшмек керек ве шу малюматлардан сонъ, шарайтке коре арекет этерсинъыз. Манъа суаллеринъиз бармы?— деп дикъкъатнен Джеббаровгъа бакъты.

— Ёкъ, суаль ёкъ, эр шейни анъладым.

— Ойле олса мен ишлеринъизге мувафакънетлер тилейим.

— Джеббаров андан чыкъкъан сонъ, ДОСААФ автодрома бармакъ къарарына кельди.

Автодромгъа этип баргъанынен Джеббаров о ерде пек чокъ адам олгъаныны эсledi. Бесе-белли, ярыш отъкерильмекте деп ойланды. Чюнки андан гурьдели эльчырпмаларнен бирге тосат-тосат гурь сеслер янъгъырамакъта эдилер. Эм акъыкъатен де шай экен. Тёгерек азалары мында не огренгенлерини, озъ чеберликлерини косътермекте эдилер. Якъында оларнынъ умумшеэр ярышында иштирак этмелери козьде тутула эди. Онынъ ичюн талелелерининъ арасындан энъ яхшы айдавджыларны сечип алмакъ ве оларнен айрыджа чалышмакъ керек эди. Автодромда чокътан-чокъ адам топлангъан. Оларнынъ эксериси шу талелелерининъ ана-бабалары, якъын достлары эдилер. Джеббаровны бу ал къуwandырды.

— Эй, йигит!— деп кимдир онынъ екъинден тартты,— тренер Шкондинни къайдан тапмакъ мумкюн?

— О меним озюме де керек эди, бу арада озъ талелелеринен мешгъуль олса керек. Джеббаров башыны котерип субетдешине бакъаркен, бирден кулюмсиреди. Бу киши онынъ танышы эди. Даа да догърусы о адамнынъ огълу Шухрат Аббасовны яхшы биле. Шухрат Аббасов мында окъугъанлар арасында энъ къабилиетли талелелерден бири. Мотоциклет спортынынъ не экенини бильмеген бабасы огълунынъ эльде эткен къазанчларынен пек меракълана. О озюне лаф этмеге адам тапкъанына къуwandы.

— Билесинъизми,— деди о Джеббаровгъа мураджаат этип,— мен яшлыгъымда велосипеднен пек меракълана эдим, мотоциклет мингенлерни кунълей тургъаным. Сонъ башкъа ишлернен мешгъуль олып башладым. Энди козьлер де зайыф коре башлады. Озюм офтальмологым. Огълумда бу зенааткъа авеслик бар, эм бир кунъ ола о эр кимни озгъан айдавджы ола да биле. Бельки дюнья чемпионы олмаз, лякин спортнен огърашкъанынынъ озю яхшы. Ондан да башкъа, иштен бош вакъытларында копек суварып юрмей, догъру мында ашыкъа...

— Сизинъ бир баланъыз бармы?

— Ёкъ, къызым да бар, о рессамджылыкънен огъраша, театр ве рессамджылыкъ институтынынъ студенти.

— Сиз бахытлы баба экенсинъыз.

— Шукюр, балаларымдан шикъетим ёкъ. Шимдилик пек яхшылар.

— Эй, лейтенант аркъадаш,— о терен кокюс кечирди.— Шимди дегеним, азырки вакъытта дегеним иште. Яни меним къолумда яшагъанда демек истейим. Эвленген сонъ оны алла бильсин...

— Ана-бабадан догъру тербие алгъан адамны не яш къадыны ве не де яш ходжасы баштан чыкъарып олур,— деп кульди Джеббаров.

— Ёкъ, лейтенант аркъадаш, бу ерде мен сизнен разы дегилим. Джеббаров онъа бакъып кулюмсиреди. Сонъра сёзюни девам этти:

— Эльбет, ойле акъыкъый яхшы ана-баба олса... Баланынъ осьмюрлик девириндеки достлары да тербиесинде джиддий роль ойнайлар. Сакът дуйгъулы ана-баба бойле вакъытта да озъ баласыны незаретсиз къалдырмай. Онъа эр даим козь-къулакъ олып тура.

— Сиз даа яш олсанъыз да, меракълы йигит экенсинъыз,— деди Аббасов.— Бизим экимизге де Шкондин Николай Иванович керек,

шаймы? Ойле олса бу сыджакъкъа къаршы отурмайкъ да, юрюнъиз оны идаре янында талдада беклейик.

— Яхшы, бу фикиринъизге къошулам, эм де сизден бир шей сорамакъ истейим, мумкюнми?

— Сорай беринъиз, чекинменъиз.

— Сиз мында чокъ келесинъизми?

Аббасов сол къашыны котерген алда Джеббаровгъа дикъкъатнен бакъты. Сонъ шойле деди:

— Биз бу ишнен алты айдан бери огърашамыз. Бу ерге кельгенимизинъ себеби де техникагъа олгъан севгимиз. Мен Шухратнынъ велосипедке, мотоциклетке авеслиги олгъаныны кунълернинъ биринде оны биревнинъ мотоциклетинде кезингенини коръгенимде анъладым. О манъа, аркъадашымдан сорап алдым, деди. Не ичюндир шундан сонъ мен раатсызлана башладым. Ёкъ, мен о керчектен де мотоциклетни бизнен къомшу отургъан аркъадашымдан алгъаныны анъладым, шай олса да онынъ арекетлери манъа раатлыкъ бермедилер. Сагъ олсун Николай Иванович, ред этмеди, бизим башсызны да озъ тегерегине къабул этип алды. Шухрат энди онунджы сыныфта окъуса да, мында къатнамагъа вакъыт тапа.

Бир ай евельси Шухрат сувукъланды, сыджагъы котерильди, бир къач кунъ мектепке де бармады. Эм шу хаста яткъан кунълерининъ биринде бакъсам, Николай Ивановичнинъ озю сюрп кельди, раатсызлана экен. «Сен хаста экенсинъ, меним хаберим ёкъ, трубканы алып манъа телефон этмеге эринесинъми?» деп тазирледи. Акъикъый педагог экен, онынъ къолунда не къадар бала окъумакъта, шай олса да, о эр бирини къайгырмакъта. Ойле олгъан сонъ манъа мында келип огълумнынъ ишлеринен меракъланмамакъ айыптыр, дедим. Шундан бери сыкъ-сыкъ келем. Сиз Николай Ивановичнинъ башына кельгенлерни бильмейсинъиз, о да чокъ шейни коръген адам. Яшлыгъында къазагъа огърады, ондан сонъ анасы оны быракъып, акъайгъа чыкъты. Николай Иванович бир даа къайтып бармады. Мына шай, Джеббаров аркъадаш. Ана, онынъ озю де келеятыр...

Узакътан, бир къач баланен берабер, къызгъын лаф этип Шкондин кельмекте эди. Балалар арасында Шухрат да бар эди.

— Коресинъизми, Шухратнынъ къувангъаныны, бесе-белли ишлери ёлунда,— деди Аббасов йылмайгъан алда.

— Шойле олса керек, лек хошнутлар. Лякин яхшы да ёрулгъанлар, гъалиба?

Шкондин келип оларнен селямлашты.

— Балаларнынъ арекетлеринден, лафларындан анълашыла, бугунъ мешгулиетлеринъиз гузель кечкен, шаймы?— деди Джеббаров Шкондинге.

— Догъру айтасынъыз, бугунъки кунюмиз яхшы кечти. Якъында отъкериледжек район ярышына азырлыгъымыз фена дегиль.

— Сизни ве балаларны джан-гонюльден хайырлайым!

— Сагъ олунъыз!

— Сиз манъа бир ишнен кельдинъиз, гъалиба?— сорады Шкондин.

— Ёкъ, айтыладжакъ киби джиддий иш ёкъ... Эгер сизге замет олмаса, бизге бир кирип чыкъсанъыз яхшы олур эди, лякин чокъкъа созманъыз.

— Яхшы, бармакъ керек олгъан сонъ беклетмей барырым.

— Сагълыкънен къалынъыз.

Энди акъшам олаятыр. Джеббаров озъ машинасынынъ дюмени башына кечип отурыкен, балалар алкъасында эллерини сагъгъа-солгъа саллай берип, бир шейлер анълатмакъта олгъан Шкондинге дикъкъатнен бакъты. Сонъра машинанынъ моторыны кочюрди.

Джеббаров район ички ишлер болюгине къайтып кельген сонъ, онъа невбетчилик болюгине кирмек керек олгъаныны бильдирдилер.

- Сизни эксперт сорай эди,— дедилер.
- Уриновмы?
- О, бу кягъытны сизге бермемизни риджа этти.
- Сагъ олунъыз.

Джеббаров кьолуна кягъытны алгъанынен, сабырсызлыкънен беклеген тешкерювлернинъ нетиджеси олгъаныны анълады. Шу анъ скемлеге отурып, оны козьден кечирди. Эки-учъ дакъыкъадан сонъ аджеле суретте кабинетине кирип кетти. Стол башына кечип отурды, элине кызыл къалем алып, кягъыттаки айры сёзлернинъ тюбюни сызып башлады. Анда эр шей кесен-кес оларакъ язылгъан. «Бельки башкъаджадыр» деген шек-шубелерге ер къалдырылмай. Демек, эр шей белли олды. Шкондин аркъадашнынъ мында ич бир алякъасы ёкъ.

Джеббаров озюни енгиль ис этти.

Экинджи куню онъа Шкондин кельди. Энди Джеббаров Шкондин акъкъында эр шейни бильсе де, онынънен олып кечкен лакъырдылардан сонъ гъает мемнион къалды. Сёз-сёзден о Шкондиннинъ арбий хызметни битирген сонъ чокъ вакъытлар токъумаджылыкъ комбина-тында шофер олып чалышкъаныны ве шу вакъытта да ич умуот этмеден, милиция кьолуна тюшип къалгъанына къанды. Меселе шай олгъан эди: Иш кунининъ сонъунда мектеп аркъадашы келип (о токъув цехинде уста ярдымджысы олып чалыша эди) онъа Янъыёл шеэринде барып кельмекни теклиф этти. О ерде къадыныннынъ тоны къалгъан экен. «Озюнь коресинъ, авасы сувукъ, ярын исе онъа узакъкъа учмакъ керек, ондан гъайры сени раатсызламаз эдим»,— деди. Николай вазие-тни анълагъан сонъ достунынъ риджасыны ред этип оламады.

Андан къайтаткъанда, ёллар бузлу олгъанындан бир бурулышта машина ёлдан чыккып кетти. Озьлерине бир зарар олмаса да, машиналары яхшы зарарланды. Не япмалы? Сабагъа къадар атеш якъып отурдылар. Саба бир машинагъа тиркеп гаражгъа кетирдилер. Гараж мудири машинаны корьгенинен эсини джояязды. Шкондиннинъ якъа-сындан тутты:

— Разылыкъ сорамай, ёлланма алмай, санъа гараждан чыкмагъа ким рухсет этти?! Сенден сорайым, айт?!— деп багъырыкълап башлады.— Мен сени судкъа берсем биле азлыкъ этер, яп-янъы машинаны хараплап ташладынь...

— Догърусыны айткъанда, гараж мудири техниканы севген адам олып, бизлерни де шай тербиелей эди. Мен озюм де техниканы севем, лякин не япаджакъсынъ, ишлер бойле олып чыккы. Машинам тамир-ленильди. Лякин меселем эписи бир судкъа тюшти. Манъа муддет бердилер. Бир йыл отургъан сонъ, яхшы чалышып озюмни косьтерге-ним ичюн, муддетинден эвель бошадылар. Сонъ бир сене къуруджы-лыкъта чалыштым, сонъ ДОСААФкъа алмаштым.

Джеббаров Шкондиннинъ сёзюни больмей динъледди, тосат-тосат огюндеки дефтерге насылдыр бир къайдлар япты. Шкондин сёзюни битирген сонъ экиси де сусып къалды. Бираздан сонъ Джеббаров:

— Николай Иванович, сиз эвлисинъизми?— деп сорады.

— Эльбет, эвлим.

— Къоранта яшайышынъыз...

— Не десем экен сизге. Мен анавы къазадан эвель Спирина де-ген бир къадынгъа эвленген эдим. Бизим бир огълумыз олды. Лякин мен кеткен сонъ, о озюмнинъ бир эски танышыны корип, чокъкъа бар-май онъа акъайгъа чыккъан. Сербестликке чыккъан сонъ анама да бармадым, о менден юзь огюрген эди, шу себептен озь яшайышынны озюм къурмагъа къарар бердим. Бираз вакъыттан сонъ, мектепте берабер окъугъан бир кызыны расткетирдим, чокъкъа бармай онынъ-нен эвлендик. Ады Лариса, акъайы къазаланып ольген. Лякин даа ЗАГСтан кечкенимиз ёкъ. Оджапче олып чалыша, дост-муаббет яшай-мыз. Мен онынъ эвинде яшайым.

— Мени багъышланъыз.

— Зарары ёкъ, мен анълайым.

— Учъ купъ эвельси бизим районда яшагъан бир адамнынъ «Жигули» машинасы гъайып олды. Даа догърусы оңы хырсызладылар, гаражнынъ килитини эгевнен кескенлер. Бир суткадан сонъ машинаны таптыкъ, о Козырь Лариса Степановнанынъ эви янындан тапылды.

Шкондин теляшлангъан алда Джеббаровгъа бакъты.

— Сиз раатсызланманъаз, Николай Иванович, мен сизинъ бу ишке насыл бакъкъанынъызны бильмек истейим.

Шкондин башыны ашагъы алып, индемей бир нокътагъа бакъып къалды. Бир талай вакъыт шай отургъан сонъ, сигар якъмагъа разылыкъ сорады. Сонъ къалтырагъан эллеринен биджагъынынъ джеббинден бир къуты «БТ» чыкъарып, сигар якъты. Олар экеви де индемей, озъ ойларынен мешгъуль эдилер. Сигарыны бир къач кере тарткъан сонъ, Шкондин Джеббаровгъа назар ташлады:

— Къабаат менде, мен акъылсызда,— деп элини тизине урды.— Эртедже айтмакъ керек эдим, мен исе ойланып турдым, шубелендим. Манъа мында эвельдже кельмек керек эди,— деп еринден турды, кабинет ичинде алдгъа-арткъа юрип башлады. Джеббаров Шкондиннинъ арекетлерине бакъып, бир шей анъламай шашып къалды. Акъылына «десене озю хырсызлагъан»— деген фикир кельди. Шай олса да о шу фикирнен разылашмакъ истемей эди. Еринден турып, Шкондинге якъын барды, элини онынъ омузына къойды.

— Отурынъыз, нени айтмакъ керек эди?— деди.

Шкондин текрар тютюн якъты. «Меселе шай экен де? Иш мына къайда келип чыкъты!— деди о озъ-озюнен лаф эткен киби.— Демек шай экен, мен анда, о исе ойнап-йырлап, сербестликте юре, къызчыкларнен эглене».

О ачувнен сигарыны куллюкке басып, Джеббаровнынъ козылери ичине бакъты:

— Сиз тааджиplenменъиз лейтенант аркъадаш. Баш къабаат менде, манъа та о вакъыт Данил Сергеевич Муравлёвгъа эр шейни анълатмакъ керек эди, мен исе джесарет этамадым, машинаны ким чельдиргенини пек яхшы билем, бу онынъ иши. Теджрибелли копек. Ольдюрсенъ биле устуне алмаз динсиз. Шай... Демек о мени нафиле къоркъузмагъан. Бакъ сен онъа, машина хырсызлап, меним эвимнинъ янында быракъып кеткен. Бу не демек? Сабыкъ джинаетчи бир джинает даа япкъан. Бунъа ким инанмаз?! Ишлер бойле. Корьгенинъиз киби къабаат озюмде...

Джеббаров бир шей айтмай Шкондиннинъ айткъанларыны динъледди. Бираздан еринден турып субетдешининъ янына барды:

— Шкондин аркъадаш, сиз эр шейни олгъаны киби, сырасынен айта билесинъизми?— деди алчакъ сеснен.

Шкондин эллерини джеблерине сокъты. Омузларыны къысты.

— Не анълашылмай?! Менимдже мында эр шей анълашыла, мен къабаатлым, мени суд этмек керек, мында анъламамагъа шей ёкъ.

— Я сизинъ къабаатынъыз неде?

— Къабаатым, оны озъ вакъытында сизлерге айтмадым, сонъ бу къабаат дегильми? Ойле бир фена адам бар, онынъ фамилиясы Кныш. Машинаны хырсызлагъан да шу айван. Кнышнынъ акъикъий ады Николай, бабасынынъ ады — Кузьмич.

— Кныш дейсинъизми? Нечюндир мен бу адны хатырлап оламайым.

— О, даа якъында къуртулып чыкъты, мында кельгенине бир ай биле олмаса керек. Мен онынънен анда таныш олгъан эдим, бир ерге тюшкен эдик. О вакъытта даа бойле адамларнен расткельмегенимден, онынъ къылыкъларыны бильмей эдим. Меним аджемилигимден файдаланды. Мени бала киби чаптыра, бутюн ишлерни яптыра эди. Куньлернинъ биринде бир адамгъа посылка кельди. Кныш шу анъ онынъ этрафында айлана башлады. О вакъыт мен о мельуннен тутушкъан эдим. Лякин бизлерни айырдылар. Ана шу вакъытта о манъа:

«Мен санъа бу ишни даа хатырлатырым»— деген эди. Ана энди хатырлатып башлады.

Кечкен джума куню Меркезий универмаг тюкяны алдындан кететкянда кимдир манъа таныш киби корюнди, лякин кечип кеттим. Тюкяндан огълума оюнджакъ алмакъ истедим. Оюнджагъымны къолтугъыма къысып кететкянда артымдан «Жигули» келип манъа тирельди. Айдавджысы саргъушмы не, деп, терек артына чапып кечтим. Бакъсам руль башында шу «достум» Николай ырджайып отура. «Мына, достум, корюштик»— деди. Янында исе дюльбер бир къыз. О «ковалери»нинъ биджагъынынъ этегинден чекти: Керекмей, Никола, вазгеч,— деп ялварды. О ашыкъмай машинасындан тюшти, элинде бир шейлер бар, догъру меним устюме бастырып келе берди, къара козьлюги яры бетини къапаткъан. Ишлер фена олгъаныны деръал аңладым. Ондан эвель даврандым. Онъа яхшы этип бир яндырдым. Юварланып кетти. Мен озъ ёлумын девам эттим. Сонъундан бакъсам, не корейим, шу «Жигули»чик сиз тапкъан ерде тура, бу тарафыны энди сиз озюнъиз билесинъиз.

— Николай Иванович, бельким о машина дегильдир?

— Шунунъ озю, бу шейлерден мен пек аңлайым.

Эдем Джеббарович тюшюнджели алда сусып къалды.

— Мен Данил Сергеевичке барып бу акъта айтаджакъ олдым, лякин не ичюндир менде эминлик олмады. Къафанъ чалышмагъан сонъ ойле ола экен о,— деп сёзюни битирди Николай.

— Сиз бу ерде эльбет янъылгъансынъыз, Николай Иванович. Кнышны корьгенсинъиз, сизге уджюм этеджек олгъан, я о даа ким билир нелер япа биле эди. Яхшы ки, сиз къуветли адам экенсинъиз, онъа керек джевапны бергенсинъиз, я барып да бир зайыф адам олгъан олсанъыз, не япа билир эдинъиз?

— Энди мен де аңладым. Менимдже оны кечиктирмей тутмакъ керек!..

Экеви де индемей турдылар. Джеббаров Кнышнынъ адыны бир къач кере текрарлады.

— Я онынъ акъыкий фамилиясы насыл экен?.. Бельки бу онынъ лагъабыдыр. Меселе анда дегиль. Демек Кныш деген адам бар, о реаль шахс, оны тапмакъ керек, весселям!..

Кнышны тапмакъ керек! Бу махлюкъны эльбет, къолгъа алмакъ къолай дегиль. Ким бильсин къайда гизленип ятадыр.

Шкондинге аферин, демек керек, о олмагъан олса мен бир озюм не япа билир эдим? Эдем, якъында Девлет автомобиль инспекциясынынъ бинасында яшларнен отъкерильген семинарда идаренинъ башлыгъы айткъан сёзлерни хатырлады: «Бизим кучюмиз — джемаатнен олгъан багъымызда...» Шкондин де шу джемаатнынъ векили.

Онынънен сагълыкълашкъан сонъ, Джеббаров Вахидовны беклеп турды. О, озю топлагъан малюматларыны озъ реберине айтмакъ, онынънен акъыл танышмакъ истеди. Чокъ вакъыттан бери къыдырып юрген джинаетчи ким экени белли, ялынъыз оны тапып болюкке кетирмек керек. О невбетчиге телефон этти.

— Сизни лейтенант Джеббаров раатсызлай, Вахидов сизге телефон этмедими?

— Ёкъ, даа телефон этмеди, о къомшу милиция болкюгине кетти, саат учъте телефон этерим,— деди.

— Сагъ олунъыз.

«Демек, саат учътен сонъ, бунъа даа эки саат вакъыт бар. Энди уйле вакъыты, менимдже сизге де, Джеббаров аркъадаш, бираз къапынмакъ зарар этмез»— деди о озъ-озюне ве раатлыкъл багъчасы тарафкъа ёнеди.

— Эдем,— деп кимдир къычырды. О айланып бакъты, къомшу болюкте чалышкъан досту Миша. Олар уйлелик ашкъа берабер кеттилер.

— Бир янғылыкълар бармы, ёкъса, я кене шу машинамы?— деди Миша.

— Кене де шу,— деди Джеббаров, лякин Мишанын суалинден озюни мыскылланган киби ис этти.

Миша энди беш йылдан берн болюкте чалыша. Яхшы йигит, озь ишини севе эм де биле, шу себептен Джеббаровнын онъа джаны агъырмады. «Эр бир шейнинъ озь девирн ола, бир кунь ола манъа да салмакълы ишлер берирлер», деп озю-озюнинъ гонъюлини алды.

— Миша, сен де гъалиба автомашинадан башлагъан эдинъ, шаймы?— деди Джеббаров.

— Менми? Ёкъ, мен велосипедден башладым. Сен кульме, мен догърусыны айтам. Меселе онда дегиль, биз эпимиз недендир башлаймыз, мында энъ эсасы берильген вазифеге джиддий янашмакъ керексинъ, эсасы шу. Фердавсий айткъаны киби: «Огюнъде не тура, оны яхшы ойлан, озь макъсадынъа ёллар тап, айланмадан». Бизим макъсадымыз да шу адамларнынъ бахыты ичюн куреш, эгер де янъылсанъ догъуртырлар, зайыфлашсанъ — ярдымгъа келирлер ве догъру ёлгъа чыкъманъа ярдым этерлер, достым, бизим ишимиз ойле...

Джеббаров кельгенде Вахидов энди болюкте эди. О шорбаджысына ишлерининъ кетпшаты акъкъында айта башлады. Эки саат эвель Шкондиннен олып кечкен субетни текрарлады. Шкондин ве Кныш деген адларны ишитип, шорбаджы Джеббаровгъа дикъкъатнен бакъты.

— Кныш?

— Догъру, Хапан Ахмедович. Шкондин оны кечкен джума куню Меркезий универсаль тюкян янында корьген, олар котеклешкенлер. Кныш Андреевнинъ «Жигули»сине бенъзеген машинада экен. Ондан сонъ олар бир даа корюшмегенлер, машина исе Шкондиннинъ азбары янындан тапылды. Демек о машинаны аселет Шкондиннинъ эвине якъын кетирип ташлагъан. Оны Шкондин хырсызлагъан беллесинлер деп, бойле япкъан.

— Айткъанларынъызнен разылашмакъ мумкюн. Кныш озь макъсадына иришмек ичюн япкъан арекетлеринде янълышкъа ёл берген. Шкондин озюни энди чокътан саф виджданлы адам оларакъ танытты. Кныш кибилеринен багъыны кесен-кес узип ташлагъаныны олар бильмеселер керек. Шкондин насыл ишнен огърашкъаныны яхшы биле. Мен Шкондиннинъ шу иште алякъасы олмагъанына эвельден де эмин эдим. Энди исе Джеббаров, бизлерге чабикче арекет этмек керек. Шкондиннен корюшейик.

— Айса, Шкондиннинъ эвине барайыкъ,— деди Джеббаров.

— Биз онынъ ишлеген ерине барайыкъ.

— Мотодромгъа!— деп шоферине эмир этти Вахидов.

Машина арекет азда олгъан сокъакъкъа чыкъып, вызнен кетти. Олар мотодромгъа кельгенде Шкондин ишинде эди. О стол артында, башыны къоллары арасына алып, тюшюнджеге далгъан алда отура эди. Милиция хадимлерининъ кельгенлери оны айретте къалдырды, бсклемесе керек. Оларны корьгенинен еринден турып селямлашты.

— Селям, Николай Иванович,— деп Вахидов онынъ къолуны сыкъты.— Сизни кене де раатсызлагъанымыз ичюн бизни багъышланъыз, Джеббаров, манъа сизнен олгъан субетни айткъан сонъ, меселени даа да айдынлатмакъ ичюн мен де сизге бир къач суаль бермек истейим. Башта таныш олайыкъ, Милиция майоры Вахидов.

— Мен бутюн олгъан шейни айттым. Къошма суалинъиз олса, сорай билесинъиз.

— Я вакъытынъыз насыл?— деп Вахидов Шкондиннинъ озюне кельмесини, тынчланмасыны истеди. Кельгенлеринен сорамагъа башласа, Шкондин ачувланып, онъа джевап бермей биле. Бойле алда онен башкъа бир кунь корюшмек керек оладжакъ. Лякин Вахидов меселени узатмакъ истемеди. Онъа олдыкча тез, базы бир малюматлар

керек эди. Ондан да башкъа, Вахидовны меракъландыргъан меселелер хусусында сербест алда, достча лаф этмек керек эди.

— Ишлер бойле Николай, бизге меселенинъ эсасы белли, лякин шай олса да, базы бир шейлерни айдынлатмакъ керек, хусусан Кнышнынъ зорбалыкъларыны...

— Мен Кнышны илькиде эки йыл эвельси корьген эдим, экинджи сефер мен оны кечкен джума куню корьдим.

— Онынъ корюниши насыл эди?

— О менден бираз къалкъымджа. Устюнде джинси штаны бар эди, синтетик материалдан тикильген куртказы, буюк къара козьлюги чересининъ ярысыны къапатып тура эди.

— О ялынъыз эдимиз?..

— Екъ, янында яш къыз бар эди. Олса йигирми-йигирми беш яшларында, сарышын...

— Сиз оны корьсенъиз таныр эдинъизми?

— Кнышке «вазгеч, кетейик», дегенини яхшы ишиттим. Сесинден де танысам керек. Онынъ омузларына саркъкъан узун сачлары, артистлернинъки киби эди. Эм озю де гузель, корюмли къыз, мен беллесем, оны бир корьген адам экинджи кересинде деръал таныр.

— Бу фотоларгъа бир назар ташланъыз,— деп Вахидов портфелинден ондан зияде ресим чыкъарып, Шкондинге узатты.

Шкондин оларны дикъкъатнен бирер-бирер козьден кечирди.

— Мына бу пек ошай, ымм... Догъру, бу, шу къызнынъ ресими.

— Сиз янъылмадынъызмы Николай Иванович?

— Екъ, янъылмадым. О керчектен де корюмли къыз. Бойлелери акъылда тез къалалар. Эминликнен айтам, бу шу къызнынъ озю — яни мен машинада корьген къызнынъ ресими.

Шкондинге тешекюрини бильдирип, ярым сааттен сонъ Вахидов озъ шорбаджысына кунъ бою япылгъан ишлер акъкъында эсап бермекте эди. О Шкондиннен корюшип, лаф эткенини айтты. Чюнки олар Андреевнинъ машинасыны о хырсызлады деп, шубеленген эдилер. Лякин машинаны, бир ай эвельси колониядан чыкъып кельген Кныш адлы адамда корьдилер. О, бизим шеэрде якъында пейда олды. Учъ кунъ эвельси оны меркезий универсаль тюкяны янында бир къызнен корьдилер. О къызны Шкондин таныды, къыз Гнедая Лариса Иосифовна, яни озъ эвинде ольдюрильген Лариса эмиш.

— Малюматларынъыз меракълы экен,— деди оны больмей динълеп тургъан полковник.— Кныш акъкъында сиз даа не билесинъиз?

— О бастырыкътан даа якъында чыкъкъан. Таксиджиге уджюм этип, онынъ акъчаларыны хырсызлагъаны ичюн джезалангъан. Азырки вакъытта Андреевнинъ машинасыны хырсызлагъаны ве Лариса Иосифовна адлы къызны ольдюргени ичюн тешкерильмекте. Бизге энди баягъы шейлер белли.

— Вахидов аркъадаш, Кнышны къолгъа алмакъ керек. Фотосыны чокълаштырып даркъатынъыз, техникий болюкте чалышкъанларны да бу ишке джелъп этинъиз. Ишнинъ кетишаты ве нетиджелери акъкъында манъа хабер берип турунъыз.

— Эмиринъизни анъладым, полковник аркъадаш!

Вахидов чыкъты. Къабулханеде беклеп тургъан Жеббаровны корип, онынъ янында токътады. Яры джиддий, яры шакъанен:

— Жеббаров аркъадаш, баягъы бир шейлер япылды, лякин япыладжакъы даа чокъ. Сен аркъадашларнынъ эписини меним одама чагъыр, небеттен тыш топлашув отъкермек керек. Иш дефтеринъни алмагъа да унутма,— деди.

Вахидовнынъ одасында отъкерильген топлашувдан сонъ, шу дакъкъасы эр кеске Кнышны арамакъ эмири берильди, айны вакъытта, якъып ерлердеки ички ишлер болюклерине де шу эмирининъ нухалары ёлланылды, эмирде: «джинаетчини якъалагъанда сакът олмакъ керек, о сиялы» дениле эди.

Кабинетте телефон чынъылдады. Джеббаров трубканы котерди. Муравлёв телефон этмекте эди. О шеэрнинъ четинде олгъаныны ве о ерде якъынды къурулгъан докъуз къатлы эвде яшагъанлар онъа озъ шикъяетлерини билъдиргенлерини айтты. О эвде яшагъанлар къомшулары Финочка деген бир къадын тербиесизлик якъаныны, къомшуларына раатлыкъ бермегенини айткъанлар. Финочканынъ эвине гедже-кундюз насылдыр ят адамлар келип тура, шамата чыкъара экен.

— Я сен озюнъ шу Финочканы корьдинъми?— деп сорады Джеббаров.

— Мен онынънен корюштим. Акъикъатен де онынъ эвинде ойле вакъиалар ола экен. Фамилиясы Нос яни Фина Шафиевна, эвельден поездде проводница олып чалышкъан, сонъ оны иштен бошаткъанлар, акъайгъа барып айырылгъан. Аркъадашлыкъ судында яхшы тазирлегенлер. Анда, яхшы яшамагъа сёз берген. Азырки вакъытта «Достлыкъ» ресторанына ишке кирмек пешинден юре экен. Лякин энъ меракълысы шу ки, онынъ эвине биз кыдыргъан адам да баргъан.

— Кнышмы? Не вакъыт?

— Эки я да учъ кунъ эвельси, эм бир озю кельген.

— Яхшы, сагъ ол! Шимдилик арекет этмей тур, мен шорбаджынен лаф этейим.

О, деръал Вахидовнынъ кабинетине кирди.

— Майор аркъадаш, даа шимдичик манъа Муравлёв телефон этти, онынъ билъгенине коре, Шахматная сокъагъындаки 17-нджи эвнинъ, 173-нджи квартирасында яшагъан Нос Фина Шафиевнагъа эки-учъ кунъ эвельси биз кыдыргъан джинаетчи Кныш баргъан. Янында кимсе ёкъ экен.

— Шу къадыннынъ квартирасыны даима козетип турынъыз, Муравлёвгъа айтынъыз, ондан козюни алмасын, анъладынынъызмы?

— Анъладым, майор аркъадаш, ишке киришмеге рухсет этинъиз.

— Барынъыз, сакътлыкънен арекет этинъиз. Кныш пейда олса шу анъ манъа хабер этинъиз, меним эмирим олмадан бир шей япманъыз.

— Андан чыккъан сонъ Джеббаров догъру Муравлёвгъа кетти, онъа Вахидовнынъ эмирини айтты ве озю де шу Нос яшагъан квартираны корьмек истеди. Лякин анда кирмеди. Чюнки Вахидовнынъ «меним эмирим олмадан бир тюрю арекет этильмесин»— дегенини хатырындан чыкъармады. Олар гизлиден шу къадынгъа кельген мусафирлерни беклемеге къарар бердилер.

Кунълер бири-бири артындан кечип кетселер де, Финочканынъ эвине ойле шубели адамлар кельмедилер. Сийрек-сепелек озюнинъ достлары, танышлары кельселер де, эвден шамата чыкъмады. Къомшуларынынъ шикъyeti эсасында отъкерильген топлашувдан сонъ, Финочка джемаат тертибини бозмагъа къоркъса керек.

Финочканы кимсе раатсызламады, бир кунъ ола бельки Кныш пейда олып, деп беклеп турдылар. Кунълернинъ биринде Финочкагъа таксиде таныш къадын кельди, беш-он дакъкъа машинадан тюшмей Носны чагъырып беклеп турды. Чокъкъа бармай Финочка сакътлыкънен, азбарда ким барлыгъыны козьден кечирип, машинагъа якъынлашты, сонъ кери къайтып эвине кирди ве пенджересини аралыкълатты. Таксинен кельген къадын машинадан тюшип азбаргъа кирди. Онынъ артындан шофер де кетти. Олар артларына къайтып машинагъа отургъанда Джеббаров Муравлёвгъа:

— О бозукъ къадын мында шу макъсаднен кельгендир,— деди.

Джеббаровнен Муравлёв энди учюнджи куню бу ерде булунмакталар. Олар тереклер талдасында отуруп, шахмат ойнай эдилер, оларгъа бир пенсионер къарт келип:

— Ингитлер мени де озъ компаниянъызгъа алмайсынъызмы?— деди.

— Не ичюн алмайыкъ, келинъиз, буюрынъыз!— деди Джеббаров,— учъ адам олса оюн даа да меракълы ола. Къарт пек лафазан

адам экен. О бизге озю де бир вакъытлар шахматтан эр кимни енъ-генини, лякин энди къартайса керек, торунларындан енъильгенини, Карповнынъ буюк шахматчы олгъаныны, бир вакъытларда озю де Карпов киби ойнагъаныны ве даа пек чокъ шейлер айтты эм де, озю де бизден ойнамакъ истегенини билъдирди.

Джеббаров ве Муравлёв энди шу эвде яшагъан адамларнынъ чо-къусыны билелер, ким къайсы къатта, къайсы подъездде яшагъанын-дан, ишке не вакъыт кетип, не вакъыт къайткъанындан хабердарлар.

Оларнен ильки таныш олгъан пенсионер анда яшагъан дигер пен-сионерлерни де бу ишке джелъп этти, чокъкы бармай, шахмат ойна-магъа кельгелернинъ сайысы артты. Сонъ олар озьлерининъ шахмат-ларыны алып чыкътылар, сабадан акъшамгъадже, бир къач шахмат тахтасында «урушлар» девам этти.

Кет-кете оларгъа яшлар да къошулдылар.

Энди акъшам къараныкълашып башлады. Ачыкъ кок тюбюндеки «шахмат клубы»нда адамлар сийреклешти. Олгъаны-оладжагъы бир къач сейирджи къалды. Муравлёв «енъильмез» къартнен невбеттеки оюнны башлады. Шу вакъытта Джеббаров онынъ къабургъасына тюртип:

— Урьметли достум, санъа энди теслим олмакъ керек. Атта Бот-винник биле бойле вазиятте ярышдашынынъ къолуны сыкъып, оны тебриклей тургъан!— деди. Муравлёв къулакъ асмады, озюнинъ ва-зиети яхшы экенини айтаджакъ олды, лякин Джеббаровгъа бакъкъа-нынен меселени анълады. Аркъадашынынъ ишмарынен о косътерген тарафкъа бакъты. Носнынъ подъездине бир къач акъай киреяткъаны-ны коръди. Бирининъ къолунда буюк портфели бар, онынъ артындан кеткен адам къара козьлюк такъкъан, устюне джииси штан ве куртка кийген. Муравлёв Джеббаровнынъ къолуны сыкъты: «шунунъ озю»— дер киби ишмар этти. Джеббаров бирден терлеген киби олды. Бу ва-къыт чырайы агъаргъан Муравлёв:

— Эдем, не япаджакъмыз?— деп сорады.

— Не япаджакъмыз, бу насыл суаль Данил, сен деръал Хапан Ахмедовичке хабер эт, мен козетип турайым.

Муравлёв кеткен сонъ Джеббаров кутюк устюне отурып, элине бир таячыкъ алды, къум устюне бир шейлер чыза башлады. «Юклю кельдилер, бесе-белли къонушкъанлар»— деп ойланды Джеббаров. О эм янъылмагъан эди. Олар Финокканынъ эвине киргенлеринен пен-джерелер къапатылып, перделер эндирильдилер. Демек, мусафирлер ойле тез къайтмайджакъ экенлер. Бираздан Муравлёв келип Джебба-ровнынъ янына отурды. Эвден Финочка чыкъты. Хадимлер бири-бир-лерине бакъып алдылар.

— Къулакъ асма, о бир шейлер алмагъа кетти. Сен эйиси бар, Хапан Ахмедовични къаршылап ал,— деди Эдем.

— Яхшы, командир аркъадаш!

Ёлда Хапан Ахмедовичнынъ машинасы пейда олды.

Джеббаровнен Хапан Ахмедович Финокканынъ эвине догъру кет-тилер, оларнынъ артындан Муравлёвнен берабер, чагъырылгъан ха-димлер ёнедилер.

Олар экинджи къаткъа котерильдилер. Джеббаров мешиннен къаплы къапынынъ чанъ туюмесини эки кере усть-устюне, сонъ бир кере даа басты. Бу оларнынъ озьаралары анълашкъан усуллары эди. Қъапынынъ чанъыны адети узьре шай «къакъа» эдилер. Шу анъ къа-пы артында Финокканынъ давушы ишитильди (о энди тюкяндан къайткъан эди).

— Кимсинъиз?

— Озюмизнинъки!

Зынджыр бошатылды, къапы аралыкъланды. Финокканынъ че-реси корюнди, сонъра этрафкъа паалы мис къокъусы джайрады.

Джеббаров оны яваштан четке итеп, озю догъру ашханеге кеткен

кѡапыгѡа догѡрулды. Эв ичинден гитара давушы ишитиле, кимдир алчакъ сеснен йырлай:

«Достчыгѡым узакъгѡа кетти,
Ама тек этапнен дегиль...»

Бир яш, диваргѡа янтайгѡан алда йырлай, чалгѡыджы онѡа зиль тута. Бир кѡыз стол доната. Экинджиси исе креслода, аякѡларыны бири-бирининѡ устюне кѡойып, сигарета тютете.

Ичериге Финочка чапып кирди:

— Достлар, бизге органдан мусафирлер кельдилер!— деди.

— Я оларны ким чагѡыргѡан?..

— Олар чагѡырылмадан келелер, умят этмегенде...

— Гражданка Нос, сиз догѡрусыны айтынѡыз,— деп Вахидов джебинден весикѡаны чыкѡарды,— милиция майоры Вахидов. Бизге сизинѡ кѡмшуларынѡыз шикѡает эттилер, оларнынѡ айткѡанларына коре, сизинѡ эвинѡизде даима шамата ола экен, кѡмшуларынѡызны раатсызлай экенсинѡыз, шу себептен биз тешкермеге кельдик.

— Гражданин начальник, мен бу ернинѡ адамым. Паспортымны коре билесинѡыз.

— Бираз токѡтап турынѡыз, паспортынѡызны сонѡ бакѡармыз, я бу йигитлер кѡайдан кельдилер,— деди о йымшакъ сеснен.

— Олар меним мусафирлерим...

Джеббаров индемей отургѡанларны козьден кечирди. Олардан бири умят этмеден сычрап турды ве озюни балконгѡа атты. Шу анѡ Джеббаров онынѡ артындан чапты, лякин креслода отургѡан кѡадын ѳлуны кести. «Мусафир» пармакѡлыкѡтаргѡа асылып озюни ерге быракѡты. Джеббаров да онынѡ артындан озюни ерге быракѡты, олар бир вакѡытта ерге тюштилер демек мумкюн. Джеббаров еринден тургѡанда, эки адым о якѡта Кнышны корѡди, онынѡ кѡолунда пычагѡы бар эди.

— Кныш, пычагѡынѡны ташла!— деди о.

— Пезевенк, мен санѡа косѡтеририм пычакѡны насыл ташлагѡанларыны,— деп кѡычарды о ве Джеббаровнынѡ устюне сычрады. Эдем озюни терек артына алды. Кнышнынѡ пычагѡы авада балкѡылдап алды. Озю йыкѡылды, лякин козь юмып ачкѡандже кене атылып турды. Джеббаров исе секирип, аягѡынен онынѡ пычакъ олгѡан элине тепти ве озюни урып, ерге йыкѡты. Пычакъ онынѡ элинден атылып барып сувгѡа тюшти. Кныш Джеббаровнынѡ астындан чыкѡмакъ ичюн чапаланды, тишлерини гѡыджырдатты, чекишти, нефеси-нефеси не етмей кѡалды, ахыр-сонѡу йиберильди. Джеббаров онынѡ кѡолларыны багѡлады.

Башталары Кныш пек хоразланды, Андреевнинѡ машинасыны хырсызлагѡаныны ред этти, берильген суаллерге джевап бермек истемеди. Сонѡундан онынѡ ишини алып бармакъ тешкериджи Соколовгѡа авале этильди. Соколов орта яшлы адам, Кнышнынѡ ишини алгѡан сонѡ оны этрафлыджа огренди ве биринджи субетке Андреевни чагѡырды. Олар Андреевнен бираз лакѡырды эткен сонѡ Кнышны алып кельдилер.

— Отурынѡыз,— деди Соколов махсус кѡоюлгѡан скемлени косѡтерип. Кныш башындаки шляпасыны чыкѡарып отурды. Бир дакѡыкѡа кѡадар Джеббаров ве Соколов индемей отурдылар, сонѡ махсус кягѡыткѡа нелердир язып милиционерни чагѡырды, кягѡытны онѡа берип, нелердир эмир этти, сонѡ Кнышке айланды:

— Гражданин Кныш, онынѡджы числода сизни «Жигули» машинасыны хырсызлагѡан адам оларакъ туттылар, сиз бу акѡта не айта билирсинѡыз?

— Эвельден айткѡанларыма ич бир шей кѡошып оламам.

— Бир даа текрарланѡыз, сизинѡ джевабынѡызны насыл анѡламакъ керек?

— Насыл истесенѡыз шай да анѡланѡыз. Мен бир тюрлю маши-

на корьгеним ёкъ, веселлям. Эм мен шикяет этерим, сизинъ нафиле ерде мени къапамагъа ич бир тюрлю акъкъынъыз ёкъ!— Тынчланынъыз Қныш, Қныш Николай Кузьмич, кене де шу адам.— Васильев, кене де — Кисеткин. Мына бу кягъытларны козетинъ, сизинъ пармакъларынъызнынъ излери, булар машинасы хырсызлангъан Андреевнинъ гаражындан алынган пармакъ излери.

— Бир тюрлю Андреевни бильмейим. Мен оны корьгеним де ёкъ.
— Догъру, Андреевни сиз бильмейсинъыз, бу лафынъыз догъру. Сиз оны къайдан биледжексинъыз, бу адамны олдугъы-оладжагъы бир кере корьдинъыз, о да акъшам устю, Андреев озъ машинасыны гаражына къойгъан вакъытта. Сиз о вакъыт узакътан бакъып тура эдинъыз, сиз онъа феналыкъ яптынъыз. Бу джинаетчилигинъыз ичюн джевапкярсынъыз.

— Мен сизге текрар айтам, бу иште меним бир тюрлю иштираким олмады.

— Мен сизинь айткъанларыньызгъа инанмайым, Кныш.

— Шай олса исбат этиньиз, машинаны мен алгъаным акъкъында делиллериньиз бармы?..

— Бар. Мына сизге весикъалар, мына эксперт имзалагъан не-тиджелев кягъыты. Машина устюнде къалдырылгъан къол излери ве сизинь къолунъызнынъ изи — экиси бир. Бу исе сизинь аякъкъаплар-ынъызнынъ изи, олар да бир келе, сонъ сиз бунъа не дие билесиньиз?

— Бир тютюн якъмакъ оламы? Манъа бир сигарет бериньиз.

— Тютюн якъа билесиньиз, эм ичювнен берабер ойланып да ба-къынъыз.

— Мен сизге бир шей айтмам.

— Айтмасанъыз, озюнъизге зарар этерсиньиз. Мен сизге джина-етчилик кодексининъ отуз секизинджи маддесини хатырлатмакъ истейим, мына динъленъиз: «Озь къабаатыны таныгъан адамнынъ джезасы йымшатыла...»

— Мен оны чокъ кере ишиттим, лякин меним ич бир тюрлю къа-баатым ёкъ, весселям!

— Сиз озь-озюнъизге япасынъыз. Мен сизге, кунъ эвельси айтам, темиз къальпнен озь къабаатыны таныгъан адамгъа япылгъан эйилк-ни айтам, сиз оны къабул этесиньизми, ёкъмы — о сизинь шахсий ишинъиз. Биз о машинаны Шкондин Николай Ивановичнинъ эви янындан таптыкъ, сиз оны яхшы бильмек керексиз.

— Мен ойле адамны бильмейим.

— Мен сизге Николай Шкондин акъкъында айтам, сиз оны Мер-кезий универсаль тюкяны янында корьдинъиз, шу корюшювинъизден сонъ козълюгинъизни джойдынъыз, янынъызда отургъан къыз исе...

— Етер!

Кныш эллеринен бетини къапатты.

— Сиз ёрулдынъыз, мына азачыкъ сув ичинъиз. Айды, бугунъ олды. Алып кетинъиз!

Кнышны алып чыкытылар.

— Сонъ, насыл? — деп Соколов Джеббаровгъа бакъты.

— Балкондан секиргенде о къараман эди, ама бу ерде шашмалап башлады. Лякин индемегени онынъ файдасына олмады. Машинадаки къызны хатырлагъанда чыдап оламады...

— Папучлары энди аякъларыны сыкъып башлады гъалиба, зара-ры ёкъ, онъа эр шейни танытырмыз. Ондан сонъ йипни даа да тартар-мыз, Лариса Гнедаягъа алып барырмыз.

— Оны Кнышнынъ озю де анъласа керек. Қыз акъкъында айт-къан сезюмиз, онъа бизим чокъ шейни бильгенимизни анълатты.

— Шай, лякин Кнышны ойле къолайлыкънен бойсундырамаз-сынъ. О даа чокъ тирелир. Лякин эписи файдасыз.

— Ярын насыл ишлер бар?

— Ярын бир тешкерюв даа япмакъ керек. Акълынъдамы, биз ча-лылар арасындан бир чул тапкъан эдик?

— Акъылымда.

Ярынки ишлер онынънен багълы оладжакъ. О Кнышнынъкими ёкъса, башкъанынъкими, буны бильмек керек.

Соколовнен Джеббаров даа чокъ субетлешип, чешит усуллардан файдаланмакъ кереклигини айттылар. Олар лаф этип тургъанда ким-дир къапыны такъылдатты. Ичериге район ички ишлер болюгининъ невбетчиси Алимов кирди.

— Джеббаров аркъадаш ,сизге эвинъизден телефон эттилер,— деди.

— Эвденми? — деди о ве тез-тез чыкып кетти.

Соколовнынъ кабинетине Кнышны алып кирдилер. О, дивар янын-даки скемлеге отурды. Соколовнынъ столы устюнде язув машинкасы

ве магнитафон тура. Машинка башында яш кядын язмакъ ичюн кягъытларны азырламакъта. Кабинетте Джеббаров да бар.

— Гражданин Кныш, тюневинки соравда сиз машина хырсызлагъанынъызны ред эткен эдинъиз. Ондан да башкъа гражданин Шкондин Николай Ивановични бильмейим, дединъиз. Бу къарарда шу шейлер язылды. Оны ал да окъунъыз, сонъ имза этинъиз.

Соколов Кнышнынъ огюне къарарны эм де авторучка къойды. Кныш Соколовнынъ бетине дикъкъатнен бакъып, сонъ къарарны окъуп башлады.

Оны окъуп чыкъкъан сонъ, столгъа къойды, устюне кюлунен урып:

— Мен бойле шейни имзаламайым!— деп кычырды.

— Я не ичюн,— деди Соколов.— Ёкъса разы олмагъан еринъиз бармы?

— Я сизге, ким айтты меним джевап бермейджегимни? Мен сизге догърудан-догъру айтам, мен озъ къабаатымны танийым. Мен машина хырсызладым, лякин онынъ саиби насылдыр Андреев олгъанындан хаберим ёкъ, эм онынъ манъа кереги де ёкъ, мен ойле вакъытларда бунынъ саиби ким экен деп, тюшюнип отурмайым.

— Айса, гражданин Кныш, меним анълагъаныма коре, сизинъ фикиринъиз тюрленген, шаймы? Сиз башкъа шейлер айтмакъ истейсинъиз, ойлеми?

— Мен озъ къабаатымны инкяр этмейим, шу джинаетликни япкъанымны бильдирем.

— Ойле олса, бизге эписини янъыдан язмакъ керек оладжакъ.

— Мен разым, янъысыны язынъыз. Мен сизге эр шейни олгъаны киби айтырым. Мен гаражнынъ къапысындаки асма килитни парлап, къапыны ачтым, машинаны алып кеттим, бираз вакъытлар юрген сонъ кене де къайтарып гараж алдында къалдырып кеттим.

— «Машинанъыздан айдалангъаным ичюн сизге озъ тешеккюримни бильдирем» деген кягъыт да язып къалдырмадынъызмы?— деп сорады ондан Джеббаров.

— Мен сизинъ суалинъизни анъламайым.

— Сиз шимди догърусыны айтмагъа сёз бердинъиз, протоколны къайтадан язмамызны риджа эттинъиз, ойлеми?

— Ойле.

— Ойле олса не ичюн кене де ялан айтасынъыз, ойле олмай гражданин Кныш. Эгер сиз эр шейни гизлемей айтсанъыз джинаетинъизни енгиллештирмеге суднынъ акъкъы бар. Лякин айткъанларынъыз кюру лаф дегиль де, акъикъат олмакъ керек. Демек, сиз эр шейни гизлемей бизге эписини олгъаны киби айтмакъ керексинъиз.

— Мен анъламайым, сиз менден даа не талап этесинъиз?

— Бизим истегимиз шу: бутюн айткъанларынъыз догъру олмасы шарт, ич бир шейни гизлемек олмай.

— Айттым да сизге, мен эр шейни олгъаны киби айтмагъа сёз берем.

— Сиз базы шейлерни догъру айтасынъыз, лякин эписини дегиль. Машинаны гараждан алып къачкъанынъыз догъру, сизинъ лафынъызны башкъа мисаллер де тасдыкълай, лякин сиз кезинип безген сонъ машинаны кетирип ерине кюймагъанынъыз малюм. Къойдым дегенинъиз исе ялан. Чюнки машинаны гараж янындан дегиль де, узакътан таптылар, орта эсаппен алгъанда машина гараждан учъ бучукъ километр авлакътан тапылды. Бу схемагъа козь ташланъ, машина шу ерден хырсызланды, бу ерден исе тапылды.

— Ич акъылым етмей, насыл этип машина о ерден тапылды. Мен сизге текрар айтам, мен о машинаны кезинмек ичюн алдым, сонъ кене де ерине къайтарып алып кеттим, бу ерге о насыл келип чыкъкъанындан меним хаберим ёкъ.

— Хаберинъиз бар, пек яхшы билесинъиз, текрар айтам, эгер де

бизге догърусыны айтмакъ къарарына кельген олсанъыз айтынъыз, эписи бир сиз айтмасанъыз да биз эр шейни билемиз, бир даа ойла-нып бакъынъыз!

— Мен сизге эр шейни олгъаны киби айттым. Сиз менден даа не истейсинъыз?

— Сиз лафны созып, бизни алдатаджакъ олманъыз. Машинаны не ерге къойгъанынъызны айтынъыз. Машина эки кере хырсызланма-гъандыр эльбет.

— Ола билир, эр шей ола билир...

— Бельки сиз бу машинаны Андреевнинъ гаражындан та Весен-няя сокъагъына къадар айдап кеткен адамны да биледирсинъыз?

— Ёкъ, ондан меним хаберим ёкъ. Бу энди сизинъ ишинъыз, ким не хырсызлагъаныны тапмакъ сизинъ вазифенъыз, лякин о машинаны анда ким алып кельгенини мен бильмейим, эм о адам буны менден де сорамады.

— Яхшы, шай олсун. Энди бир суаль даа: протоколны шу сизинъ айткъанынъыз киби язсакъ оламы? Яни сиз машинаны кетирип эски ерине къойдынъыз, сизден сонъ кене кимдир оны минип башкъа ерге алып кетти?

— Мен бильмейим, сиз меним айткъанларымны язынъыз.

— Шай олса, яхшы, къарар азыр, имзаланъыз. Соколов Кнышке машинкада басылгъан къарарны имзаламакъ ичюн узатты. Кныш оны окъумай имзалады, сонъ тютюн якъты:

— Сизлер мени багъышланъыз, мен разылыкъ сорамадан сигар якътым, мумкюнми?— деди.

— Мумкюн,— деди Соколов,— лякин бизге, гражданин Кныш, бир эксперимент япмакъ керек. Эр шей азыр олгъандже сигарынъызны ичип турынъыз. Соколов Джеббаровгъа ишмар этти, о кабинеттен чыккып кетти. Бираздан кене къайтып кельди де, «Эр шей азыр»— деди.

Соколов милиционерге бакъып,— Алып чыктынъыз!— деп эмир этти. Узун коридордан Кнышны азбаргъа алып чыктылар. О ерде, енгил сачакъ тубюнде тешкериджи, Соколов Джеббаровнен бир шейлер акъкъында лаф эте эдилер. Олардан бираз авлакъта бир къач адам сырагъа тизилип, лаф этип туралар. Кнышны де оларнынъ яны-на алып кельдилер.

— Бу таныш олмагъан адамлар арасында бир кок шляпалы киши не ичюндир кулип тура. Соколов оларнынъ алдына кечти:

— Аркъадашлар, мен сизлерни бу ерге чагъыргъанымдан макъ-сад он биринджи числода бир аралыкъта тапылгъан машина ичинден биз кимнинъдир кольмегинден узюлип къалгъан бир чул таптыкъ, оны копекке къокълаттыкъ. Эгер де сизинъ аранъызда шу кольмекнинъ саиби олса, копек оны тапмакъ керек, сизлерни бу ерге шу ишни япмакъ ичюн топладыкъ,— деп четке чекильди.

Меселени анълагъан Кныш тишлерини гъыджырдатты. «Мына иш къайда экен, буларнынъ эллеринден къолайлыкънен къуртуламаз-сынъ. Шимди эр кимнинъ козю огюнде о тапылгъан чул меним коль-мегининъ парчасы олгъаныны исбат этеджек, сонъ бир даа сен «ёкъ, менимки дегилъ,— деп оларны къандыр?! Анавы сасыкъ копек мени тапар»,— деп туюшонди.

Соколовнынъ эмиринден сонъ, бойнуна йип багълы копекни азбар-гъа алып чыктылар. Къагъыт торбачыкъны йыртып, ондан чыккъан чул парчасыны копекке къокълаттылар. Копек торбачыкъны къокъла-гъан сонъ, сырада тургъанларгъа якълашты. Сонъ эписини бирер-би-рер къокълап, Кнышнынъ алдына кельди. Башыны котерип онынъ бетине бакъты ве шу анъ авлап башлады.

Ниает, копекни алып кеттилер. Кныш аркъасы терлеп кеткенини ис этти. О башыны эгип, аякъларына бакъып къалды, лякин козюне ич бир шей корюмеди. Эппи вакъыттан сонъ башыны котерсе не коръсин, копекни алып кирген къапыдан энди башкъа, экинджи бир

копекни алып келеятырлар. Соколов бу ишни бир даа текрарламакъ макъсадынен экинджи копекни кетирмелерини риджа эткен эди.

Кныш бир тамам сачмалады:

— Ёкъ этинъ бу копекни, мен сизге эр шейни олгъаны киби айтырым. Мен сизге машинаны дивар артына сакълагъанымны айтмагъа истемедим, эм де сиз оны биллип оламайджагъынъызгъа эмин эдим, я да тапсанъыз да мен энди бу ерлерде олмам деп ойлангъан эдим. Машинаны тахта дивар артына мен сакъладым, оны мен хырсылагъан эдим. Бу чул меним кольмегинден узюлип къалгъан парча; кольмегини мен сонъундан сакълагъан эдим, истесенъиз оны да алып келейим.

— Мында меселе сизинъ кольмегинъизде дегиль, Кныш, эсас меселе бизим суаллеримизге берген догъру джевабынъызда. Мен сизге къайта-къайта айттым,— ялан айтманъ, догъру джевап берсенъиз озюнъизге файдасы олур деп, ама кене де бизлерни алдатмагъа тырыштынъыз. Лякин олмады, бельки, эндицен сонъ догърусыны айтырынъыз.

— Не ичюн машинаны шу тахта дивар артына сакъладынынъыз?

— Сизге не деп айтайым, мен о ерни аселет къыдырып тапкъаным ёкъ, кетейткъанда шу сокъакъкъа бурула къойдым, ойле сокъакълар шеэрде чокълар.

— Шеэрде ойле сокъакълар чокъ олгъаны догъру, лякин сиз о ерге тесадюфен бурулгъанынъызгъа мен инанмайым, о ерни сиз эвельден азырлап къойгъан эдинъиз.

— Бу энди сизинъ уйдурманъыз.

— Ёкъ, Кныш, бу уйдурма дегиль. Сиз машинаны насылдыр бир дивар артына дегиль де, сизге яхшы таныш олгъан Николай Иванович Шкондиннинъ азбары янына быракътынъыз.

— Мен ойле адамны бильмейим, къайдан тюшюнип тапасынъыз олмайджакъ шейлерни, мен Шляпкин деген адамны бильмейим! Хаберим ёкъ!

— Ёкъ, Шляпкин дегиль, Шкондин Николайны. Хатырланъыз, сиз онынънен пек яхшы танышсынъыз, эм таныш олгъан еринъиз де мындан бираз «узакъча». Лякин о адам сизинъ киби арамлыкъ ёлунен яшамай. О чалыша, эял эмегинен яшай, анле санби. Сиз исе бизим ярдымымызнен о адамны орталыкътан ёкъ этеджек олдынъыз. Сиз яхшы билинъиз ки, машина тапылса шу анъ оны якъалайджакъмыз, ойлеми? Ёкъ, сиз янъылдынъыз. Биз оны къорчаламагъа да билемиз. Сиз онъа къургъан тузагъынъызгъа озюнъиз тюштинъиз.

— Сиз эр шейни биле экенсинъиз, менден сорамагъа не аджет бар?

— О бизим ишимиз, демек сорамакъ керек экен. Мен сизге бир акъикъятны текрарламакъ истейим, не къадар гизлесенъиз де, не къадар бургъаласанъыз да, вакъты-саатинен якъан бутюн джинаетликеринъиз ичюн джевап бермек керек ола.

— Догъру, Шкондин Николайны мен биле эдим, сонъ онынъ не эмиети бар? Онынънен бир ерде эдик. Давалаштыкъ, мен оны, сонъ о мени «тюрткеледи». Мен хастаханеге тюштим. Шундан сонъ шу пезевенкии коръмедим. О озю меним устюме атылды, къыскасы озюмизде анълашкъан эдик. Мен онъа шу кунълерни хатырлатаджакъ олгъан эдим. Иш бойле олып чыкъты.

— Сизинъ дегенинъиз киби олып чыкъмады, э?

— Мен эр шейни олгъаны киби сёйлейим...

— Энди догърусыны айтасынъыз, корни отурам, эм бизим вазифемиз акъикъятны сонъуна къадар бильмектир,— деди Соколов баягъы сукунеттен сонъ.— Сизинъ аранъызда эвельден даа башкъа бир шейлер олып кеттимиз?

— Башкъа бир шей олгъаны ёкъ!— деди о ве Соколовгъа къоркъу толу козьлеринен бакъты.

— Меним сорагъанымнынъ себеби шунда ки, сиз сонъки кере Шкондиннен Меркезий универсаль тюкян янында корюштинъиз, сиз

о вакъыт ялынъыз дегиль, Гнедая Ларисанен берабер эдинъиз. Сиз Шкондиннен шамата котерип, автомобиль инспекциясындан къолайлыкънен къачып къуртулдынъыз. Ондан сонъ сиз машинаны бир ерде къалдырмакъ къарарына кельдинъиз, чюнки сизни коръдилер. Демек, шеэр ичинде онынънен юрьмек хавфлы эди. О вакъытта сиз Шкондиннен эсаплашып оламагъан сонъ, милициянынъ къолунен оны джезаламакъ къарарына кельдинъиз...

— Етер! Мен энди ёрулдым,— деди Кныш тюшкюн давушнен. Чюнки онынъ энъ къоркъкъаны Лариса эди. Шунынъ ичюн Соколовнынъ айткъанлары онъа пычакъ киби урулды. Ларисанен таныш экени... Тешкериджилерге бу да белли олгъаны Кнышны текмиль шашыртты. Соколовнынъ айткъанлары онынъ бутюн къургъан планларыны аст-устъ этип ташлады. Демек, онынъ ишини алып баргъан тешкериджи буюк теджрибе саиби экен. Кныш ёрулгъаныны айтып, бир озю къалмакъ, илериде озюни насыл алып бармакъ кереклигини ойланмакъ истеди. Онъа разылыкъ бильдирдилер.

Соколов онынъ фикирини яхшы анълады. Кныш умуот этмеген къыйынлыкъларгъа тирелип къалгъан сонъ, истер-истемез, янъы яланлар уйдурмагъа тырыша. О энди Ларисанен олгъан мунасебетлерни акъкъында мытлакъ бир шейлер айтмакъ керек олгъаныны анълады. Даа чокъ бургъучлайджакъ, прокурорны талап этеджек, озъ къабаатыны танымай ким бильсин нелер уйдыраджакъ. Лякин бармагъа ер тапмагъан сонъ — теслим олур, чюнки белли шейни гизлемектен файда чыкъмайджагъыны о биле. Ама бу вазияттен къуртулмакънынъ чаресини къыдырувдан да вазгечмей.

Соколовнынъ ойларыны телефон чанъы узъди. О чабикликнен трубкины алды. Джеббаров телефон этип, оны болюкте беклемесини риджа этти. Кнышнынъ ишине айт янъылыкълар олгъаныны айтты.

Олар корюшкенде, Джеббаров шойле деди:

— Бугунъ акъшам, докъсан алтынды рейсенен, мерхум Гнедая Ларисанынъ якъын досту — Павлушина Вероника Аббасовна учып кельди. Мен оны аэропортта къаршылап алдым.

— О, бу меракълы янъылыкъ. О, Кнышны, эльбетте, биледир. О бизге янъы бир шейлер айтыр беллейим, яни Ларисанен Кнышнынъ арасында олгъан мунасебетни...

— Я Кныш озюни насыл алып бара?

— Биз бугунъ лаф эттик. О машина акъкъында эписини айтты, чюнки онъа башкъа чаре къалмады. Шкондин я да Лариса акъкъында лаф ачсам деръал токътап къала, бир шей айтаджагъы кельмей. О «ёрулдым», деп суса. Бир шейлер такъмакълайджакъ ола. Эльбетте, ялан айтаджакъ. Энди о айтмаса биле бизге эр бир шей белли. Сен Павлушинагъа бугунъ тийме, эр алда о ёлдан кельди. Ярын исе мында кирсин. О, ишке не вакъыт бармакъ керек экен?

— Ярын.

— Яхшы, барсын бир кунъ арткъач раатлансын, отпусказыны бир кунъге даа узатырмыз, мен справка язарым.

— А-а-а, аз къалды акъылымдан чыкъаязды. Бу кягъытчыкъны Ахмедович сизге бермемни риджа эткен эди,— деп Джеббаров Соколовгъа кягъытны узатты.

— Я бу да не экен?

— «Пахтакор»гъа билетлер. Бугунъ о ерде чехословакиялылар чыкъышта булунаджакълар. «Авторода». Айткъанларына коре, олар машина айдавынъ энъ юксек усталыгъыны косътереджек экенлер.

— Яхшы. Билетлер ичюн чокъ сагъ ол!

— Тешекюрни манъа дегиль де, Хапан Ахмедовичке айтмакъ керек.

— Яхшы чалышкъан сонъ яхшы раатланмакъны да унутмамакъ керек.

— Пек догъру айткъанлар, омюрде эр шейни коръмек, ишитмек, бильмек керек...

Бир къач сааттан сонъ Соколовнен Джеббаров шаматалы стадионда отура эдилер. О ерде чехословакиялы айдавджылар машина ве мотоциклетнен нелер япмакъ имкяны олгъаныны косътермекте эдилер. Диктор вакъты-вакътынен машинанынъ рули башында отургъан кишининъ фамилиясыны айта, этрафта исе зий-чув къопа. Эки машина бири-бирининъ къаршысына кельмектелер, темашаджылар нефес алмагъа къоркъуп бакъалар. Араларында бир-эки метр месафе къалгъанда, оларнынъ экиси эки якъкъа бурулып кетелер. Алты номералы машинаны, джианда биринджи каскадёр къыз Леночка айдай. Эм озю де эркеклерден артта къалмай, озь «Москвич»нини эки копчеги устюнде юрсете.

Бираздан диктор «Атешли учурым» номери иджра этиледжегини бильдирди. Машинанынъ айдавджысы буюк суръатнен кетип, бир седен дигерине учып кетти. Бутюн стадион аякъкъа турды.

— Эдем, бу эки седнинъ арасы къач метр экен?— деп сорады Соколов.

— Он метрден эксик олмаса керек.

— «Москвич»нен бойле номерлер япмакъ буюк усталыкъ.

— Айтмагъа келеми? Айдавджы ама да юрекли йигит экен э?

Мусафирлер стадионда бир бучукъ саат озь усталыкъларыны косътердилер. Энди акъшам къаранлыгъы тюшип, сокъакъларда чыракълар янгъан эди. Ягъмур сепелеп башлады. Достлар метрогъа ашыкътылар.

Джеббаров юкъламагъа яткъанда, каскадёрларнынъ чыкъышларыны бир даа козюнинъ огюнден кечирди. О тюшюнде оларнен бирликте, озюни бир копчекли машина устюнде юргенини коръди. Сонъ, бири-бири янына тизилип къойылгъан он «Москвич» ве «Шкода»нынъ устюнден секирип кечти, авада учкъанда исе копчеклери тѣпедѣ эди. Джеббаров озю де машина айдавда кимсени огюне чыкъармай тургъан. Сонъ стадиондан чыкъып машинасына минди, озь гаражына келип токътады, ондан озь кабинетине кирди, шу анъ кимнинъдир сеси ишитилди. «Милиция болюгине телефон этинъ...», «Ёкъ, о раатлана», милиция болюгине телефон этинъ...» Бир даа бакъса азбарда юре, о ерде бир сыра гаражлар тура, онынъ гаражы исе ачыкъ. Онынъ машинасы корюне, руль башында исе Кныш, о шакъылдап куле ве Джеббаровгъа къолуны саллай, сонъ туман ичинде ёкъ олып кете. «Милициягъа телефон этинъиз...». «О раатлана...»

Уянып козълерини ачты, оада къадыны ёкъ, о аятта, яры сеснен телефонда лаф эте, кимнидир къандырмакъ истей... «Сиз милициягъа телефон этинъ, онынъ раатланмагъа акъкъы бар, о раатлана...»

Яваштан турып аяткъа чыкъты.

— Сабалар хайыр, не бар я?

— Къомшумыз... Бу гедже акъайы эвлеринде ятмагъан, къайдадыр быралкъыланып юрген. Сабакътан эвине кельген, лякин оны къадыны эвине къоймагъан: «Бар, къайда геджелеген олсанъ, анда кет!»— деген, къавгъалашкъанлар.

— Сен не айттынъ?

— Не айтайым, анлевий ишке не дерсинъ? Мында милициянынъ алып береджеги ёкъ, дедим. Олар бугунъ къавгъа этер, ярын акълашырлар. Акъайы «мен достумнынъ эвинде яттым»,— деп айта экен. Апайы исе ич якъын алмай. «Мен энди сенинънен яшамакъ истемейим», дей.

— Шу къадын имдат сорап, риджа эткен экен, мени уятмакъ керек эдинъ.

— Сен де мени догъру анъламакъ керексинъ. Сен де инсансынъ. Бираз раатланмакъ мумкюнми, ёкъмы? Эвинъде экенде, ич олмагъан-

да шу чаккылар аккында ойланма, олар озьлери де раат отур-майлар, кимсеге де раатлык бермейлер...

— Ёкъ, мен кьомшумыз аккында айтам, бельким араларында керчектен де анълашылмамазлык олгъандыр. Бельки керчектен де бизим ярдымымыз керек олгъандыр. Манъа тиймеген йылан бинъ яшасын, принципинен иш тутмакъ яхшы шей дегиль...

Джеббаров бир шей айтмай къапысыны къапатып, ашагъы тюшти. Азбаргъа чыккып, этрафкъа козь ташлады. Кимсе ёкъ. Даа эрте, саатинне бакъса, ишке кетмек ичюн кене бир саат вакъыт бар. Чокъ ойланмай гастронот бетке адымлады. Тюкян даа къапавлы олса да, онынъ алдында бир къач адам сигар тютетип отура. Оларнынъ арасында Джеббаров озь кьомшусы Февзи акъайны да эслеп алды. Якъын барып оны четке чагъырды, къол тутуштылар.

— Сорамакъ айып олмасын, Февзи эмдже, бу тарафкъа сизни не тартты я?

— Эй, кьомшу! Сен сорама, мен айтмайым,— о элиндеки сигарыны четке ташлады:

— Апайнен давалаштыкъ.

— Хайыр ола, насыл шей, бир къабаат ишлединъизми, ёкъса?

— Къабаатым буюк, кьомшу,— деп башыны саллады о.

— Джиддий бир шей бармы?

— Бар, меселе шунда ки, тюневин бизлерге мукафат бердилер, алып джебиме къойдым. Сменам биткенинен, эвге къайтаджакъ олдым. Шу арада, къайдан мараздан бильмейим, аркъадашым келип: «Февзи, менимдже, бу ишни ювмакъ керек»— деди.— Э, ювмакъ керек олса, ювайыкъ даа, дедим мен. Сонъ дегендайын, тюкянгъа кеттик. Андан аладжакъ шейимизни алып, онынъ ятакъханесине бардыкъ, О тап секизиджи къатта отура экен. Мен, дегендайын, къарарнен йнгирми дакъкъа отурып, сонъ эвге кетерим дедим, лякин меселе узады. Къыскасы, о ерде бизден башкъа учь адам даа пейда олды, энди дегендайын, компания олдыкъ, сонъ бирер къаде, бирер даа, сонъ мен пусламны джойдым, къайда олгъанымны, не вакъыт олгъаныны...— о элини саллады.— Саба уянсам, башым патлайджакъ, не ерде экенимни анълап оламайым, о якъкъа бакъам, бу якъкъа бакъам, дегендайын, не ерде олгъанымны бильмейим. Сонъ, «мен къайдайым»,— деп сорадым. Кимсе джевап бермеди. Бираздан кимдир: «Сен дженнеттесинъ, бираздан перилер келирлер»— деди, озю де шакъылдап кульди. Мен къоркътым, тез-тез о ерден чыккып къачтым. Догъру эвиме кельдим. Лякин къадын эвге йибермеди.

— Кельдинъми, алем масхарасы? Недир о устюнъ-башынъ, услубынъ? Сен мени кимлерге денъиштинъ, къарт пардош?!— деп мени истегени къадар акъаретледи. Оны тынчландыраджакъ, токътатаджакъ олып тырышсам да, файда бермеди, «етер мени алдаткъанынъ, энди мен санъа инанмайым, сен мени он секиз яшымда алдаттынъ, энди алдатып оламазсынъ»— деп башымны-мийимни ашады. Бутюн къабаатым кяде бир текаранчыкъ ичем, о да байрамдан-байрамгъа, бу сефер эльбет, байрам ёкъ эди, лякин себеп бар эди.

Апай исе: «Сен беким манъа бир шейлер азырлагъандырсынъ. Бельки де эвленгендирсинъ, эвге къоймам!»— деп багъырды. Мен исе утангъанымдан бармагъа ер тапмайым, омрюмде ич де бойле вазиятте къалмагъан эдим...

— Я энди не япаджакъ оласынъыз, Февзи эмдже?

— Не япайым, оладжакъ шей олды, айырыммакътан башкъа чаре ёкъ.

— Сиз не айтасыз шу? Орта ерден бойле шей оламы? Сиз эвге барынъыз, олгъан шейни онъа анълатынъыз. Эндиден сонъ бойле шей бир даа къаттиен олмасын.

— Эвге кирип олсакъ бир даа япмамагъа тырышыр эдик ама...— О теренден кокиос кечирди.

— Сен мени багышла, Эдем кярдашым. Биз эки кьарт таньда сени де уяттык, сен исе иш адамысын.

— Ёкь, Февзи эмдже, манъа ич де кедер эткенинъиз ёкь, сиз телефон эткенде, мен энди туруп, ишке кетмек ичюн азырлана эдим,— деди Эдем, субетдешининъ гонъюлини алмак ичюн.— Сиз де бош юрген адам дегильсинъиз. Эвлер кьурасынъыз, адамларгъа керекли фйдалы ишлернен огърашасынъыз, демек истегеним, сизинъ ишинъиз менимкинден де зияде керекли иш.

— Сиз девлет ишинде чалышкъан адамсынъыз, сизни анда урьмет этелер, саялар.

— Эпимиз чалышамыз, Февзи эмдже, эм иш еринде, мен беллесем, эпимиз намуспен хызмет этемиз...

Олар автобускъа да берабер миндилер. Андан тюшкен сонъ Джеббаровнынъ кабинетине кирдилер.

— Биз кьайда кельдик шу? Сенинъ ишлеген еринъеми?

Февзи агъа этрафкъа козь ташлады.

— Сиз озюнъизни сыкъманъыз, Февзи эмдже. Кьомшунъыз не ерде чалышкъаныны корюнъиз.

— Корьдим, кярдашым, корьдим. Лякин, Эдем, сен бугунъ ма-нъа ярдым этмек керексинъ. Мен текмиль шашмаладым. Бир шейлер этип апайымнен барышмакъ керек. Сен бойле алларгъа чокъ растке-ледирсинъ. Бир шейлер айт.

— Айтмакъ мумкюн, лякин чезеджек кене де сиз озюнъизсинъиз. Кене де текрарлайым: эвинъизге кьайтып барынъыз. Къадынынъыздан афу соранъыз, мен беллесем, о сизни анълар ве багышлар.

— Я барып да анъламаса?

— Анъламаса, ортагъа мен тюшерим, онъа эр шейни олгъаны ки-би анълатмагъа тырышырым...

Шу куню Февзи агъа Джеббаров иштен кьайтаджакъта онынъ янына барды. Эвге берабер кеттилер.

Февзи яшагъан эвиннъ къапысыны Джеббаров кьакъты. Къапы-ны ачкъан къадын Джеббаровгъа тааджипли бакъты.

— Акъшам шерифинъиз хайырлы олсун!

— Сагъ олунъыз, сизге де шай олсун! Сорамакъ айып олмасын, кьомшу, сиз меним Февзимни кьайда алып кеттинъиз я?— деди къа-дын джиддийликнен.

— Джезаламагъа,— деди джиддий бакъыш иле Эдем.

— Вай, аначыгъым, сиз не айтасынъыз?

— Я сиз насыл тюшюнесинъиз, оны джезаламакъ керекмейми?

— Я о да не ичюн экен?

— Не ичюн олгъаныны сиз яхшы билесинъиз. Оны сиз менден дегиль де, мен сизден сорамакъ кереким.

— А, къарынъыз бир шейлер айткъандыр даа. Сиз де онъа ина-нып, адамны бир кереден алып кеттинъизми?

— Алып кетейим, кетмейим, иш онда дегиль. Ичкен адамнынъ башыны сыйпамайлар, ойлеми? Ичип келип кьомшуларны, сизни раат-сызлай.

— Вай, кьомшу, недир сёйледигинъиз, меним ходжам пиясамы ёкьса? Сиз даа ичип келип, кьомшуларгъа раатлыкъ бермеген адам-ларны корьмегенсинъиз. Айда-йылда бир кере ичкен...

— Я сиз оны, пиясасынъ, деп эвден кьувгъан эдинъиз де гъа-либа.

— Э, кьомшу, ачувлангъанда адам нелер айтмаз... Эписине кьу-лакъ асаджакъ олсанъыз... Мен беллесем, эндинден сонъ о ракъы деген шейни агъызына биле алмаз. Яш бала дегиль, энди бир шейлер анъ-лагъандыр даа.

— Мен де ойле тюшюнем. Бу кересинде о бизден кьолайлы кьур-тулды. Эгер бир даа тюшкен киби олса...

— Генди дюшен агъламаз, десенъиз, къомшу! — къадын бирден шакъылдап кульди.

Бу арада онынъ янында Февзи пейда олды.

— Олян, не бакъып турасынъ, кир эвге...

Экинджи куню сабасына Джеббаров эвден чыкъкъанынен Февзи акъайнен расткелишти.

— Сабалар хайыр олсын, Февзи эмдже!

— Сагъ ол, къомшу, — Февзи агъа хошнут алда элини узатты.

— Сонъ ишлер насыл?...

— Багъышлады, лякин бир даа бойле япаджакъ олсанъ, эвельдже айт, биревлернинъ башыны кутип отургъандже меселени озюмиз чезейик къояйыкъ, — деди.

Соколовнынъ кабинетине Кнышны алып кирдилер.

— Отурынъыз Кныш, — деп тешкериджиси онъа ер косътерди. Кныш отурып, козь къыйыгынен Соколовгъа бакъмакъта эди. Ондан энди машинадан башкъа шейлер де сорайджакъларыны о яхшы биле эди. Ама о машинадан башкъа ич бир шей билмейим, демектен таймайджакъ. Шай олса да, эеджанлы. «Гъалиба бу адам меним акъкъымда даа бир шейлер биле, лякин мен машинадан башкъа бир шейни устюме алмам, исбат этмесини талап этерим, манъа башкъасынынъ ишини такъыштырманъыз, деп айтырым, о да файда бермесе барсын исбат этсин...

Соколов Кнышнынъ огюне машинканен язылгъан бир къач саифе кягъытны къойды, анда «Жигули» машинасыны хырсызлагъанына аит делиллерден башкъа бир шей ёкъ эди. Язылгъанларны башындан сонъуна къадар ашыкъмай окъуп чыкъкъан сонъ, Кныш озь фамилиясы алдына имза чекти, устюнден бир юк тюшкен киби кокиос кечирди ве тешкериджисине козь къыйыгынен бакъты.

Соколов исе столдаки кягъытларны окъугъан адам олып, Кнышке бакъмады. Имза чеккен сонъ Кныш къалемни стол устюне къыйып оксюрди, о да нетидже бермеди. Соколов кене индемей отурды. Онынъ янында отургъан Джеббаров исе еринден турды:

— Гражданин Кныш озюнинъ къабаатлав кягъытынен таныш олды, эм де менимджесине разылыгыны бильдире, — деди зенаатдашына.

«Менимджесине» дегиль, мен мында язылгъан фактларгъа озь разылыгъымны бильдирем. Мында эписи догъру язылгъан, мен керчектен де шу машинаны хырсыздадым, сонъундан оны сакълап къойдым, бунынъ ичюн месулиет ташымагъа азырым.

— Я сиз окъугъанда о документте бир янълышыкъ тапмадынъызмы? — деди Соколов.

— Ёкъ, эр шей олгъаны киби язылгъан.

— Ойле олса, меним де сизге суалим ёкъ, алып кетинъиз!

Кнышнынъ артындан къапы къапалгъаны киби, Джеббаров эринден атылып турды ве Соколовгъа:

— Я буны насыл анъламакъ керек? Биз ондан Гнедая акъкъында да сорайджакъ эдик де? Мен сизни анъламадым, Виталий Петрович, — деди.

— Абдырама, озюнъи эльге ал, мына шимди анълатырым Мен озюм де Лариса акъкъында сораштырмакъ истедим, лякин бу шимди мумкюн дегиль.

— Я не ичюн?

— Бунъа бизлер даа азыр дегильмиз. Эдем Джеббарович Бизим къолумызда не бар? Ялынъыз шубеленюв, башкъа шей ёкъ. Ларисанынъ ишини манъа авале эткенлерининъ себеби, бу иште машинаны хырсызлагъан Кнышнынъ де къолу бар, деп бердилер. Корьгенинъ киби о машинагъа кельгенде, озь кабаатыны таныды. Лякин сен эслединъми, ёкъмы, о недендир къоркъа.

— Эследим, къоркъа.

— Мына коресиньми, о бизим ниетимизни дуйды. Биз исе бунга даа кереги киби азыр дегильмиз, ама о азырланган. Эгер де биз бугунь о акъта сорап башлагъан олсакъ, бильмейим, ким енъер эди. Энди бизим къолумызда не бар экен, шунга бир козь ташлайыкъ. Биринджиде Гнедаянынъ джесети эвинден баягъы вакъыттан сонъ тапылды. Эвнинъ къапысы ачыкъ эди. Он дакъикъадан сонъ о ерге оператив машина етип барды. Фотосыны чыкъарды. Тешкериджи исе ерни бакъып чыкъты ве протокол язды. Чагъыртылган «аджеле ярдым» машинасынен кельген эким онынъ акъикъатен ольгенини тасдыкълап, къалган ишни махкеме-медицина экспертизасына авале етип кетти. Онда чалышкъан тежрибели мутехассыс джесетни корип, о ерде къызнынъ не вакъыт ольгенини тайин этти.

Мевтанынъ беденинде морарган тамгъалар, яткъан еринде исе къатып къалган къан бар эди. Бу яш, дульбер дживаннынъ олюмине не себеп олган экен? Оны бир шейнен урдылармы, богъдылармы, ёкъса зеэрлеп ольдюрдилерми? Джиддий тешкерювлерден сонъ, оны агъыр бир шейнен урып ольдюргенлери малюм олды. Дарбенинъ зорундан тилини тишлеген, шу себептен полгъа къан акъкъан. Оны нenen ургъанларыны кыдырып тапмакъ керек. Аятта, джесет янында сынган шекерлик парчалары ве кузьгю алдында уфакъ-тюфек шейлер сачылып ята. Квартира эки ханеден ибарет, зал эм де ятакъ одасы. Ятакъ одасындаки шкафынынъ къапысы сындырылган ве ондаки шейлерни полгъа сачып ташлагъанлар. Зал ичинде де шейлер дарма-дагъын яталар. Гуя бир шейлер арагъанлар, эр ер къарыштырылып ташланган. Диван тёпесинде диваргъа секиз мыкъ къакъылган, бесе-белли о ерде килим асувлы тура эди. Сораштырувлар саесинде Ларисанынъ пек чокъ танышлары олганы биллинди. Оларнынъ айткъанларына коре, Лариса шенъ табнатлы, чокъ шей бильген, чокъ окъугъан, акъыллы къыз экен. Бу фелякетке огърамаздан бир афта эвельси о бир йигитнен таныш олган экен, лякин олар берабер чокъ олмагъанлар. Йигитни Вера Павлушина биле экен. Лякин о, достуны комьген сонъ, шу куню хаста яткъан бабасына кеткен.

— Биз оны чагъырттыкъ. Мен беллесем ондан баягъы шей бильмек мумкюн.

— Бизге эвеля Ларисаны не макъсаднен ольдюргенлерини бильмек керек. Қъолумызда олган малюматларгъа бакъкъанда о хырсызлыкъ къурбаны олган.

— Дюльбер къызны кунълеп ольдюрдилер, демек де мумкюн. Буны кимсе ред етип оламаз. Умумен огюмизде даа чокъ суаллер бар. Оларны чезмек ичюн бизге гедже къыбырданмакъ керек.

Гнедаянынъ яшагъан квартирасы шеэрнинъ четиндеки массивде, беш къатлы буюк бинанынъ дёрдюнджи къатында эди. Квартиранынъ къапысы муирли олганы ичюн мескен эвлерден файдаланув идаресининъ башыны чагъыртмакъ керек олды. Эвнинъ огюндеки аятчыкъта эр шей биринджи куню олганы киби эди. Соколов Эдемге:

— Дикъкъат эт, къапынынъ килити бус-бутюн тура, демек хырсызнынъ озъ анахтары бар эди,— деди.

— Догъру, лякин мында бир шей даа олмасы мумкюн, эм акъылгъа да ята.

— Насыл шей, сиз нени козьде тутасынъыз?— деп сорады идаренинъ башы.

— Ёкъ, бу бизим озъ арамызда олган лаф,— деди Джеббаров, озю исе къапынынъ эки тарафыны дикъкъатнен козьден кечире башлады.

— Қъапынынъ петиллерини къопармакъ мумкюн дегиль, демек ялынъыз анахтарнен ачмакъ мумкюн, ойле олгъанда хырсызнынъ озъ анахтары бар экен.

— Бу фикиринъизнен мен разым,— деди Соколов.

Аякъкъап чыкъарылган тахта устюнде юксек табанлы бир къа-

дын аяккыабы тура, экинджиси исе кыапы янында. Соколов сакът-лыкънен аяккыаппынъ табанындан тутып алды. «Демек, кыызгъа уджюм этильгенде онынъ аякъларында шу аяккыапплар бар эдилер, лякин йыктылгъанда бириси атылып кеткен». Соколов аяккыаппны кене озъ ерине — борнен чызылгъан ерге кыойды.

— Булар протоколда кыайд этильген аяккыапплармы?

— Эбет, олар...

— Бир ери аялашылмай, кызынынъ давушыны кимсе ишитмеген. Демек, онынъ кычырмагъа биле фурсаты олмады.

— Багъыргъан олса, эльбетте, ишитир эдилер,— деди.

— Я не ичюн кычырмагъа фурсаты олмады? Бунынъ себебини билесинъми? Джинаетчи о кызынен таныш эди, бесе-белли о бу эвге бир кыач керелер кельген. Кыызгъа исе умютсизден уджюм эткен.

— Ойле олса, джинаетчи, кызынынъ адий танышы дегиль де, якъын адамы олса керек.

— Кыскъасы, мында ойланмагъа шей чокъ.

Соколовнен Джеббаров шу ерде баягъы вакыт булундылар, чешит фикирлерни музакере эттилер. Тышта кыранлыкъ баскыаныны да дуймадылар.

Эртеси куню Соколовгъа чагъыртылгъан Павлушина кельди. О Ларисаны бир кыач йыллардан бери билъгеннини ве онынъ якъын досты олгъаныны айтты.

— Биз экимиз де комбинатта чалыша эдик, лякин цехлеримиз башкыа-башкыа эди. Шай олса да бизлер достлаштыкъ. Менден башкыа да якъын достлары бар эдимиз, ёкъмы, мен, билъмейим,— деди о Джеббаровнынъ суалине джевап берип.— Онынъ бир юрген йигити де бар эди. О, Ларисагъа эвленмек истеди, лякин не ичюндир о разы олмады. Олмайджакъ бир шей ичюн бираз давалаштылар. Лякин о яхшы йигит эди. Ларисадан беш яш буюк эди. Бир кунъ мен ондан, не ичюн кыавгъалаштынъыз, деп сорадым. О исе «биз кыавгъалашкыанымыз ёкъ, оны учъ йылгъа кыыртышкыа ёллайлар. Барсын чалышсын. Сонъ мен де барырым. Шимди орта ерден мен комбинатымны ташлап насыл кетеджегим? Ондан да башкыа, акъайгъа бармагъа даа эрте, ойле аятны козь огюне биле кетирип оламайым. Бутюн вакыт акъай ве эвден башкыа шейни билъмей яшамакъ... Сонъ балачагъа деген киби. Ёкъ, мен шимди бойле аятны тасавур этип оламайым»,— деди.

Джеббаров оны токътатмай динъледи, сонъ еринден туруп, кабинет ичинде юрьди. Соколов исе машинада нелердир такъылдатмакыта эди.

— Сиз шу Лариса айткыан йигитни биле эдинъизми?— деди Эдем.

— Ёкъ, мен оны ялынъыз Ларисанынъ айткыанларындан биле эдим. Биз экимиз достлашкыанда о йигит энди кеткен эди. Оны институттан ёлладылар. Институткыа кирмезден эвель, о арбий хызметини де битирип кельген экен. Онынъ мында тувгъанлары яшайлар.

— Онынъ башкыа йигити ёкъ эдимиз?

— Башкыасы ёкъ эди, ялынъыз шу йигитнен юре, башкыа ич кимсенен багъы ёкъ эди.

— Бу фотоларгъа бир козь ташланъ,— деп Джеббаров онынъ огюне бир кыач фото кыойды.— Булардан кимлерни таныйсынъыз? Бельки мында Ларисанынъ бир де-бир танышы бардыр?

Павлушина фотоларны дикъкыатнен козьден кечире башлады, бир кыач данесини бакъкыан сонъ, бирден:

— Вай, бу Николай да, Коля, Лариса онынънен де аз бир вакыт меракълангъан эди. Лякин пек тез айырылыштылар. Лариса оны бегене эди, лякин манъа о пек енгиль, макътанчакъ олып корюнди,— деди.

— Олар не ерде таныш олгъанларыны билъмейсинъизми?

— Бир кунъ Ларисанен иштен кыайткыанда о бизге такъылды.

Шай этип таныш олдыкъ. Ондан сонъ Ларисагъа къатнап башлады. Лякин Лариса къомшулардан чекинди. Ондан сонъ Серёжанынъ эвинде бир къач кере корюштилер, сонъ бу корюшювлер де битти. Чокъ вакъыткъадже о Ларисагъа юрюш бермеди, озъ достларына макътанмакъ истеди. Лякин олмады. Чюнки Лариса онынъ достларыны да бегенмей эди. Чокъ ичкен, бозукъ баш, иш севмезлерни ким бегене биле?!.

— Я сизге Серёжанынъ эвине бармакъ сырасы кельмедими?

— Баргъан эдим. Бир кунъ акъшам иштен сонъ Ларисагъа баргъан эдим, меним артымдан шу йигит де кельди. Адыны, Николай, деп айтты. О вакъыт Ларисагъа къошулып, мен де оларнынъ эвине баргъан эдим. Сонъундан, баргъаныма пешман олдым.

— Я не ичюн пешман олдынъыз!

— Олар токътамай ичип отуралар, чиркин лафлар айталар, чиркин йырлар йырлайлар. Биз Ларисанен экимиз эрте-ярыкъ къайтаджакъ олдыкъ, Серёжа ортагъа чыкъып: «Ойнап къалынъ, къызлар, сабагъа къадар ичип шенъленеджекмиз»,— деди. Бизге сабадан ишке бармакъ керек олгъаныны хатырлаттым. «Иш къачмаз, къоркъманъыз»— деди. Озю де сархош. Аякъ устюнде зорнен тура. Николайгъа козь кымып: «Сен, Микола, бу къызчыкъларны йиберме, гузель къызчыкълар, ахмакъ олма»— дей берди. Озю исе вира ракъы ичти, алтын тишлерини косътерип ырджая берди. Андан зорнен къачып кеттик. Бир даа шу «шенъ» шамеклернинъ янына бармадыкъ.

— Анълагъаныма коре, Серёжа дегенинъиз къадын киши, шаймы?

— Эльбетте, сиз онынъ адына бакъманъ, не ичюндир, эр кес онъа, Серёжа,— дей эди. Онынъ учъ одасы бар, экинджи къатта яшай, бир озю, дженк иштиракчисининъ къадыны экен. Пенсиягъа къадар ресторанда официант олып чалышкъан, пек джарис апай.

— Вероника Аббасовна, бизге шу къадынны косътерип оламазсынъызмы?

— Мен онынъ адресини бильмейим, меракъланмадым, лякин яшагъан ерини шай билем, коръмек истесенъиз косътере билем.

Соколов Серёжа адлы къадын акъкъында ишиткенинен еринден сычрап турды, лякин субет битмегендже кимсеге сёз къатмады, сонъ-ра исе:

— Токътанъыз, Серёжа менимдже, бизим эски танышымыз олса керек,— деди.

— Сен къайдан билесинъ, бельки о дегильдир?— деди Джеббаров.

— Шай олгъанда, биз Павлушинагъа риджа этермиз, о бизим давамызны чезмеге ярдым этер. Сиз не дейсинъиз, ярдым этерсинъизми?

— Не ичюн этмейим, къолумдан кельген сонъ ярдым этерим,— деди о Соколовгъа.

— Айса, не ичюн лафны созып отурамыз, тез-тез кетмек керек.

Чокъкъа бармай Соколов, Джеббаров ве оларнен берабер Павлушина ёлгъа чыкътылар.

Йигирми беш-отуз дакъкъа ёл юрген сонъ, машиналары докъуз къатлы буюк эв огюне келип токътады.

— Мына онынъ балконы,— деди Павлушина. Балконнынъ ярысыны юзюм сергиси къапаткъан. Джеббаров Соколовгъа якъынлашты, яваш сеснен:

— Бу бизим бильген адресимиз, мында эски танышымыз Зинаида Сергеевна Нос яшай,— деди.

— Догъру, Сергеевна, демек о Серёжа олгъан. Оны коръмек керек. Соколов Павлушинагъа мураджаат этти:

— Николай Ларисагъа мотоциклетнен келе эдими, ёкъса машинаненми?

— Сонъки кунълерде машинанен... Бир кунъ, Ларисанынъ айт-

къанына коре, Николай туюн япында кимнидир корьген, оларнын арасында дава олгъан. Лякин о адамнын ким экенини Николай Ларисагъа айтмагъан. «Биз берабер бастырыкъта «олдыкъ», деп сёзюни къыскадан кескен. Бу субеттен сонъ Лариса ондан узакълашмакъ къарарына кельген. «Бир даа мени алмагъа кельме», деген. Николай ачувланып онъа: «Сен ойле чокъ хоразлана берме, сонъундан пешман этерсинъ»— деп къоркъузгъан. Менимдже, о Ларисаны севе эди, бу лафларны исе шай, къоркъузмакъ ичюн айтса керек.

— Сиз барып онынъ къапысыны къакъынъ,— деп Павлушинагъа риджа этти Соколов.

Серёжа эвинде эди. Қапыны, сигаретаны думанлата берип ачты. Оларны корьгенинен аз къалды сигаретаны ерге тюшюреязды. Чырайы дивар кесильди, лякин шу анъ озюни къолгъа алды:

— А-а-а, органларда чалышкъан аркъадашлар, Жеббаров аркъадаш, сизсинъизми? Меним сизге аркъадаш деменге акъкъым бармы?

— Не ичюн олмасын, эльбетте, бар.

— Буюрынъыз, буюрынъыз, багъышларсыз, мен сизни беклемей эдим, орталыгъым джыйыштырылмагъан. Отурынъыз. Сиз бундан бир афта эвельси келип кеткен эдинъиз, шу кунъден сонъ мен аля даа озюме келип оламайым. Билесинъизми, къоркъкъанымдан юкъум да къачты, экинджи къаттан сычрамакъ олурмы? Я сиз не отурмайсыз, джанчыгъым,— деп Павлушинагъа отурмасыны риджа этти, сонъ онынъ бетине дикъкъатнен бакъты:

— Сизге не олды, сув берейимми?— деди.

— Беринъиз, мен озюмни пек ярамай дуям...

— Бир дакъикъачыкъ,— деп эв саибеси ашханеге кирди.

— Павлушина аркъадаш, сизге не олды?

— Килим-килим. Ларисанынъ эвиндеки килим, мына аягъымнынъ тюбюнде.

— Янъылмадынъызмы?

— Ёкъ, ёкъ, мен оны яхшы таныйым.

Чокъкъа бармай эвининъ саибеси къайтып кельди.

— Мына, джанчыгъым, ич.

Павлушина стаканны алып, истер-истемез сувны ичти.

— Сизге азбаргъа, темиз авагъа чыкъмакъ керек,— деп Жеббаров къапыны ачты, оны аяткъа алып чыкъты ве бираздан кери къайтып кирди.

Соколов дикъкъатнен диварда асувлы тургъан эки ресимни козьден кечирмекте, бу якъта олып кечкен шейлерден онынъ дерсинъ бир турлю алып береджеги ёкъ.

Зинаида Сергеевна, сиз бу экинджи къаттан секирген йигитни чокътан биле эдинъизми?

— Чокътан олмаса да, арада-сырада о манъа кирип чыкъа тургъан. Шай, джан сыкъысындан кирип музыка динълей, я да къаве иче, кимерде бир юрген къызынен, лякин чокъусы озю келе эди. Ба-зыда ичмеге де севе эди, лякин оны мен эвиме махсус чагъырмай эдим, шай озю кирип чыкъа эди. «Сизинъ тынч, темиз оданъызны бегенем»— дей тургъан. Ама шу куню о меним отюмни патлатаязды, мен оны сагъ къалмаз деп къоркътым, лякин бир шей олмагъан.

— Сиз оны севмейсиз, гъалиба?

— Я онынъ не ерини севеджексинъ, хулиганнынъ хулиганы.

— Сиз шай дейсиз, ама о сизинъ аягъынъызнынъ тюбюне йымшакъ килим тёшеген.

— Э, э килим, бунынъ килим деменге ери бармы, уджуз, тамам аякъ тюбюне тёшеледжек шей, къадынынъ барышсалар, манъа да борджларыны одеселер, килимни къайтарып бериим, башындан къалсын, манъа кереги ёкъ.

— Зинаида Сергеевна, гражданин Қныш даа бекяр, эвленмеген,

сизинъ аягынынъ астындаки килим исе хырсызланган. Лариса ольдюрильген куню онынъ эвинден хырсызланган...

— Вай, аначыгъым, вай, аначыгъым! Сиз не айтасынынъ шу? Бу килимни о манъа таксинен озю алып кельди. Мына санъа, Сергеевна. Бельгиядан кельген килим, манъа эки юз кумюш берип тур, мен апа-йымдан айырылдым,— деди. Мен онъа эки юзерлик бердим, ама къайда не япкъан, бир шейден хаберим ёкъ.

— Кныш сизге даа нелер кетирди?

— Башкъа бир шей кетиргени ёкъ, инанмасаныз емин этейим...

— Емин этмекни быракънынъыз. Мен сизге бир даа айтам, хатырланъыз, Кныш сизге даа нелер кетирген эди,— деп Джеббаров онынъ къаршысындаки скемлеге отурды.

— Башкъа шей кетирмеди, базада ичмек ичюн бир шейлер кетире эди.

— Сиз квартиранъызнынъ анахтарыны къайда сакълайсынъыз?— деп Соколов сёзге киришти.

— Мына бу ерде,— о буфет устюндеки рафчыкны косътерди.

— Дикъкъат эт, Джеббаров.

Джеббаров къутудаки анахтарларны алып, меракънен бакъа башлады. Озю кетирген анахтарынен тенъештирип коръди, сонъ оларны кене къутучыкъкъа къойды. Эки данесини стол устюне быракъты, олар экиси де бир эдилер. Джеббаров Соколовга:

— Бу анахтарны биз домкомдан алдыкъ. Бу, Ларисанынъ анахтары, мына бу бириси исе бу къутучыкътан чыкъты, коресинъми, олар экиси де бир тюрюлер. Сен насыл тюшюнесинъ, шу къутучыкъ ичиндеки анахтар Ларисанынъ экинджи анахтары дегильми экен? Биз о вакъыт не къадар арасакъ да анахтарыны тапмагъан эдик.

— Сенинъ айткъанларынъ акъылгъа ята, менимдже оны Павлушинага косътермек керекмиз.

— Шимди мен оны чагъырырым,— деп Джеббаров чыкып кетти, бир къач дакъыкъадан Вероника Аббасовнанен экиси кирдилер.

— Шу анахтарларгъа яхшы бакъынъыз, сиз оларны бир ерде коръмединъизми экен?

Павлушина анахтарларгъа дикъкъатнен бакъкъан сонъ:

— Къолума алмакъ мумкюнми?— деп сорады.

— Эльбет мумкюн.

Анахтарларны къолуна алды, айландырып бакъты.

— Бу анахтар Ларисанынъки,— деди.

— Бизге керек шей де шу эди.

Джеббаров Носнынъ эки къомшусыны алып ичери кирди. Соколов протокол язып башлады. Эв санбеси Джеббаров бетке ачувнен бакъа, къомшуларындан да чекинмей, лякин элинден кельмеген сонъ, дивангъа отуруп, чубугъыны якъты.

Сонъ, не дейсинъиз, Павел Петрович? Кнышны чагъырайыкъмы, менимдже энди онынънен лакъырды этмеге вакъыт кельди.

— Догъру айтасынъ, вакъыт... Меним санъа бир риджам бар,— деди Соколов лафны тюрлендирип,— сен шу килимни экспертизагъа алып бар, мына къарар. Оны теслим эткенинънен изоляторгъа кель, мен анда олурым, Кнышнен лаф этермиз. Экспертизагъа телефон этип айттым, анда беклеп отуралар. Эм айт, джевабыны мумкюн олгъаны къадар тездже берсинлер.

— О-о, агъыр экен, аман-аман эки пуд келеджек.

— Не айтасынъ?

— Килим агъыр экен. Бельгиянынъки экен, «Ориент» фирмасы деп окъуды о килиминъ артына япыштырылган кягъытчыкътан. Оны омузына уруп, бир милиционернен берабер ёлгъа чыкътылар.

— О «Жигули»нинъ багажына сыгъмады, къайтадан сарып не исе де машинагъа тыкътылар. Машина, къапысында «Научно-иссле-

довательский институт судебно-медицинской экспертизы», деп язылган эки кытлы бинанын огюне келип токытады.

Килимни, тешкериджинин кыарарынен берабер теслим эткен сонъ, Джеббаров догъру изоляторгъа ашыкты.

Кыапыгъа келип чанъны кыакъты, о якътан документ сорадылар. Талап олган бутюн шейлер берильди. Олар ичери кирдилер.

— А-а, Джеббаров, сен экенсиң де.

— Меним, мен, достум,— Джеббаров таныш йигитке дикъкыатнен бакъты, таныды. Мектеп аркыдашы эди.

— Сен кыайда чалышасың?— деп меракъланды о.

Джеббаров джевап берип экен, о, кыашларыны котерди.

— О, сенин ишин кыолай дегиль экен,— деди.

— Сенин кыи пек кыолаймы?

Олар экиси де кулюштилер.— Санъа Соколов керекми? Догъру кет, солдан экинджи кыапы.

— Сагъ ол, тапарым.

Кыапыны ачып киргенде, одада Соколовнен Кышны коръди. Соколов сабырнен онъа суаллер бере. «Энди башласалар керек»— деп ойланды Джеббаров. Чюн кы суаллер даа ойле терен кетмеген эдилер.

— Меним кыолумда укюм бар, мына,— деп Кыш дёрт букленген кыгъытны косьтерди,— мен не ичюн отургъанымны пек яхшы билем, мында ачык-айдын айтылган. Машина хырсызлагъаным ичюн. Атта моторнынъ маркасы эм де номерасы да язылган. Бу кыгъыт олмаса мен озюм шу машинанынъ моторындаки номерини бир вакъыт бильмез эдим. Сагъ олсунлар, эписини тапып, ерли-ерине кыойганлар. Озю де мераметли адам экен, учъ йыл берди.

— О кыанун муджиби иш тутмакъ борджлу. Лякин, гражданин Кыш сизни чагъыргъанымнынъ себеби башкыа, машина— о кечкен шей, биз онынъ акъкында тешкерюв вакъытында лаф эттик, оларны текрарламагъа аджет ёкъ.

— Демек, сиз башкыа меселе ичюн кельгенсиз, шаймы?

— Догъру, башкыа меселе ичюн.

Кыш шу анъ тюрленди, башыны ашагъы алды, джебинден сигарета чыкъарды, «мумкюнми?»— деп сорады. Онъа разылыкъ бердилер.

— Кыш, сиз гражданка Гнедая Лариса Йосифовнанен не вакъыт ве не ерде таныш олдынъыз?

Кыш индемени, сигарыны ичеркен, бир нокътагъа бакъып турды. Кенардан бакъкъанда, дерсинъ о суальни ишитмеди, лякин экинджи суаль оны бирден абдыратты. О Джеббаровнынъ сесини ишиткен эди. Кыш онынъ сесини юз адамнынъ ичинде ишитсе биле таныр эди. «Бу Джеббаров эр шейни биле. Машина меселесини не кыадар гизлесем де олгъаны кыи бильди. Энди анахтар меселесини кыозгъалап башлады...» деп ачувланды.

— Сизге бу кыадын таныш дегильми?— деп сорады Джеббаров Кышнынъ огюне кулип турган кызынынъ ресимини кыояркен.

— Мен бир шейни бильмейим, анъладынынъызмы?

— Мен сизден текрар сорайым, шу ресимдеки кыызы сиз танысынъызмы, ёкъмы?

— Ёкъ, танымайым, биринджи кере коръмектем.

— Ялан, Кыш. Сиз бу кыадынны пек яхшы танынъыз. Эм сиз оны таныгъанынынъызны бир кыач адам исбат эте билелер.— Джеббаров онынъ огюне кыгъытлар кыойды.

— Кыш протоколларны алып окъуп башлады. Базыларыны кыайта-кыайта окъуды. Сонъ оларны кенаргъа уйтеди. Ве шай деди:

— Сизинъ фикиринъизде мен бутюн апайларны акъылымда тутмакъ кереким. Бу мумкюн дегиль. Менде олар пек чокъ эдилер...

— Биз шимди сизнен оларнынъ бири акъкында лакъырды этемиз, сиз оны, яни Гнедая Лариса Йосифовнаны пек яхшы билесинъиз, чюн кы сиз оны ольдюрдинъиз,— деди Джеббаров.

— Не айтасынынъыз?! Мен омюримде ойле «сылакъ» ишлернен

огърашмадым. Мен хырсызламагъа билем. Бу догъру. Машина хырсызладым, анълайсынъызмы? Башкъа ич бир тюрлю къабаатым ёкъ. Манъа олмагъан шейлерни юклеменъ!— Кныш еринден сычрап турды.— Текрар айтам, мен бир вакъыт ойле «сылакъ» ишлернен огърашмадым, акъкъыма кирменъиз, сизге бу ифтира ичюн джевап бермек керек олур, гражданин Джеббаров! Мен прокуроргъа язарым. Сиз меним машина чалгъанымны исбат эттинъиз, шунынъ ичюн де мен джезамны алдым. Даа менден не истейсинъиз? Адам ольдюрди деп де къабаатлайджакъ оласынъызмы? Ёкъ, бу ифтиранъыз ичюн озюнъиз джевап береджексинъиз!— Сигар якъаджакъ олды, эллери къалтырагъанындан бир къач серникни сындырып атты, сонъ, ниает, сигарыны тютетти.

Ерине къайта отургъан сонъ да озюни басамай къычырды:

— Къабаатым олса, исбат этинъ, тасдыкъланъ,— деп, къолларыны саллады.

— Сиз нафиле эеджанланасынъыз, Кныш,— Соколов элине къалем алып, столны такъылдатты, тынчланынъыз, озюнъизни къолгъа алынъыз. Сиз ялынъыз машина дегиль, гражданка Гнедаянынъ килиминни де хырсызладынъыз, озюни нсе...

— Килим, о да насыл килим?! Сиз не айтасынъыз?!

— Ларисанынъ эвинде, диваргъа асувлы килимни айтам. Лякин бу даа эписи дегиль, сиз башта озъ танышынъызнынъ эвинде олып, дуйдырмадан онынъ анахтарыны алып кеттинъиз...

— Мен сизге бир шей айтмам,— деп багъыра башлады Кныш.

Бираздан сонъ о Ларисанынъ фотосыны текрар къолуна алды. Онъа бакъты, къайтарып столгъа быракъты. Онынъ чекишкени, азап чеккени корюнип турмакъта эди. Лякин, шай олса да, о озюнинъ чекишкенини дуйдурмамакъ истей, дерсинъ бир шейден хаберн ёкъ.

— Мен машина ичюн, тек шу машина ичюн джезаланаджагъым. Башкъа бир шейни бильмейим, эм бильмек де истемейим. Мен кимсени ольдюрмедим, ойле ишлернен огърашмайым, мен хырсызым, къан тёккен адетим олмады. Башкъа ич бир тюрлю шейни бильмейим,— деп къычырды. Озю нсе шойле тюшюнмекте эди: «Бу эки адамдан джаным янды, насыл этип шулларнынъ къолларындан къуртулмалы? Олар мени къоркъузалар, адам ольдюрди деп чыкъаралар... Демек, о ольген экен де, не япмалы? Насыл этип де шу тешкериджилернинъ суаллеринден къуртулмалы? Бунынъ чаресини тапмакъ мумкюн дегиль, оларнынъ элинден къолайлыкънен къуртулмакъ мумкюн дегиль. Эр шей ачыкъ-айдын олмагъандже, эр шей ерини тапмагъандже оларнынъ къолундан къуртулып оламайджагъымы билем.

Джеббаров ишни битирмеге ашыкъмай, демек о эр шейни темелинден тешкерген, энди озюме де айттырмагъа тырыша. Не беклей экен? О даа нелер биле экен? Озъ карталарыны манъа ачып косътермек истемей, чекиштире. Бир шейлер этип бу джезадан къуртулмакъ керек, мен башым агъыра, деп ишни бираз токътатмасам, башым патлайджакъ, манъа ашыкъмагъа не бар?!»

Джеббаров Кнышнынъ шу дакъикъада не ойлагъаныны биле, шунынъ ичюн де о ашыкъмай, эм даа экспертизанынъ нетиджелери де белли дегиль эди.

Эки тараф да ашыкъмай, экиси де беклейлер, ама Кнышнынъ умюди эп эксиле, оны чекиштирмекте олгъан адамлар чокъ шейни билелер...

— Виталий Петрович,— деди Джеббаров тешкериджиге мурджаат этип,— менде бир теклиф бар, эгер разы олсанъыз...

— Насыл теклиф?

— Бугунъге етер, барсын Кныш раатлансын, ойлансын, озюне кельсин...

— Я Кныш?— о Кнышке козь ташлады.

— Догъру... Эльбетте. Мен къаршы дегиллим, мен де пек ёрудым,— деди о полгъа бакъып. Башыны котермеге къоркъты, дерсинъ

Джеббаров козьерине бакъса, онынъ не тюшонгенини анълайджакъ. Кыпыда милиционер пейда олды. Кышке чыкъмасыны теклиф этти. Олар кеттилер.

— Сонъ насыл, Кышны бегендинъми?— деди Джеббаров тешкериджиге бакъып.

— Э, о ачувлана, эльбет, биз эр шейнинъ устюни ачтыкъ, онъа къачмагъа ёл къалмады.

— Э, Кыш, о къадар ахмакъ дегиль, йип не къадар узанса, да сонъу оладжакъыны яхшы анълай.

Соколов огюндеки папканы къапатыркен:

— Менде бойле бир теклиф бар,— деди.

— Насыл теклиф?

— Эвеля ашамакъ керек. Ондан сонъ ильмий-тешкерюв институтына барайыкъ. О ерден тешкерювнынъ нетиджелерини билейик. Эгер мен бугунъ оннен таныш олмасам, бу гедже козюме юкъу кирмез. Илеридеки тешкерювлеримизнинъ нетиджеси шу экспертизанынъ джевабынен багълы, биз бельки Кышны акъсыз чекиштиредирмиз.

— Екъ, биз Кышны акъсыз ерде къабаатламаймыз, бизлер энди онынъ ве Ларисанынъ багъыны — эписини билемиз, менимдже мында энди ич бир тюрю шек-шубеге ер ёкъ.

— Шай, лякин, чокъ языкъ ки, бизге Кышнынъ базы бир аркетлери къаранлыкъ. Биз Лариса акъкъында бир-эки шейлер билемиз, ама о насыл шарантте ольдюрильгенинден хаберимиз ёкъ. Оны ненен урып ольдюрдилер, дава не ичюн башланды?— Шу шейлерни бильмеймиз, лякин шуларны тюбю-тамырынен бильмек бизим вази-фемиз.

— Сенинъ айткъанларынъ догъру.

— Меселе де шунда, достум. Айды, не де олса, кеттик!

Джеббаровнынъ кабинетине район ички ишлер болюгининъ небетчиси кирип: «Джеббаров аркъадаш, сизни Вахидов чагъыра»,— деди. Сонъ, сесини явашлатып: «Не олды, ишлер юрьмейми, ёкъса?»— деп сорады.

— Сиз Алим Садыкович, не ичюн шай беллейсинъиз? Не ичюн ишлеримиз юрьмей деп тюшюнесинъиз?

— Мен де бу саада чокъ шейни корьген адамым, дуям, эки уджуны бир ерге кетирип оламайсынъыз, барынъыз, Соколов да анда, бесе-белли лаф къызгъын оладжакъ.

Вахидовнынъ кабинети шаматалы эди. Озю телефоннен лаф эте, Соколов яры давушнен ички ишлер башлыгъындан кельген векильге нелердир айта. Джеббаров меселени анълады. Вахидовнынъ телефоннен лакъырды эткенинден файдаланып, Соколов «тепеден» кельген мусафирге иш ёлунда олгъаныны, Кышнынъ иши энди чезилеяткъаныны бильдирмекте. Соколов джинаетчини къабаатламакъ ичюн топлангъан материалларнынъ етерлик олгъаныны исбат этмекте.

Вахидов телефон трубкасыны ерине къойды. Шу анъ шамата токътады. О Джеббаровгъа козь этти:

— Мен экспертизанен лаф эттим, телефон эткенининъ себеби, бир шейлер бар экен,— Соколовгъа бакъып девам этти,— Виталий Петрович, эксперт сизнен корюшмек истей, о шу иш акъкъындаки материалларнен танышмакъ истей экен. Шахсен мен озюм сизге шуны айтмакъ истейим, берген суаллеринъизге конкрет джевап алмагъа тырышынъыз. Сизинъ ишинъизнен эксперт таныш олмагъа истегенине разысынъызмы?

— Мен разым, таныш олсун.

— Пек яхшы. Ама оны тешкерип чыкъкъандже бир къач кунъ вакъыт кечер. Менимдже сиз озюнъиз экспертке шу материалларнен таныш олмагъа ярдым этинъиз, эм онынънен сакът олып лаф этинъиз, озюнъизни джойманъыз.

— Эльбетте, Хапан Ахмедович, сынтъырдан чыкъмамыз.

— Джеббаровны да янынъызгъа алынъыз. Я шеэр идаресинден кельген аркъадаш бу иш акъкъында не тюшюне?— деп Хапан Ахмедович кельген мусафирге хытап этти.

— Не тюшюне дейсинъизми? Бу ишни тез битирмек керек. Эм не къадар тез олса, о къадар да яхшы олур эди. Менимдже шимди энъ келишкен вакъыт, мында энди эр шей белли олды, мен бир шейни анълап оламайым. Не ичюн Соколов аркъадаш бу вакъыткъа къадар джинаетчиге къабаатлав къагъытыны косътермей? Джинаетчи чокътан бастырыкъта.

— Меселе де онда даа, биз адам ольдюрди деп, къабаатлагъан джинаетчимиз энди бастырыкъта. Эм суд олып, эски иши ичюн муддет де алгъан. Шу себептен манъа эр шейни къайтадан тешкермек, тасдыкъламакъ керек ола. Джинаетчи къапалгъаны, къолумыз астында олгъаны ичюн ишни къолайлаштырмай. О бу арада сербест юрген олса даа яхшы олур эди. Чюнки о мында къоркъуп тура, бир шейге разылыгъыны бильдирмей. Мен къабаатлав къагъытыны онъа даа косътерип оламайым, эр шейни даа къайта-къайта тешкермек керек, сонъундан арткъач иш олмасын. Эльбетте, бизим къолумызда шимди де чокъ шей бар. Лякин даа етерлик дегиль. Энди баягъы вакъыт кечти, бу догъру, лякин ашыкъмакъ керекмей. Бизим къолумыздаки материалларны бир даа тешкермек керек, эр шей айдын-ачыкъ белли олгъан сонъ къабаатлавны илян этермиз.

— Яхшы, Соколов аркъадаш, сиз догъру ёлдан кетесинъиз, сизинъ алып баргъан усулынъызыны мен бегенем. Сизни эксперт саат он дёртте беклей, шимди исе он эки...

Вахидов телефон трубкасыны алып, кимнендир лаф этмек истеди:

— Сиз мени багъышларсынъыз, экспертиза саат он экиде телефон этмемни риджа эткен эди,— деди о отургъанларгъа. Бир дакъыкъа къадар лаф эткен сонъ о еринден турды:

— Улу франсыз алими, яызджы Вальтер: «Джинаетни тешкермек сертликни талап эте, бу инсанлыкънынъ ят унсурларнен алып баргъан дженкидир»,— деген. Онынъ ичюн джинаетнен курешни де джиддийликнен алып бармакъ керексинъиз, айтаджагъым, ерсиз ашыкъмакъ бизим ишимизге буюк зарар кетире биле.

Сонъки кунълерни Джеббаров ве Соколов экспертнинъ лабораториясында кечирдилер. О ерде бутюн шейлерни бирер-бирер талиль этип тешкердилер. Тешкерювлер алынып барылгъан лаборатория дерсинъ бир буюк заводнынъ чыкъаргъан махсулатларыны тешкерген лабораториягъа ошап къалды. Онларнен лаборантлар экспертиза сасында аль олунаджакъ суаллерге джевап азырламакъта эдилер. Оларнынъ берген язма джеваплары исе экспертнинъ столуна келип тюшмекте эди.

Лаборатория ишлерининъ битмесине эки кунъ къалды. Келип тургъан малюматларгъа коре, эксперт базы нетиджелер япа башлады. Бутюн ишлер биткен сонъ о сонъки сёзюни айтып, оны да озъ имзасынен пекитмек керек эди. Бу иш сонъ дередже месюлнетли ве агъыр эди. Мында ич кимсеге янъылмакъ мумкюн дегиль. Эр шей биткенден сонъ да, къайтадан, башындан сонъуна къадар, япылгъан ишлер бир даа бакъылып чыкъыла, ондан сонъ кесен-кес нетидже чыкъармакъ керек эди. Эм чыкъарылгъан нетидже ачыкъ-айдын, анълайышлы олмакъ керек, о тешкериджиге эр шейни акълы оларакъ исбат этмесине имкъан яратмасы шарт.

— Ишлер насыл кете?— деп сорады Соколов.

— Мына корьгенинъиз киби.

— Мен шимдичик ич бир шей корьмейим.

— Нетидже азыр олгъан сонъ шу дакъкъасы оны санъа алып кетип берирлер. Санъа насыл, почтанен ёллайыкъмы?

— Телефонынъ бармы?

— Телефон бар, лякин...

— Мен озюм келирим.

— Я меним чыкъаргъан нетиджелериме сен кене де ишанмай башласанъ?

— Сен ойле нетидже чыкъар ки, кимседе шубе къалмасын!

— Мен сени яхшы билем, сен экспертиза нетиджелерини алгъан сонъ да кимсеге раатлыкъ бермейсинъ: «бу ерни айдынлат, бу не дегени» деп даа чокъ баш кутесинъ. Мен санъа шимди ачыкъ айтам, килим устюнде къан лекелери ёкъ.

— Сен зенаатдаш, джанынъ агъырмасын, биз инсаннынъ такъ-дирина чеземиз.

— Билем, шунынъ ичюн де тырышам, коресинъми, не къадар къагъыт язып толдурдым. Мына шимди телефон этип, фотоларны да кетиртирим, бельки меракъландыргъан сойлары тапылыр. Мына шимди берабер корермиз, лякин башта мен, сонъ сен.

— Не демек олсун, бу ерде шорбаджы сизсинъиз. Бираздан лаборантка кирип, бир къач позитив ве фотоларны столгъа къойып кетти. Эксперт бир позитивни аппараткъа къойды, сонъ диваргъа догъуртып йнберди. Диварда насылдыр къалын чызыкълар пейда олдылар, бильмеген адамгъа олар бир шей анълатмайлар. Эксперт диваргъа якъын келип чызыкълар арасындаки месафени циркульнен ольчеп нелердир яза башлады. Соколов циркуль тек чиленгирлерге, дюльгерлерге ве онъа ошагъан ишлернен огърашкъан адамларгъа керек деп беллей эди, шунынъ ичюн экспертнинъ элинде циркульни корип кулюмсиреди. О даа чокъ, Соколовгъа анълашылмагъан ишлер япса да, о индемени, аркъадашына кедер этмеди. Бираздан сонъ эксперт стол артына кечип, микроскопнен бир шейлер араштыра башлады. Тап сонъу, сабыры чыдамай, Соколов оксюрди, «мен мындам» демек истеди. Ниает, о да аппартыны сёндюрюп, сигар якъты.

— Энди лаф этмек мумкюнми, Адиль Бариевич,— деп сорады Соколов.

— Энди сорай билесинъ, не истесенъ сора, мен ишимни битирдим!

— Шай олса, бизге де бир шейлер айтса!

— Мумкюн, биринджиде, сиз берген килимнинъ устюнде сачлар тапылды, эм о сачлар инсан сачы, экинджиде, олар ольдюрильген къадыннынъ сачларынен тенъештирильди — олар бир адамнынъ сачлары.

— Манъа да бир сигарет берсе.

— Я сен тютюн ичмейсинъ де?

— Эписи бир, сенден чокъ яшайджагъым ёкъ. Демек мында энди шубеленмеге ер къалмай, ойлеми? Сен чокъ вакъыт чекишкенинъ, шу адий ишни тасдыкъламакъ ичюн эди, ойлеми?

— Шай, достум, адий акъыкътны исбат этмек ичюн де чокъ чалышмакъ керек ола.

— Я сен не ичюн бу вакъыткъа къадар профессор олмадынъ? Бу къадар инджеликлерни бильген адам алим олмакъ керек,— деди Соколов. Экинси де шакъылдап кулюштилер.

— Сен шубелене билесинъ, о сенинъ акъкъынъ, лякин бизим къолумыздан кельген бутюн имкяниетлерни биз яптыкъ.

— Ёкъ, сен бу иште кимсени озъ огюнъе чыкъармагъанынъны мен билем, шунынъ ичюн де айткъанларынъа, берген хулясаларынъа инанам, чокъ сагъ ол! Сен манъа энъ керек делиллерни тапып бердинъ. Сагълыкънен къал! — деп Соколов азбаргъа чыкъты. Анда оны шахсий «Запорожецъ»ы беклемекте эди.

Оны машинасы янында коръген Джеббаров якъынджа кельди.

— Сонъ, сенде не янъылыкълар бар, Эдем,— деп сорады Соколов.

— Мен мында нафиле вакъыт кечирмедим, экспертнен субетлештим.

— Сонъ, о не айта?

— Онынъ хулясасы азыр. Мына бакъынъыз,— деп Джеббаров онъа машинкада басылгъан къагъытны узатты.

Экспертизанынъ екюнлеп айткъан сёзлеринде Лариса агъыр шейнен урып ольдюрильгени исбат этиле. Окъуп чыкъкъан сонъ о:

— Эр шей белли олды,— деди,— менде де янъылыкълар бар,— деди Соколов.

— Насыл янъылыкъ?— деп Джеббаров сабырсызлыкънен аркъадашынынъ бетине бакъты.

— Килимден Ларисанынъ сачлары тапылды.

— Демек Кныш...

— Догъру айтасынъ, онынъ озю. Мен сени тебриклеим, Джеббаров.

— Мен де сени...

— Энди онынъ биз ичюн ойле эмиети ёкъ, биз озь вазифемизни намуснен эда эттик.

Шай олса да, суд, бизим экимизнинъ япкъан ишлеримизге къыймет кеседжек.

— Догъру айтасынъ, достум, лякин биз чокъ лаф этемиз, кетмек керек, Хапан Ахмедовичнинъ де сабыры тюкенгендир.

Экинджи куню сорава Кныш тешкериджилерни чокъ чекиштирип отурмады, озь усулыны тюрлендирмек къарарына кельди, чюнки темиз къальпнен озь къабаатыны таныгъан адамгъа белли дереджеде йымшакълыкъ косътерильгенини яхшы биле эди. О, даа да узанса иши ярамай оладжагъыны анълагъан сонъ, кереги киби этрафлыджа малюмат берип башлады.

Адам ольдюренини де бойнуна алгъан сонъ, текмиль шашмалады. Бирн-бири артындан тютюн якъты, оны бир къач кере ичине чеккен сонъ, котерип атты.

— Эписи догъру!— деп ачувнен тешкериджилерге бакъты, элинден кельсе парчалайджакъ. Сонъ башыны къоллары арасына сыкъып, бир къач дакъикъа индемей отурды. Бирден аякъкъа сычрап турды:

— Мен озюм бир шей сакъламай айттым, шай деп язынъыз,— багъырды о.

— Мен оны ольдюрмек истемедим, килимни эвден алып чыкъаяткъанда о келип къалды. Мен сакъланаджакъ олдым, лякин энди кечиккен эдим. О киргенинен къапыны орытти, биз бет-бетке келип къалдыкъ. Ярыкъны якъып, меним козьлериме бакъты, бир шей сорамай тикилип турды, мен чыдап оламадым, Озюм де сархош эдим. Чыкъып къачаджакъ олдым, лякин меним ёлумны кестип. Чыдаялмадым, омузымдаки агъыр килимни онынъ башына ташладым. О сес биле чыкъармады, тынып къалды. Мен исе онынъ устюнден атлап, тышкъа чыкътым. Подъездде кимсе ёкъ эди. Чыкъып такси токътаттым, Финочкагъа кеттим. Онъа килимни эки юз рублеге саттым, о ягъыны сиз озюнъиз билесинъиз.

Текрар айтам, мен оны ольдюрмек истемедим, геджелери тюшюмде коре эдим, унутмакъ истедим, ама ойле шей унутылмай экен. Мен инсан дегилм, копек огълу копегим, джезаланъ мен, эм энъ агъыр джезанен джезаланъ, гражданин тешкериджи, язынъ, не ичюн язмайсынъыз?

— Мен джезаламайым, япылгъан джинаетлернинъ устюни ачам, вазифем шу. Язмагъа кельгенде сиз озюнъиз, озь къолунъызнен эр шейни олгъаны киби язарсынъыз.

— Мен сизге ялварам, язынъыз, сиз язынъыз, мен ойле анълайышлы этип язып оламайым, сиз язынъыз...

Бир афтадан сонъ Кнышнынъ иши къайтадан бакъылды.

БЕШ ШАИННИНЪ БИРИ

ИКЯЕ

Омюрде ойле адамлар барлар, олар иле таныш олсанъ, субетлешсенъ, озюнъде гонъюль хошнутлыгъы, мемнюиетлик ис этесинъ, рухунъ котериле. Дюнъя козюнъе даа дюльбер, нешэли олып корюне. Арзулар къанатында юксекке котерилесинъ. Инсанларгъа эйилик — ялынъыз эйилик япмакъ истейсинъ.

Базыда исе онынъ бир тамам акси ола. Терс-мезеп адамгъа раст-келесинъ. О бир агъыз сёз иле инсанны якъа-йыкъа. Мавы кокни къара булут къаплагъан киби ола. Бутюн дюнъя къаранлыкълаша. Кокюс къафесинъ сыкъыла, нефесинъ тутула. Юрегинъ агъыр таш тубюнде басылып къала...

Фатма бойле адам иле корюшкенге бенъзей. Учъ кунъден бери тарсыкъып юре, озюни къоймагъа ер тапамай. Омузлары устюндеки агъыр юк эп ашагъы басмакъта. Бу агъырлыкъ, иште, бираз котерилген, енгиллешкен киби ола, акъшам эвге къайтып кельгенинен кене феналаша. Бир силькинип, о агъыр юктен къуртулмакъ истей. Лякин теэссюф, инсаннынъ вуджудыны дегиль, юрегини, рухуны басып тургъан юктен силькинювнен къуртулмакъ олмай экен.

Эвнинъ ичинде укюм сюрген джан сыкъыджы сукюнетлик онъа даа зияде тесир этти. Бу адамлар къайда снып кеткенлер, деп тюшюнди. Телевизор, радио да сускъан. Тааджиплениледжек шей...

Фатма къызы Гулизарнынъ одасына кирди. О, сагъ элине таянган алда ятып, балабан ве къалын китапны окъумагъта. Анасы киргенини эслеп, азачыкъ джыйышынгъан киби олды, лякин окъувыны девам этти.

Гулизар медицина институтынынъ алтынды курсында окъумагъта. Бир къач айлардан сонъ хирург олмакъ узре. Не къадар муреккеп ве месулиетли иш олгъаныны о яхшы биле ве анълай. Қалын ве балабан китапларны чокъ окъумагъ керек. Бунъа назарий бильги, дейлер. Назарий бильгиси терен олгъан адам, амелиятта чокъ шашмаламай.

Фатмагъа таныш ве якъын китаплар. Онынъ озю де даа якъынларда бу китапларны окъуп юре эди. Даа якъында демек къолай. Арадан йигирми беш йыл кечип кетти. О энди баягъы бир шейлер анълагъан ич хасталыкълары экими. Бу сааны менимсемек къолай шей дегиль. Инсаннынъ чересине бакъып, ичинде не олгъаныны анъламакъ керек. Акъикъий экимге янъылмакъ олмай!

О, къызынынъ да бу сааны кутъкенини истеген эди. Лякин Гулизар хирург олмакъ истеди. Ана онынъ истегине къаршы чыкъмады. Гулизар агъасы Кемалгъа бенъзей, къатты ирадели, терен фикирли къыз. Кемал медицина институтыны аля ишаретлернен битирди. Лякин Фатма онъа хирург олмагъа разылыкъ бермеди. О гъает сакът дуйгъулы йигит, лякин бир ишни япаяткъанда пек эеджанлана. Хирургнынъ скальпель туткъан элини терен бильги ве ираде идаре эте. Бу иште эеджанланмакъ кечмей. Кемал шимди Сырдарьяда юкъунчлы хасталыкълар экими олып чалыша. Озь ишинден гъает мемнюн. Озю севген къызынен берабер чалыша. Эр алда Кемалнынъ иши башкъа.

Кичик огъуллары Осман исе даа яш. Докъузынджы сыныфта

окъумахъта. «Манъа медицина керекмей, мен «Автодор»гъа киреджегим» дей. Барсын, ойле олсун. Бунъа ана да, баба да разылар.

Я о шимди къайда? Ана кулюмсиреди. «Гъалиба, къартаямыз», деди озь-озюне. Унуткъан. Осман бир достына кеткен эди. Ашханелерининъ табанына кафель тѣшемек истей. Лиолеум олгъаныны бегенмей экен. Цемент ве къумны озюм тапарым, деди. Досты иле лаф этмеге кеткендир.

Онынъ назары кене Гулизаргъа тюшти. Қыналы сачларыны, нizamсыз алда, башы устюне пекиткен, сия, узун къашлары тююмленген. Окъуткъан мевзусы къолай олмаса керек. О, яткъан алында анасына даа да бойлу ве эндамлы олып корюнди. Фатманынъ озю де алчакъ бойлу дегиль. Гулизар нсе ондан эки-учъ пармакъ юксек. Базы вакъытларда о анасына:

— Аначыгъым, бизим йигитлер чокъ бойлу олмайлар, бу меселеде къызынъыз озюне ляйыгъыны тапамайджакъ гъалиба,— дей, шакъылдап куле.

Фатманынъ козьлери огюнде тесадюфен, бир къач орта яштаки къадын ве эркеклер алкъасында, аякъларыны бири-бири устюне хачлап, кевдесининъ агъырлыгъыны скемленинъ артына ташлагъан алда, озюни гъает сербест туткъан йигит пейда олды. Бу сары, акъ черели, узун бойлу, киббар ве гъурурлы йигит иле башта эр кес меракъланды. Лякин о мусафирлер иле лакъырды этип башлагъанда, эр кес сусып къалды... «Я барып да меним балама, Гулизаргъа ойле сою расткельсе не япарым?» деп тюшюнди Фатма. Бу суальден юреги сыкъ-сыкъ урып башлады, башы ичинде чанъчыкълар къакъылдылар. Кене тазыйыкъ меселеси...

Гулизар буны дуйса керек, китапны яваштан маса узерине къойды. Анасынынъ янына барып отурды. Онынъ тюшюнджели козьлерине бакъты:

— Ана, сизге не олды, «разведкагъа» барып кельгенден бери озюнъизге келип оламайсынъыз,— деди алчакъ, теселли бериджи сеснен.

Фатма азачыкъ кулюмсиреди. Лякин бир шей айтмады, сусты. Акъикъатен де озюни къоймагъа ер тапамай. Лякин онынъ себебини шимди къызына бир къач сѣз иле анълатмакъ къыйын.

Джумаэртеси куню иштен кельген сонъ Фатма бираз раатланды. Сонъра чамашыр юлмагъа тутунды. Орталыкънынъ тозуны сюртип алмакъны, дѣрт одалы эвни джыйыштырмакъны Гулизар иле Османгъа авале этти.

Ярын раатлыкъ куню, эгер мусафир кельмесе, сабадан акъшамгъадже докладкъа азырланмакъ керек. Учъ кунъден сонъ экимлер мушавересинде чыкъышта булунаджакъ. Башкъа иш кунълеринде эвге ёргъун къайта, бойле джиддий ишнен огърашып оламай.

Лякин о, ишни тюшюнген киби япып оламады. Кеч, ятар маальде агъасынынъ огълу Алим кельди.

О къапыдан киргенде аласынынъ «хайырлысымы шу», деген киби бакъкъаныны корип кулюмсиреди.

— Эвде эписи яхшылар, ала. Мен, мында, сизге якъын отургъан бир достыма ярдымгъа кельдим. Якъында тою оладжакъ. Қыскъасы, эвдекилер меним мында къаладжагъымы билелер,— деди.

Гулизар чай тедариги корьген арада Фатма Алимге бакъып кулюмсиреди:

— Айса, къызлар дѣртюнджи шайини де урып тюшюрдилер, э?.. Я бешинджисине невбет не вакъыт келеджек, Алим?— деди о алчакъ сес иле.

Алим азачыкъ кулюмсиреди, сонъ ири, айдын козьлери бир нокътагъа бакъып къалдылар. Аст дудагъыны азачыкъ тишлеп алды...

Фатма шимди онъа шакъа этмек ерсиз олгъаныны деръал анълады, не дейджегини билмей сусты.

Бундан беш-алты ай эвельси Алим учъ шаинни «авджылар» насыл урып тюшюргенлерини пек джошкьун алда икье эткен эди.

Яни олар беш дост — беш шаин, институтта беш йыл окьув девиринде бир кьызгъа биле бакъмай, эп тѣнеде, юксеклерде учалар. Институтны битирюв арфесинде курсдаш кьыз шаинлернинъ бирини юрегинден урып тюшюре. Арадан чокъ кечмеден экинджисини, учунджисини де урып тюшюрелер. Алим олар акъкъында икье эткенде козьлери яшлангъандже кульген эди. Я шимди онъа не олды?

Алим бир шей айтмады, чай ичти. Сонъра, кеч олгъанына бакъмадан, янаша одагъа кирип, Гулизар ве Османнен берабер магнитофон чалдырдылар.

Андан италиялы йырджылар Аль Бано ве Ромина Пауэрнинъ берабер йырлагъан алчакъ, лякин гъает татлы сеси ишитильди: «... Шарзан, Шар-ар-зан...»

Бу сѣзлер Зарема Алмазованынъ мазун сесине кьошулып кеткен киби олдылар.

Анам да, меним топузлы шалым,
Топузы тѣкюльди.
Гъарип анамнынъ, гъарип бабамнынъ
Беллери букюльди...

Сес тынды. Оданынъ ичине сукюнет чѣкти. Янъгъыз озю къалып, докладкъа азырланаяткъан Фатманы Алимнинъ сеси абдыратты.

— Ала, ишинъиз пек сыкълетми?

Фатма къалемини яваштан кягъыт устуне кьойды. Алимге дикъкъат иле бакъты.

— Дюнъяда иши олмагъан адам бармы экен, Алим?.. Ишим олсун, олмасын, мен сени динълемеге даима вакъыт тапарым, раатсыз олма,— деди.

Алим ишарет пармагъыны сийрекче, сары мыйыгъына токъундырды:

— Ала, сизге бир шей айтмакъ истейим,— деди эеджанлы алда.

Фатма дикъкъатле онъа бакъты.

— Къыскъасы мен бир кьыз иле таныш олдым, бегендим. О да мени севе. Бабасы бир къач йыл эвельси олген. Агъасы институтта окъуй экен. Шунунъ ичюн кьыз эм чалышкъан, эм де университетнинъ физика-математика факультетини битирген. Шимди мектепте чалыша. Энъ эсасы мен онынъ табнатыны бегенем. Акъыллы кьыз. Лякин...— Алимнинъ сеси къарылгъан киби олды. Не ичюн ойле япа, деген киби омузларыны сыкъты.

— Йигит не къадар къараман олса,
Кене кьызгъа ялварыр...

Къулакъ асма, Алим, эр шей ълунда олур,— деди Фатма.

— Къыз эр шейни анълай. Ойле джилъвеленмеге, ялвартмагъа севгенлерден дегиль, джиддий кьыз. Агъасы да зиянсыз йигит. Лякин...

— Севги меселесинде баш рольни даа ким ойнай биле?

— Анасы, кьызнынъ анасы, гъалиба, мени бегенмей. Бельки, манъа ойле келедир?— О, олып-кечкен вакънаны айтайыммы-ѣкъмы, эпсинни айтсам, алам ачувланыр, меселеге кереги киби дикъкъат этип оламаз. Лякин базы бир шейлерни де анълатмакъ лязим. Эр алда анда не ичюн баргъанымны бильмек керек, деп тюшюнди.— Бир кере Эльмазнен экимиз чай ичип отургъанда, огюмизден чайны алып кетти, оны тѣкип ташлады. Умумен, о манъа сувукъ бакъа, мен барсам, Эльмазгъа иш буюра бере... Берабер отургъанымизны, лаф эткенимизни истемей. Оларгъа «разведкагъа» барсанъыз, не экенини билип келир эдинъиз. Эр алда сиз аятны бильген адамсынъыз,— деди.

Иште, шу Алим иле олгъан субет оларны ългъа алып чыкъты.

Акъшам устю Ташкенттен Янъыъл бетке ель киби учып кетяйткъан «Жигули»нинъ ичинде олар алты адам эди. Дюмен башындаки сия мыйыкълы, чевик арекетли, атеш козь йигит янашасындаки толугу ву-

джутлы, яваш-яваш, агъыр-сабырнен лакъырды эткен къырджыман адам пле не акътадыр субетлешип кетмекте. Бу эки адамнынъ лакъырдысына къулакъ аскъан адам, озю дуймадан кулюмсирер. Дюмен башындаки йигит, гуя артындан бириси чапа, о исе озь макъсадыны чар-чабик анълатып къачаджакъ адам киби тез-тез сёйлене. Орта яшындаки, толу вуджутлы киши исе онынъ акси, акъшамгъа даа чокъ, ашыкъмагъа не бар, деген киби яваш-яваш айта. Лякин экисининъ де бутюн дикъкъаты ёлда. Агъыр вуджутлы адам бирден арткъа чевирилип, бир шейлер айтаджакъ олды. Бу вакъыт отургъыч гъырчылдап, арткъа янтайды. Адамларнынъ аякълары арасында отургъан Алим: «Бекир агъа, мени сыкъасынъыз», деди, оны огге тараф уйтеди.

Фатманен, манълайы устюнден сачы тёкюльген, башы йылтырап корюнген киши — Асан бири-бирине бакъып, азачыкъ кулюмсиреп алдылар. Лякин ортадаки, акърандаш олсалар да Фатмагъа нисбетен яшча корюнген сагълам мучели, тендюрист, сия гурь сачлы, дюмен башындаки йигит киби атеш бакъышлы къадын Асангъа ачув иле козь ташлады.

— Сен инатлыкъ этмеген олсанъ, баланъ шимди беш букюлип кетмез эди. Бир машина алмагъа такъаты этмеген акъай...— деди.

Асан къадынгъа джиддий бакъты, сонъра башыны саллап:

— Сен сабадан бери тёкюнамай юре эдинъ. Ери кельгенде бир тишлеп къалайым дединъ, гъалиба, Мавиле,— деди алчакъ сеснен.

Фатма сёзге къатылмады. Ушюген адам киби омузларыны сыкъты. Алимге ер бошатмакъ истеген киби кошеге джылышты.

«Алимнинъ айткъаны киби «разведкагъа» бир озюм баргъан олсам яхшы оладжакъ эди гъалиба»— деп тюшюнди. Ойле де келпшмей. Мавиленинъ джаны агъыра биле эди. Меселени Мавиле де анълагъан сонъ исе адамларнынъ сайысы артты, машина тапылды.

«Мен къыз корьмеге джаяв-джалпы кетмем», деди о. Алимни йиберип аптесининъ огълу Назимни таптырып кетирди. Онынъ «Жигули»си янъы, даа якъында алгъан эди.

— Бекир мытлакъ бармакъ керек, о лаф этмеге биле. Оны алмагъандже эвден чыкъмам,— деди Мавиле, анда кимлер бараджагъы акъкъында лаф кеткенде.

Бекир, озь небетинде, Асаннынъ билегинден чекти. Баш «разведкаджы» Фатма унутылып къалмаз, эльбет. Бойлеликле, машинагъа беш адам ерлешти. О еринден кочейткъанда:

— Я Алим, бармайджакъмы?— деди огълунынъ машина янында мугъайып къалгъаныны корьген анасы.

— Айса, мен къалайым,— деди Асан.— Машинада ер къалмады.

— Ёкъ, ёкъ эпимиз сыгъармыз. Алим не бакъып турасынъ, сокъул!— деди дюмен башындаки Назим.— Алты адамны котермейджек олса о да машина олгъанмы?!

Алим деръал машинагъа кирди. Артта отургъан учь адамнынъ аякълары янына чёкти.

Юкю агъыр олгъанына бакъмадан, машина ель киби кетмекте.

Бирден онынъ суръаты эксильди.

— Пыс, башынъны эгилът, Алим!— деди Бекир артына бакъмадан.

Асан кулюмсиреген алда огълунынъ башындан ашагъы басты. Мавиле бир силькинип алды.

Пысмаса не олгъан экен?— деди.

Машина шу вакъыт милиционернинъ янындан кечип кеткен эди. Эр кес бол-сал нефес алды.

— Не оладжакъ? Санъа, манъа, бельки бир шей олмаз, лякин Назим шоферлик шеадетнамесинден айырыла биле,— деди Асан.

— Алсалар шоферлик шеадетнамени алырлар. Къардашым ичюн мен эр шейге азырым,— деди Назим къатий сесле.

Машина акъкъында дава къары-ходжа арасында эр вакъыт олып кече. Бойле вакъытта оларнынъ учь огълу да анасына къошула. Энъ

кичкенелери эрке Айшечик исе барып бабасыны кучакълай, агъаларына тилини чыкъарып костере: «Бабам машина алмайджакъ!» дей.

«Керчектен де агъамнынъ бир машина алмагъа кучю етмейми?» деп тюшюнди Фатма.

Асан буюк бир ишханенинъ баш бухгалтери. Энь эсасы ялынъыз ишинде дегиль, озь омюринде де эсаплы, къасаплы адам. Ресторанда, о якъларда-бу якъларда булунып, олмайджакъ ерлерде пара савургъан адети ёкъ. Санаторийлерге бармагъа да севмей. «Анда хасталар барсынлар, мен сагълыгъыма шикъетленмейми», деп ташлай. Акътыкъатен де яшы эллини кечкенине бакъмадан озюни йнгитлер киби тендюрист ис эте. Бу саада Мавиле де онъа бенъзей. Балаларыны къалдырып кетмеге истемей.

Лякин базы-базыда шеэрлер, неэрлер бойлап, сеяткъа чыкъмагъа севе. Кеченлерде къары-ходжа Кърымгъа баргъан эдилер. Андан къайтып кельген сонъ Мавиле:

— Агъанънен берабер энди бир ерге бармам, дагъларгъа тырмаша-тырмаша темиз альпинист олдым, аякъларым талды, чалыларгъа тырнала-тырнала элим-бетим яра олды,— деди кулп.

Асаннынъ бу табиятыны иш еринде де яхшы билелер. Базыда профсоюз тешиклъатынынъ башы онъа:

— Асан Османович, яхшы бир санаториягъа эки ёлланма бар, енгем иле бармайсынъызмы?— деп эрише.

— Меним санаториям ачылдым ёкъса, реис аркъадаш,— деп Асан агъа онъа ийлекарлыкъ иле бакъа.

Реис шакъылдап куле, «ёкъ», деген манада башыны терсине къакъыта. Онынъ насыл санатория экенини болюкте эр кес биле. Яни о инсаннынъ сачыны осьтюрген санатория. Ойле санатория ачылса, Асан Османович онынъ биринджи тедавийлениджиси оладжакъ.

Бир дефа машина акъкъында сёз олгъанда, Асан: «Машина алмакъ мумкюн эди ама огъланлардан къоркъам», деп ташлагъан эди. Бельки де ойледир. Огълан балалар машинаны пек севелер, онынънен огърашып, дерслеринден акъсай билелер. Меселе енгесининъ тюшюнгени киби ялынъыз парада олмаса керек.

Ел девамында Асан огълу Алимнинъ башыны бир къач кере даа ашагъы басып алды. Алим де башыны пыса бере...

Фатманынъ акъылына тюневин акъшам Алимнен олгъан субет тюшти. «Мусафирчен къадыннынъ япаджакъ шейими бу? Инсаннынъ ич де инанаджакъ кельмей. Бунинъ себеби не ола биле?» деп тюшюнди.

Фатма Алимни ялынъыз агъасынынъ огълу дегиль де, яхшы бир йнгит оларакъ биле. Олар даима бир шеэрде яшадылар. Шунунъ ичюн де Алимнинъ, балалыгъындан бу вакъыткъадже япкъан эр бир ишини, аткъан эр бир адымыны биле, демек мумкюн. Шимди базыда къардашларына сёз динълемеселер сертейген вакъытлары ола. Лякин оларны севе, сая, къорчалай. Та биринджи сыныфта окъугъанда мектептен къайткъанынен ана-бабасы иштен кельгендже, къардашларыны балалар багъчасындан кетире ве оларны бакъа эди.

Бир кунъ Фатма иштен къайткъан вакъытта агъасына кирип, алхатир сорап къайтмакъ истеди. Подъездге кирип, экинджи къаткъа котерильди. Бакъса, къапы аралыкъ тура, эвнинъ ичи исе къаранлыкъ. ТааджиПЛЕНГЕН алда ичери кирди. «Ана, сизсинъизми?» деген сес ишитильди. Бу Алим эди.

— Меним, аланъым, Алим,— деди Фатма.— Я эвнинъ ичи не ичюн къаранлыкъ?

— Электрик токи ёкъ,— деп джевапланды бала.

Фатма ашханеге кирди, андан серник алып якъты.

Бакъса Алим эки къардашыны кучакълагъан алда, диван устюнде отура.

— Ярыкъ олмагъаны ичюн къоркъалар. Анамны беклеймиз,— деди Алим.

Балалар исе Фатманы корьгенлери киби кьуванып, ерлеринден атылып турдылар.

— Алам кельди, алам кельди,— деп багъырдылар.

Алим йымшакъ табиятлы, намуслы, виджданлы йигит. Туткъан ишини тюшюнип-ташынып япмагъа севе. Лякин шимдики яшларда олгъан гъурур ве сербестликтен о да чокъ мустесна дегиль.

Бабасы Асан киби эв ичинде я да эв артындаки «бостан»да кыбырданып отурмагъа чокъ севмей. Асан базы вакъытта ачувлана, огъуллаарыны анда алып чыкъа, чалыштыртмакъ истей. Оларгъа: «Элинъиз чапа тутмагъа биле келишмей, чолпалар», деп дарыла. Огъланлар исе озьлерини сыкъмайлар, «эки помидор ве чичек тюбю чапа-ламакъ, бу да иш олгъанмы?» деп кулюшелер. Бельки олар акълыдырлар. Анда койдеки киби иш чокъ олса япар эдилер.

— Инсан япаджакъ олса озюне даима иш тапа биле,— дей баба.

Бир кунь Фатма баргъанда агъасы Асан гурь даллы къайсы терегининъ талдасында, башындан къасыр шляпасыны чыкъарып отура эди. Козьлерини кыса берип, къаршысында, энди бир ярашыкълы багъчагъа чевирильген, тереклерге бакъып фералана.

— Базы адамлар ве огъуллаарым киби бу ишке мен де сувукъ бакъкъан олсам, бу тереклер, бу багъча мында къайдан келир эди?!— деди о башыны саллагъан алда.

Фатма этрафкъа хошнутлыкънен бакъты. Агъасы къорантасынен мында кочип кельгенде бу багъча оськен топракъны туз къаплап, кийик отлар басып ята эди. Асан эртеси куню элине чапа алып чыкъты. Отларны чапалап, юлкыып башлады. Арадан бир афта кечер-кечмез балконнынъ тюбюнден гузель бир ерчик ачты. Оны тегизледи, къазды, суварды. Анда чешит тюрюлю фиданлар отуртты, чичеклер сачты. Алма, алманы корип ренк ала, дегенлери киби бу ишни къомшулары да бегенселер керек, бирер-бирер олар да чыкъып башладылар. Шу йылы эвнинъ артындан, бираз авлакътаки бош ерде балалар багъчасы къурулды. Асаннынъ эки баласы анда къатнап башлады. Онынъ азбарыны да ешертмек керек. Укюмет озь ишини япа, лякин бу ишнинъ тилинден анълагъан Асан киби ана-бабалар кенардан бакъып турмакъ кереклерми?! Екъ, эльбет. Асан анда да етишип барды. Анда да фиданлар отуртмакъ, чичеклер сачмакъ керек олды. Яптылар. Буларнынъ эписи иштен кельген сонъ, яхут да раатлыкъ куньлеринде япыла эди.

Иште, огъланлары оны корип осселер де, шимди бу ишке сувукъ бакъалар, кулип кетелер.

Асан бу акъта айтып, къардашы Фатмагъа шикъятленди.

Фатма онъа дикъкъат иле бакъты:

— Бельки, огъланлар, шу джумледен Алим де, башкъа шейнен меракъланадыр? Дюнъяда эр кес бухгалтер, агроном олмаз. О инженер оладжакъ. Космос асырында бельки башкъа янъылыкълар яратаджакъ оладыр. «Чолпа, тенбель», деп оны акъаретлей берменъиз,— деди.

— Екъ,— деди Асан,— олар акъшамлары вельвет костюм кийип, шеэр ичинде кезинмеге севелер. Бизлерни ана-бабаларымыз бойле йибере бермей эдилер. Бизлер оларнынъ яшында экенде орталыкъта вельвет костюмлер ёкъ эдилер. Олгъан олса бельки, бизлер де киймеге север эдик.

Асан бельки де, деген киби омузларыны кысты.

Фатма акъикъатен де о вакъыт янъылмагъан экен. Алим шимди даа яш инженер олгъанына бакъмадан, чалышкъан заводында козьге корюнген мутехассыс сайыла. Башлыкълар ондан илериде чокъ шей беклейлер. Фатма оларнынъ эписинден хабердар...

«Эр алда Алим келишиксиз бир иш япып, ана-бабасыны ерге бакътыраджакъ огълан дегиль. Онынъ адындан истеген кызынынъ къапысыны, ачыкъ юзь иле къакъа билемиз», деп тюшюнди Фатма.

Бу вакъыт машина явашлады, енгильден бир силькинип алды,

сагъ тарафтаки тар сокъакъкъа бурулды. Фатманынъ тюшонджелери даркъалып кетти.

— Кельдикми ёкъса?— деди.

Назим кельдик деген киби башыны саллады.

Машина саллана берип, якъында чивитли киреч иле сылангъан эвлернинъ огюнден кечерек, ешилъ боялы, кениш къапы янына келип токътады.

Назим машинаны усть-устюне эки-учъ къычыртып алды. Эркеклер машинадан тез-тез тюштилер. Къадынлар, не ичюндир ашыкъмадылар.

Фатманынъ юреги сыкъ-сыкъ урды. Мавиленинъ череси де къып-къырмызы эди.

Шимди бирден къапы ачылып, андан, омюрлик бу мусафирлернен сой тутунаджакъ, шимди исе Алимни бегенмеген къадын пейда оладжакъ. О бу мусафирлерни насыл къаршылап алыр экен?

Ниает къапы ачылды, азбардан башта Назим, сонъра исе кулер юзлю, муляйим бир къартанайчыкъ чыкъты. Къадынлар машина токътагъанындан бери къапыгъа бакъып турсалар да, Назимнинъ анда не вакъыт киргенини абайламадылар.

— Хош-сефагъа кельдинъиз мусафирлер, буюрынъыз, киринъиз,— деди къартанай.

Мусафирлер чешит чичеклернинъ къокъусынен толып ташкъан азбаргъа киргенде, энди орталыкъкъа акъшам къаранлыгъы чёкип башлагъан эди. Бунъа бакъмадан мында олгъан тертип-низамны, темизликни корьмемек мумкюн дегиль эди. Къаршыдаки юксек, дюльбер бинанынъ пенджереси ичинде, элинде боя чёткиси олгъан йигит мусафирлерге келип ишиме кедер эттинъиз, деген киби бакъты. Назимни корьген сонъ кулюмсиреди. Чюнки олар бири-бирлерини эвельден таний эдилер. Андан секирип тюшти. Кельгенлернен эль алып селямлашты. Бу йигит Эльмазнынъ агъасы эди. Алимнинъ айткъанына коре о зарарсыз огълан олмакъ керек. Йигит не ичюндир къолайсызланды, устюндеки иш урбаларына бакъып кулюмсиреди. «Мени багъышланъыз», деди, ичери кирди.

Ниает, мусафирлер къартанайчыкънынъ даветинен кениш одагъа кирдилер ве йылтыравукъ стол башына кечип отурдылар. Эр ер тертемиз. Эвнинъ табаны кузьгю киби йылтырай. Тезден узунджа бойлу, башы ве богъазы байлы къыз къаве кетирди. Къадынлар онъа мукъ-айтлыкънен бакътылар, чересини корьмек истедилер. Лякин о буны дуйгъан киби, чар-чабик чыкъып кетти.

— Къызымыз Эльмаз бираз сувукъланды, богъазы агъыра,— деди къартанай.

Субет девамында о къызнынъ аласы экени анълашылды.

— Я эвнинъ саибеси къайда? Бугунъ раатлыкъ куню, эвдедир, деп тюшюнген эдик,— деди Бекир.

— Башкъа куньлерде де эвде ола. Къардашым ольгенден бери чалышмай, эвни бакъа, азбарда бир шейлер етиштире,— деди къартанай.

Лакъырды арасында Бекир онъа не ичюн кельгенлерини анълатты.

— Къыз намуслы, ишкир бала. Огъланны да энди бир къач кере корьдим. Гузель бала. Лафларыны, озюни тутушыны бегендим. Энъ эсасы эки яш бири-бирини бегенселер даа не керек. Онъа ким итираз эте биле?!— деди къартанай.

Босагъада ёргъун черели, эпкин арекетли, шаматалы къадын пейда олды. Ал-эвал сорахувларындан сонъ о мусафирлернинъ къаршысына кечип отурды. Ич де эеджанланмады, озюни гъает сербест тутты.

— Бир ерге кетесинъизми, ёкъса къайтасынъызми, джемаат?— деди кулюмсиреген алда джошкъун сеснен.

— Не кетемиз ве не де къайтамыз, биз мында кельдик,— деди Бекир ве отургъан еринден къыбырданып алды.

— Мусааде этсенъиз сизинъ... Екъ, гъалиба башта таныш олмакъ кѣрек. Бизлер энди къартанайнен танышмыз, оны пек бегендик.

Къадын келишмеген бир сѣз ишиткен киби чырайыны сытты, сонъра кулюмсиреди.

— Къартлар даима ойле, ашыкъалар,— деди.

Бекир онынъ айткъанларына къулакъ асмады. Онъа мусафирлерни такъдим этти.

— Алимнинъ бабасы Асан, анасы Мавиле ве аласы Фатма. Мен нсе баш къуда олам, адым Бекир,— деди, адетиндже самимийликнен шакъылдап кульди.

Къадын бирден джиддийлешти. Дудакълары къалтырадылар. Лякин о буны гизлемеге тырышты.

— Меним адым Ава. Сизлерни мында Алим кетирдимиз?— деди къалтыравукъ сеснен.— Мен гъалиба онъа сертийдим. Догъру даа, эр кунъ мында чапа-чапа келе. Мааллемиз бутюн озюмизнинъ халкътан, демек мумкюн. Онынъ мында кельгенини кимсе коръмей беллейсинъизми? Бабасыз оськен къыз баланынъ шаны ичюн бу яхшы шейми?..— Къадыннынъ сеси къалтырады, козьлери яшланды.

Лаф этмеге бильген Бекир ананынъ козь яшыны корип, бирден сусып къалды. Онынънен озюнъиз сѣйлешинъиз деген манада къадынларгъа бакъты.

— Мен беллесем, эки яш бири-бирини бегене. Ойле олгъан сонъ, йигитнинъ мында келювинде не феналыкъ бар?— деди Фатма.

— Бегенелер?..— Къадын Фатмагъа тааджиplenген киби бакъты. Сонъра кулюмсиреди. Омузларыны къакъытып алды.— Эльбет, бегенелер, Эльмаз киби къызны ким бегенмез?!— деди.

Мавиленинъ череси къулакъларынадже къызарды. Еринден сычрап турмакъ, я Алимни не ичюн бегенмейджеклер, деп къычырмакъ истеди. Фатма тынчлан, деген манада козьлерини юмып ачты. Сонъра къадынгъа чевирильди.

— Бельки чокълары бегенедир. Бунъа сѣюзюмиз ёкъ. Лякин бизим огълан севген. Къыз да огъланны севсе керек. Шунунъ ичюн келедир. Бугунъ де кельди. Бу кересинде оны мында биз кетирдик. Къыскъасы, эки яш бири-бирини севе. Мен беллесем онъа кимсенинъ итиразы олмаса керек.

Къартанай Фатманынъ сѣзюни тасдыкълар киби башыны саллады.

— Эбет, эбет,— деди.

— Сиз кошулманъыз,— деп сертийди онъа къадын.— Мында меним баламнынъ талийи акъкъында сѣз кете...— О этрафына бакъынды.— Сейдамет къайда?— деди.

Къартанай яваштан итааткярлыкънен чыкъып кетти.

— Сиз шеэр халкъысынъыз. Ишинъиз-гуджюнъиз ёкъ. Къуту киби бирер квартиранъыз бар. Оны силе-сыйпай отурасынъыз. Бу эвге, азбаргъа бир бакъынъыз. Мында не къадар иш япмакъ керек олгъаныны тасавур этесинъизми? Оны инсан киби тутмакъ ичюн гедже-кунъдюз чапмакъ, чапкъаламакъ керек. Сизинъ йигит нсе мында мусафирликке, къызнен лаф этмеге, отурмагъа келе. Эм афтада, айда бир дегиль де, эр кунъ келе.

— Чалышкъан адам мында эр кунъ насыл келе биле?— деди Асан алчакъ сеснен.

— Мындаки заводкъа командировкагъа кельгенде сыкъча киргендир. Сонъ кельсе не олгъан? Мен эвленеджекте къызнынъ эвине эр акъшам, бир къучакъ чичек алып бара эдим. Лякин шимди, бала, къоранта, иш деген киби къайнана чакъырса да барып оламайым,— деди Назим.

— Ай, ай,— эр кес сенинъ киби олса да,— деди къадын.

— Я Алимге не олгъан?— Назим ачувланды, къулакъларынадже къызарды.

Одагъа къызнынъ агъасы Сейдамет кийинип-къушангъан алда

кирди. Скемлени ортагъа сюрди. Аякъларыны бири-бири устуне хачлап отурды. Не айтасынъыз, деген манада анасына бакъты.

Бу арада кимдир субетнинъ мевзусыны денъиштирди. Республиканынъ аятына аит шейлер акъкъында айтылды. Ава элини сылыкты:

— Бизим журнал, газета окъумагъа вакътымыз ёкъ,— деп кести лафны.

Арагъа джан сыкъыджы сукюнет чёкти.

— Лафынъыздан анълашылгъанына коре сизлер бири-биринъизни эвельден биле экенсинъиз,— деди Фатма, Назимнен Авагъа бакъып.

— Эльбет, билемиз. Озьлеринен таныш олмасам да ишитмекче Асаннен Мавиленинъ кимлер экенини де билем,— деди Ава, кинаенен кулюмсиреди.

Асан, энди анълашылды, деген киби отура. Озюни сыкъмай. Лякин Мавиленинъ чырайы денъишти. Огълунынъ хатыры ичюн мында эр шейге чыдамагъа сёз берген киби отурса да, артыкъ даянып оламаз, шимди еринден атылып турар: «Ханым асылзаде, сен бугунъ бизге не къылына бересинъ я?» деп дарылыр деп тюшюнди Фатма, раатсызланды.

— Озьлерини дегиль, сой-соплаарыны да билем,— деди Назим тез-тез лакъырды эткен алда,— былтыр Қърымгъа баргъанда Ниязий агъаларгъа да кирдим. Олар бу яз сизлерни беклей эдилер, бармадынъызмы?..— деди.

Чокътан бери сусып отургъан Сейдамет башыны терсине къакъытты.

— Эй, Назим, сен гедже-кульдюз тынгъан огълан дегильсинъ,— деди Ава.— Автобуснынъ копчеги дёнген сайын, джебинъе капик тёкюле бере. Ондан сонъ шамама къадар бир баланъ бар. Истеген еринъе кете бересинъ. Менимкилерининъ исе бабалары ёкъ. О балаларны манъа быракъып кетти.— Ава кене агълап башлады. Сонъра токътады.— О сагъ олгъанда да бир ерге чыкъмадыкъ. Раметли манълай теринен тапкъан капигини, биревлер киби, ёллар ичинде савурмагъа севмей эди. Ондан сонъ бу эвлерни къурмакъ озьлюгинден ола беллейсинъми? Ах, къардашым, шеэрде яшагъанлар оны къайдан билъсинлер? Бойле ишнинъ не киби агъыр олгъаныны эв къургъан адам биле.

Фатма Авагъа дикъкъатнен бакъты. «Эв къурмакъ яхшы шей, лякин дюньяда башкъа ич бир шейнен меракъланмай, шу эвнинъ къурбаны олып яшамакъ да фаджиа экенини бу къадынъгъа насыл анълатырсынъ», деп тюшюнди.

Ава исе эп озюнинъ авасыны чалмакъта, къудаларгъа уджюм этмекте эди.

— Ана-баба сонъки нефесинедже баласы ичюн тырыша. Бизлер омюримизде бир ерге бармасакъ да огълумызгъа мекян къалдырамыз. Қъыз баланынъ иши башкъа. Эльмаз эвден чыкъар кетер. Лякин огълан балагъа эв къалдырмакъ керек. Ходжамнынъ къардашы Ниязийлерге бармадыкъ ама, эки-учъ йыллыкъ келиримизни топлап, эски машинамызны сатып, янъысыны алдыкъ. Шукюр, тул къадын олсам да, къапымнынъ огюнде «Жигули» машинам тура. Қъыз алмакъ ичюн биревнинъ къапысына бармагъа утанмам...

Мавиле Асангъа бакъты. Онынъ бакъышында, алдынъмы пайынъны, машинанъ олмагъаныны бетинъе ягълы пачавра киби урдылармы, деген мана бар эди. Асан бир шей айтмады, сусты.

— Ава, энди баягъы лаф эттик, баягъы шейлер анълашылды. Сонъ бу яшларнынъ севгиси не оладжакъ?— деди Бекир алчакъ сеснен.

— Не оладжакъны билъмейим, лякин Алим мында эр кунъ чапып-чапып кельмесин!.. Оларнынъ севгиси о къадар атешлидир, бири-бирини коръмеселер даянамайдырлар беллейсинъизми?— деди Ава кинаели сеснен.

Аванынъ бу сёзлери эр кесни тааджиПЛендирди. Назим чалыкъ йигит, къардашы, онынъ мукъаддес дуйгъусыны акъаретлегенлерине

даянып оламады, йылан тишлеген адам киби еринден сычрап турды.

— Ава апте, меним де эвим, азбарым бар. Оны насыл кьургъанларыны да яхшы билем. Бу адамларнынъ озьлери де, ишлери де башкъа. Оларгъа токъунманъыз. Олар бу дюньяда не ичюн ве ким ичюн яшагъанларыны яхшы билелер. Сизинъ ичюн исе бу дюньяда бу эвден ве азбардан, машинадан башкъа бир тюрлю мукъаддес шей ёкъ экен, барынъыз истедигинъиз киби яшанъыз, лякин эр кесни озюнъиз киби беллеменъиз. Яшлар яшамагъа да, чалышмагъа да, севмеге де билерлер,— деп кычырды Назим ве эв ичинде алткъа-арткъа юрди.

Ава кызарды, морарды, патлайджакъ пуска киби къабарды. Назимге атылмагъа азырлангъанда, Бекир богъулаяткъан адам киби бир къач кере окюрди ве ошюле деди:

— Аркъадашлар, озюмизге, синъирлеримизге о къадар сербестлик бермейик, месулиетлик деген шейни унутмайыкъ. Мында эр алда эки яшнынъ талийи узеринде лаф кете... Чокъ созып отурмайыкъ. Оларны чагъырайыкъ. Озьлери айтсынлар. Олар мында, азбардадырлар.

Ортада, аякъларыны бири-бирининъ устюне хачлагъан алда, скемлеге ясланып отургъан кок штанлы, беяз комзоллы Сейдамет йылтыравукъ аякъбапынынъ уджуна бакъты, аягъыны кыбырдата берип:

— Оларнынъ мында ишлери ёкъ. Бойле проблемалы шейлерни чезмеге яшлыкъ этерлер. Буюклер тургъанда оларгъа не бар?!— деди джиддий ве эмйр этиджи сеснен.

Ортагъа агъыр сукюнет чёкти. Фатма бу узун бойлу, сары сачлы, дюльбер, «медениетли» йигиттен не киби сёзлер ишитти... Озь кьулакъларына инанмады. Янашасында отургъан Мавилеге бакъты. О, мен шимди бу адамларнынъ бетине тюкюрюм эдим, яшларны аджыйым, деген киби отура. Асаннынъ башы ашагъы саркъкъан. Лаф этмеге бильген Бекир сусып къалгъан. Назим корюнмей. О бу оданы терк эткен. Аванынъ козьлери гунасыз ве манасыз бакъмакъталар. «Омюринде газета, журнал, китап окъумагъан, бир дефа биле сеятта булунмагъан, адамларнен субетлешмеген, бу кениш ве ярыкъ дюньяда озь эвинден ве азбарындан башкъа бир шей бильмеген инсандан не истейсинъ... Бельки бильмеге де имкяны олмагъандыр», деп тюшюнди.

Назары йигитке тюшкенде не демесини, тюшюнемсини бильмеди... «Онынъ ичюн бутюн имкянлар олгъан. Институтны битирген, бильгили, яш йигит. Корюниши де гузель. Эльбет, бир коллективде чалышадыр, достлары да бардыр. Бу башы ве фикир, дюнья бакъышы иле оларнынъ арасында насыл юре экен. Бу яш йигитке бу къадар урдумдуймазлыкъ, сувукълыкъ, инсаниетсизлик къайдан кельген экен» деп тюшюнди. Озюнинъ юрегинде, къальбинде оны багъышлай биледжек бир тюрлю себеп тапып оламады.

Олар эвден чыкъкъанларыны да, машинагъа насыл мингенлерини де хатырлап оламайлар. Эр бири озь тюшюнджеси, фикир, гъамы ве кедеринен мешгъуль эди. Машинанынъ бирден силькинип токътавы ёлджуларны юкъудан уянткъан киби олды.

Назим ёл кенарында оларны беклеп тургъан Алимни корип токътагъан. О машинагъа сокъулыркен, башта аласына, сонъра исе анасына ве бабасына бакъты. Оларнынъ чересинде, козьлеринде умют багъышлайдыжы алямет корьмеди. Юрегини бир шей сыкъкъан киби олды. Ичине атеш тюшти...

Эр кес агъыз ачмагъа кьоркъкъан киби сусмакъта. Бу агъыр ве джан сыкъыджы сукюнетни бабасы бозды.

— Шимдилик бир шей олмады. О якъыны вакъыт... кызынен озюнъиз чезерсинъиз, огълум,— деди теселли бериджи сеснен.

БАГЪБАЛАЛЫ КОКАЛЬДАШ

ИКЯЕ

Мен язган шейлеримни башта онъа окъуйым. Эдебиятны сув-тильмач билген, кыйлы кыркъ кере ярган окъумыш достларым чокъ, лякин меним тонгыч окъуйыджым даима Неджмедин ола. Эгер о икяемни бегенсе, меним ичюн шу кяфи, окъумыш достларым сонъундан не деселер десинлер — эписи бир ишанмайым. Язган шейимнинъ бир де-бир ерини пек бегенсе, о тизине шапылдатып ура: «Олян, догъру, дос-догъру!» деп кычыра, икяени бегенмесе, къуру сеснен: «Яхшы», деп ташлай, ашынмагъанымны сезип, сёзюни текрарлай: «Яхшы, дедим де шуны!» Демек, икяени бегенмеди, демек, икяе фена язылган. Онынъ айтаджакъ бутюн фикири, иште, бу къадарлыкъ. Окъумыш достларым исе... тек окъумышлар.

Неджмедин — юртдашым, бир районданмыз: о дагъ этегиндеки багъчалыкълар ичине бурюнген баягъы абадан Багъбала коюнден. Буюк шеэрде бизни семетдешлик якъынлаштырды. Мени койдеш сайып, эвмие сыкъ-сыкъ келе. Чокъусы базар кунълери келе.

О шеэрде яшамакъны севе, озюнинъ табиринен айтаджакъ олсакъ «шеэрсевер». «Ташсельмаш»та уста олып чалыша, къаердедир гънябий окъуй. Арбий хызметни бу шеэрде одеген ве мында къалган. Бир чемодан багъыш алып, къарт анасыны коръмек ичюн сыкъ-сыкъ койге бара. Шеэрде къалувынынъ себеби онынъ тек шеэрсеверлиги дегиль, койде насылдыр якъын тувгъанынен араларында лаф къачкъан гъалиба, меселе давагъа да барып чаткъан — бу акъта ачыкъ айтмай. Эвли, бала киби тез джаны агъырған, ама гъает мераметли кырысы бар; оны пек сийрек алып келе: чамашыр юваджакъ эди; аптесине кетти; кызычыгъымызнынъ кейфи ёкъ киби эди...

Неджмедин кельгенде мен даима къуванам, эр анги ишимни ташлап, оны къаршылайым, отурып джан-юректен къонушамыз.

— Юр энди, — дейим (о менден баягъы яш) аштан сонъ оны иш одама чекип. — Янъы шей яздым, окъурмыз.

— Кокаль акъкъындамы? — дей о козьлерини парылдатып.

Онынъ бу суали зытыма токъунган киби ола, йылмайм: «Тапкъан лафы — Кокаль».

Ничюн мен окъумыш достларыма дегиль, эдебияттан узакъ бир адамгъа икяе окъуйым, ондан фикир беклейим! Онынъ мераметине базанып, озюмнинъ гонъюлимни котермек ичюнми? Я да язган шейимни, иште, бир сынавдан кечирип алмакъ ичюнми? Эгер о тизине шапылдатып урса: «Олян, догъру, дос-догъру!» десе — икяе керчектен де яхшы, «яхшы», деп ташласа — зайыф, илле бир мини бар олып чыкъа. Буны озюм де дуям... Орта бойлюм — бираз даа узун олмакъ, къызматабаным — агъырджа олмакъ, тенбелым — гъайретли олмакъ истейим. Истейим, ама лячаре.

Неджмедин эр сефер икяемни динълеген сонъ:

— Э, Кокальни да язсанъыз шуны! — дей. — Кокаль меракълы, Кокаль аджайип... — О балалыкъта берабер оськен достынынъ талийи акъкъында айтып башлай. — Билем, эписи бир язмасынъыз, — дей окюнчнен икяесини екюнлер экен. Сонъра кызыгъынлыкънен аяла-та: — Язмасынъыз, эбет, чюнки о бол ламукъ берекети етиштирмеген, бир де-бир юксек вазифеде де чалышмай, ич бир тюрлю къараман-

лыкъ косьтермеген, севгиси де китапларда язылгъан киби. Лякин, эписи бир Кокаль меракълы. Кокаль аджайип!

«Шойле олгъаны яхшы», дейим ичимде ве омюримде корьмеген, бильмеген адамым — багъбалалы Кокаль акъкъында тюшюнем. Барсын, о бол памукъ берекети етиштирмесин, барсын, юксек вазифеде де чалышмасын, къараманлыкъ косьтерюви де шарт дегиль, озюннъ шу, машина афтада бир кере баргъан дживар коюнде озъ кунюни озю корип юреберсин — инсан ичюн шунунъ озю кяфи дегильми?

Неджмединге бакъам. Онынъ козьлеринде элем, окюнч: «Билем, эписи бир язмазсынъыз. Ич олмадым онынъ хатири ичюн шу аджайип досты акъкъында недир язып бакъмакъ истейим. Ама къоркъам, онынъ юрегиндеки парлакъ бир хатирени, аджайип бир севгини ольдюрмектен къоркъам.

* * *

— Кока-аль! — деп кычыра анасы. — Кокюнъни кнейим¹, Кокаль! Боюнъ мезарда чиригейди, Кока-аль! Несилинъе чекмей еберип къалгъайдынъ Кока-аль!..

Анасы Урюклик коюннъ дагълылар урувындан эди. Белли ки, олар бираз кылыкъсыз, къавгъаджы олалар, шаматаны акъчагъа биле сатып алмагъа азырлар. Анасынынъ озъбашына джаны сыкъылса керек, заваллы Кокальни къаргъап башлай. Сабадан акъшамгъа дже азбарда кыбырданып, башыны котермейип эв ишлеринен огърашкъан Кокаль чевирилип бир агъыз: «Не дейсинъиз я!» деп сорамай. Бу джеэттен о бабасына бенъзей. Бабасы... Бабасы озюмизнинъ чыгъатайлылардан. Керчек, онынъ бабасы ёкъ. Даа догърусы, бар ама ёкъ киби. Бильгенлер биле, ама кендилерини бильмеген киби туталар. Бираз эриштирмек ичюн олса керек, Кокальден аселет сорайлар:

— Кимнинъ огълу оласынъыз, Кокальбай?

— Анамнынъ.

— Ананъыз ким, Кокальбай?

— Майрам дагълы.

— Я бабанъыз ким?

— Бабам ёкъ.

— Не, ольдими?

— Ёкъ.

— Айса, о ким?

— Бильмейим.

— Инсан бабасыз да догъамы, баччагъар?!²

Бутюн беля шунда ки, Кокаль бабасынынъ ким экенини биле эди. Биле, ама кимсеге айтып оламай. Онынъ бутюн бахтсызлыгъы да мына бунда эди.

Кокаль узун бойлю олгъаны ичюнми, даима эгилип, недендир къолайсызлангъан киби олып юре, биревнен лакъырды эткенде козюни ерден алмай; мукъайтлыкънен, аякъларынынъ тек уджларына басып юре — юкълап яткъан адамны уянтмакътан сакъынгъан киби, къоркъып нефес ала эди — бу авадан нефес алмагъа акъкъы олып-олмагъанындан шубеленген киби...

О кольге киби сессиз, сес киби кольгесиз эди, бунынъ ичюн де койдешлери оны бегене эдилер. Онынъ огий бабасы, койнинъ демирджиси, ич де кульмеге бильмеген серт чырайлы торс адам да, Кокальге ич де ошамагъан ярамаз къардашлары да оны бегене эдилер. Тек бир анасы оны токътамайып къаргъай, мезардан чыкъарып, мезаргъа тыкъа эди.

¹ Матем урбасы киймек.

² Пич бала.

— Сувсап ольгейдинъ Кока-аль, сув кетир!..
— От-атешсиз кечкейдинъ, Кока-аль, одун парла!..
— Акъырны мурдашуйинъ³ келип куреджекми, джуванмарг?!⁴
— Эшекни бакъ, бойнунъ узюльгейди нишарет, айван ничюн кычыра?!.

Кокаль сес-солукъсыз барып, Данияровнынъ хавузындан сув кетире, сес-солукъсыз агъач парлай, акъырны курей, эшекни суvara. Бутюн ишлерни сес-солукъсыз япа. Анасы исе бутюн гузарни⁵ башына котерип, эп кычырыкълай: «Кока-аль! Кока-аль!..»

Кокальни бутюн Багъбала коюннинъ хызметкары демек мумкюн. Аналарымыз оны бизге ибрет этип косътере эдилер: «Ана, Кокальге бакъ...» Кокальге бакъа эдик; о буюклерге кышулып дагъгъа комюрге бара, яз боу чельден тезек-кый ташый, кузьде чувал-чувал тобан топлай. Биз буны коре эдик, ама койнинъ сыртындаки байырлыкъта сабадан акъшамгъадже топ тепе, чилик ойнай, багъырышып-чапкъалашып сакъланджумакъ ойнай эдик. Акъшам устю бир анъ Кокальни корип къала эдик. О байыр башында чонъкъайып, тизлерини кычакълагъан алда бизим оюнымызгъа ве буюк багъчалыкъны анъдыргъан Багъбаланынъ юксек тереклерининъ уджларыны ялдызлаяракъ дагъ артына гизленеяткъан кунешке бакъып отура эди. О ичинде ах чеке эди, ама онынъ ахыны не биз, не Багъбала тереклери, не де дагъ артына сакъланаяткъан кунеш ишите эди: биз — бала, ич бир шейни анъламагъан къаарьсиз сабийлер эдик, тереклер-тильсиз, джансыз, кунеш — бутюн мевджудат ичюн бирдай олгъан кунеш гизленип етиштирген...

— Кока-аль, Кока-аль!..

Байыр башындаки Кокаль дагъ башындаки кунеш киби бирден гъайып ола эди.

О бир кере биле бизимнен ойнамады — бала алында буюклер дюньясына кечип кеткен эди. Озю де бизге бакъкъанда баягъы салмакълы олып корюне эди. Мектепке янъы кельген оджа энъ арттаки партада отургъан Кокальге козю тюшкенинен, мытлакъа: «Сиз де... окъуйсынъызмы?» деп сорай эди. Эдебият оджасы шакъанен онъа: «Кокальдаш»⁶ дей эди; «Тахтагъа чыкъув невбети — докъсан альпининъ⁷ агъасы, пельван Кокальдашкъа!»

Кокаль анасы айткъан ишлернинъ эписини буюк истекнен япа, тек Данияровнынъ хавузына бармакъ онынъ ичюн азап эди. Шай исе де кунъде эки кере — саба ве акъшам сув кетирмеси шарт. О къопкъаны сувгъа далдыргъан арада къайдандыр Данияровнынъ сытыкъ чырайлы томалакъ къарысы пейда ола:

— Эй, сувны быландырмайып ал!.. Эй, огюнъе бакъ, хавузгъа тюшюп кетме даа...

Кокаль: «Быланса, кене тынар» я да «Аллагъа шукюр, козюм бар енге», дие биле, ама индемей. О къопкъасыны яры этип, ымпыс-тымпыс артына къайтыркен, буюк хавуз боюндаки юксек шипанда чапаныны омузлары устюне ташлап, озюнен-озю шахмат ойнап отургъан ири кевдели Данияров козьлюги устюнден башта онъа, сонъра къарысына бакъып ала. О да индемей.

Кокаль онынъ индейджегинден сакъына, «бир кунъ ола индесе керек» деп къоркъа. Бойле ири кевдели, корюнишинден пек ачуwлы адам индесе... Не олур экен?

Лякин Данияров индемей. Козьлюги устюнден адамны тешип йибергендай этип бакъа, ама лям-мим демей. Хаялы огюндеки шахларда, сипахилерде олса керек. Я да шу онъмайджакъ хавузны сувнен

³ Олю ювгъан адам.

⁴ Яшлайын ольген адам.

⁵ Койнинъ меркез ери.

⁶ Эфсаневий къараман.

⁷ Батыр.

толдырууда кыайдалардандыр сув ачып кельген Кокальнинъ де иссеси бар экенини, онынъ сув боюнда геджелери чекишкенини билеми экен?..

Данияровны эр кес «яхшы адам» дей, эр кес урмет эте. Бу орталыкта о чалышмагъан реберлик вазифеси ёкъ эмиш: реис олгъан, хасилат олгъан, МТС директоры олгъан... Мына шойле итибарлы адам шимди кыартайгъан, насылдыр дертке огърагъан, эвде отура, сабадан акъшамгъадаже огюндеки шахмат тахтасына тикилип, озюнен озю ку-реше: хариф де озю, ракъиб де озю. Гуя бир вакытлар джойгъан шейини бугунъ мына шу тылсымлы дёрткошелерден кыдыраяткъан киби...

О вакытларда, хусусан, ачлыкъ йылларында чокъ адамларгъа эйилик япкъан, мына шу Кокальнинъ анасыны — кимсесиз кыалгъан оксюз кызыны да дагъдан Данияров алып кельген, эппи вакыт озь эвинден ер берген... Кокаль буларны биле, бильгени ичюн де ондан даима недир беклеп, кыорккып-сакъынып юре.

Къолунда кыопкыасынен Данияровнынъ кыапысындан чыкъар-чыкъмаз, анасынынъ чанъкильдиси ишитиле:

— Сувгъа кетип, батып ольдинъми, Кока-аль?! Мен сен етимге ола...

Бу вакытта ири кевдели Данияров отургъан еринде кыбырдана, дивар бетке бакъып сомурдана:

— Етер энди, эй, Майрам!

Анасы богъазына таш тыкългъан киби бирден тына.

Элеминден бойле ынджыкъ ве чанъкильдевик олып кыалгъан ана-нынъ кыаргъышы-кыыйнавы алтында, бабасыз оськенине бакъмадан Кокаль пек тесирчен ве намуслы бала эди. Бойле олмагъан олса, мек-тепни бизнен битирир эдими?..

Окыулар битип, язда пичен чалмагъа чыкълтыкъ. Эмек тасили оджасы Данияровнынъ кыардашы эди. О эр бир балагъа пичени чалы-наджакъ ерни айры-айры косьтерди, озю озенинъ дигер тарафына кечип кетти. О тарафтаки багъчалыкъта Салим-чабик куреш кечир-мекте, ара-сыра адамларнынъ увулдап алгъышлагъаны ишитиле. Оракъларымызны ташлап, биз де озенин кечтик ве дервизагъа ашыкъл-тыкъ. Кимерде бир курешип юрген оджамыз шу куню ортагъа чыкълты ве чыкълтканынен кочкаклы бир осьмюрден йыкъллды. Буны корип, эпнимиз табана кыует беререк, озенден кечип, демн котерип аткъан оракъларымызгъа япыштыкъ. Артымыздан кельген ачувлы Данияров биринджи расткельген балагъа — Кокальге дарылды. Кокаль недир деген эди, оджа онынъ юзюне шарт-шурт шамар урып: «Ар-рам пич!» деп кычырды. Бу сёзден Кокальнинъ вуджуду худжур титреди, элин-деки оракъны шиддетнен саллады, сонъра оны озен ичине фырлатты, озю алчаджыкъ таш дивардан сычрап гъайып олды.

Кыызлардан ишитип бильдик: биз эпнимиз курешни сейир этмеге кеткенде бу ерде огълан балалардан тек бир Кокаль кыалгъан экен...

Бу вакъиадан сонъ Кокаль бир даа мектепке аякъ басмады. Багъ-балада да корюнмеди. Дагъдаки Урюклик коюнде анасынынъ баба-сындан кыалгъан эв-баркыны тамирлеп, анда яшады, орманда чалы-шып башлады. Кимерде кыарт бир байталны минип Багъбалада пейда ола. Сакълал-мыйыгъы оськюн, юзюне насылдыр кыасевет синъип кыал-гъан киби назары сёнюк. Лякин энди омузлары толушып, салмакълы, ири кевдели йигитке чевирильген.

Багъбалада «Кокаль ордудан кыачкъан эмиш!» деген лаф дар-кыады.

Кокаль ордудан кыачкъан эмиш. Янъ эвленген апайчыгъындан гонъюль узип оламайып, шойле япкъан эмиш. Даа якъында эвленген экен заваллы. Эй, сени Кокаль! Поезд насылдыр станцияда токълта-гъанда, севгилисини хатырлап-сагъынып, онынъ яначыгъындан бир пос этмек истеген ве вагондан тюшюп кыалгъан. Апакълай деген шей бу кыадар татлы оладыр даа. Деликъланынынъ козюне кимсин нелер корюнгендир! Эй сени Кокаль, эй сени джесаретли йигит!

Бу — Багъбаладаки лафлар, багъбалалыларнынъ агъызларында юрген эмиш-демишлер. Энди акъикъатны дагъдаки Урюклик коюнден динъленъиз.

Кокальнинъ арбий хызметке чагъырылгъаны керчек эди: о да инсан, о да йигит, бабасы олмаса да, анасы «огълум» деген, белинде бельбагъы къавий багълы йигит — борджыны одемек керек. Райондаки арбий комиссарлыкънынъ азбарында эки кунъ беклегени, геджелери фидан киби севгилисини сагъынгъаны да догъру... Эвленингенине даа бир ай биле олмагъан. Айтуманыны багъырына басып, тоя-тоя севип етиштирмеден — кетмекте, эки йылгъа, узакъ юртларгъа кетмекте. Айтуман, багъыры тютеп, эки йылгъа ялынъыз къалаята!.. Заваллы Кокаль не япсын? Лякин о къачмады: озю киби яшлар топарындан айырылып, азбарнынъ дигер тарафындаки къарт дут терегининъ янына кельди, чапаныны астына тешеп, янбашлагъан алда ятты. Акъылы Айтуманда, хаялы Айтуманда. Бир заман онынъ адыны айтып чагъырдылар. Чагъырып: «Сизни хызметтен азат этемиз, тюзтабан экенсинъиз», дедилер. Кокаль абдырады: къуванайым десе — сен йигит дегильсинъ, хызметке лякъайдсызсынъ, дегси киби япалар, ачувланайым десе — бу тарафта Айтуман... Ниает, гонъюлинде ашлашылмагъан бир дуйгъунен, акъшам джаяв Урюкликке джонеди. Айтуман, Айтуман... Бабасынынъ эвине кетмедими экен? Асыл о бар эдими?..

Былтыр Самаркъанддан зира⁸ алып келеяткъан Кокаль ягъмурда къалып, Умркъул мергиннинъ таш къорасында бир гедже къонакъ ола. Яры геджегедже мергиннен о якътан, бу якътан лакъырды этип яталар. Бундан сонъ Кокаль ёлу тюшкенде о адамнынъ эвине кирип башлай. Мергиннинъ етишкен къызы бар экен. Кокаль онъа айланып биле бакъмай, даа догърусы, бакъмагъа джесаретленмей. О бир кере Урюклик коюне етейим дегенде артына чевирилип бакъса — Мергиннинъ къызы келе экен. «Аджеба, — деген ичинден Кокаль. — Бу къыз ничюн бойле япа? Тюшюмми бу ёкъса керчекми?» Эй, сени саде озбек, эй, аджеми инсан, тюшни керчектен айырып оламай шашмалап юргендже артынъа-огюнъе бакъып, козьлерининъ ачып юргейдинъ даа. Артынъдан болдурып-талып келеяткъан заваллыдан ал-эвал сорагъайдынъ. Кокаль къызарып-бозарып къызнен къонуша. Қыз аласынынъ эвине келе эмиш, адашмайым деп онынъ артындан ёлгъа чыкъкъан эмиш. Бу лафкъа Кокаль ишана, «ойле исе пек ёрулгъан олмалысынъыз, къардашым...» Ама къыз онынъ атына минмек истемей. Кокаль бу итиразгъа да разы ола. Эй, гъафлеттен арынып олмагъан аджеми инсан, бою етишкен къыз аласынынъ эвинде не ишлейджек, санки аласы онъа деп дут талкъаны тююп отура?!

Бойле ал учъ кере даа текрарлангъан сонъ Кокальнинъ йигитлиги акъылына келе. Биринджи корюшювден сонъ акъылыны алгъан бу «аласыны пек севген торунъны лакъырды эте-ете деренинъ агъызындаки джевишликке алып келе. Эрте кузь экен, тереклернинъ уджлары къырмызы, аякъ асты къырмызы тюсте... Джевишликте не олып кечкени тек бири-бирине ынтылгъан шу эки юрекке белли...

Кузь акъшамларынынъ биринде Кокальнинъ эвине апансыздан Умркъул мергин мусафир олып, ёкъ... къуда олып келе. «Кокальбай, сизни огълум десем...» Кокальбай разы ола. Экинджи куню терлеп-фышнап Кокаль Багъбалагъа келе, бир къач машваратчы⁹ къадынны артындан иертип къайта, оларны мергиннинъ эвине озгъаргъан сонъ, озю шашмалап — дере агъызындаки джевишликке таба кете. Шу вакъытта аякъ астындаки даа дюнъ къызарып башлагъан, энди исе къавджырап къалгъан япракълар тильге киргенине ишанасынъызмы? Ишанынъ, ишанаберинъ, япракълар гъыджыр-гъыджыр сес чыкъарып: «Айтуман, Айтуман...» деген эмишлер. Ишанмасанъыз, мына, Кокаль — шаат...

⁸ Ашкъа къошулгъан къокъулы мезе.

⁹ Меслеатчы, ёл косьтериджи (бу ерде къудалар).

Багъбала коюнде «Кокаль ордугъа кетмек ичюн язылган!» деген лаф даркъады. Бу лафта ич бир тюрлю ялан ёкъ эди.

Баарьде Кокальни аджеле суретте арбий комиссарлыккъа чагъырып, къолуна кягъыт бердилер. «Сизни ёлламаса къ олмаз», дедилер. Кокаль: «Ничюн башта къалдырдынъыз да энди ёлламакъ истейсинъыз?» деп сорап биле отурмай. Анавы элеми юрегинде сакълы олмалы ки, сафларны тешкерип юрген яш капитангъа бакъып джурьятлы даушнен: «Ёллайджакъ олсанъыз, энди мени узакъкъа ёлланыыз!» дей... Кулькюден бутюн саф, бутюн азбар сарсыла. Ама Кокаль кулькюге къошулмай, къарарында къатты тура: «Кетсем — кетейим-даа. Бугунъ-ярын Айтуман огълан догъураджакъ. Огълум, еримни тутаджакъ огълум олур. Кетсем кетейим даа». Кокаль чокъ узакъкъа кетмеди — олгъаны-оладжакъы Къаршы шеэринде хызмет этти. Эки кере отпускагъа да кельди, келип огъулчыгъыны корип кетти. О энди даа да толущып, азамат йигитке чевирильген эди — табанынынъ тюз экенини ким кореджек?!

Лякин онынъ табаныны кимсе корьмеген олса да, бу иште бир сыр корьгенлер бар экен. «Эй, заваллы етим, хызметке Данияровнынъ тонгъучы ерине кеттинъ! — дедилер олар, сонъра йылмайып, башларыны къакъыттылар. — Эй, такъдир, худжур оюнларынъ бар сенинъ!»

Кокаль хызметтен къайткъан сонъ, дедесининъ къаралтысыны даа да абаданлаштырды, къызчыгъы олды, кениш багъчанынъ тёрюне огълуну деп эв къурды. Бойледже, йыллар кечти.

Бу арада къарт Данияровнынъ вазияти апансыздан феналашты. Тавангъа тикилип джан теслим эталмай яткъан хаста бир акъшам бекленильмегенде Кокальни сорады. Багъбалада энди бир чокълары адыны биле унутып йиберген Кокаль оксюзни сорай. Данияров — итибарлы, барлыкълы, салмакълы Данияров! Джаны къыл уджунда тургъан эр анги адамнынъ истеги — ваджип. Кокальни чагъырып кетирди ве сонъра хастанынъ истегинен оларны ялынъыз къалдырдылар. Хаста аэнксиз зайыф сеснен айтты, йигит сес-солукъсыз динъледди. «Огълум, сенинъ адынъны озюм къойгъан эдим, коклемде¹⁰ догъгъан эдинъ, меним де коклемим, сабырсыз, башсыз коклемим эди...»

Экинджи куню адамлар табутны ерден котергенде Кокаль бирден «бабам, бабачыгъым», дие такъмакълап агълай башлады, чапан кийип, белине бельбагъ багълап, мезаргъа таякъкъа таянып кетейткъанлар¹¹ сырасында барды. Мерхумнынъ тонгъычы Камал башта ачувланып, оны къакъыштыраджакъ олып онъайтланып кельди, Кокальнынъ козьлерине эппи бакъып тургъан сонъ, лям-мим демей онынъ артындан кетти.

Сачларыны яйдырып, белине фота¹² саргъан Айтуман эв огюндеки зердали тереги астында, мерхумге якъын олгъан къадын-къызларгъа къошулып садр¹³ чекмекте эди. О башта агълаяткъанларгъа къошулмады, чекинди: «Ий-йи, сизге бир шей олдымы шу, ятынъ мевтасына мен ничюн яныкъламакъ кереким — энабашы апайы тургъанда, етишкен-етишкен къызлары тургъанда? Эль-алемден айып олур...» Кокаль фигъанле къычырды: «Ничюн ят дейсинъ, энагъар, къайнатанъ ола о, къайнатанъ!»

Дженазеге Багъбала джемаатындан тек мерхумнынъ дивар къомшусы Майрам дагълы кельмеди. Демирджи акъайынынъ огюнде, ондан арттыргъан беш баласынынъ огюнде сачларыны яйдырып, азбар ичини доланып, ялынъыз озю садр чекти.

Мерхумнынъ къыркъына Кокаль буюк бир къочкъар сойды.

Бундан сонъ Кокаль кене багъбалалы олып къалды. Энди той-дженазе онынъсыз отъмей, о бутюн мерасимлерде бель бувып, кокюс

¹⁰ Баарьде

¹¹ Мерхумнынъ эпъ якъын кишилерни огде таякъ тутып кетелер.

¹² Бельге багълангъан къыйыкъ я да бир парча басма.

¹³ Такъмакълап агълап мерасими.

керип хызмет эте, кокиус керип Багъбаланынъ сокъагъыны толдырып юре. Козьлери яхшы корьмеген бир де-бир къарт: «Кимнинъ огълу оласынъыз, балам?» деп сораса, дедиль давушнен джевап къайтара:

— Данияровнынъ, деде!

— Данияровнынъ балаларыны таный эдим де...

— Мен тонгъычы олам, деде, козюнъизни бакътырынъыз!

— Тонгъычы Камал эди гъалиба?..

— Мен Коклеми олам, деде, Коклеми!

— Тонгъычы да эки дане оладыр даа, товбе!

— Бир дане ола, деде, бир дане!

Данияровнынъ тонгъычы Коклем, Кокаль— Кокальдаш бойле деп джевап бере.

* * *

Неджмедин эппи вакъыттан бери корюнмей. Мен бу куньлерде онынъ келеджегинден къоркъып юрем. Кельсе, сиз ишиткен икяени онъа окъумакъ кереким. Дингълсерек, тизине шапылдатып урып: «Олян догъру, дос-догъру!» десе, мен мурадыма иреджегим, барып да, тек «яхшы», деп ташласа...

Лячаре, орта бойлюм — бираз даа узун олмакъ, къызматабаным — агъырджа олмакъ, тенбелим — гъайретли олмакъ истейим. Истейим...

Я багъбалалы Кокальдаш ниетине етти де!..

Озьбекчеден терджиме.

Махмуд Мурадов

Энъ къуветли ким?

Якъын кечкен заманда, буюк орман тарафта копчеклери олматъан, бир тамам ипрангъан эль арабасы ята экен. Онынъ озю де чёюнден экен. Кимерде арабагъа рузгярнынъ ачувы келип, оны япракъ киби учурмакъ истей экен. Ама араба бойле алларда еринден къыбырдамай, уджюм эткен рузгярны ачыкъ агъызынен ютып: «Элинъден ич бир шей кельмез!» деген киби сызгъыра экен. Рузгяр исе даа зияде ачувланып, борангъа чевириле экен. Арабагъа бунынъ да тесири олмай экен. Аксине:

— Гъув-в-в! Мен дюньяда энъ къуветлим!— деп окюре экен Араба.— Мен кечмиште орманларны, чёллерни къоркъуза эдим. Меним къычырувымдан энъ буюк айванлар биле, къучакъкъа сыгъмайджакъ балабан тереклер биле башларыны аягъыма урып авдарыла эдилер. Меним сесимден къушлар феръяд къопарып, кокке котериле эдилер. Мен филь киби балабан обаларны бир ургъанда дарма-дагъын эте, озенлернинъ ёлуны бура эдим!

Буюк Эмен, Филь, Къаплан Арабанынъ айткъанларына ачувланып юре экенлер.

Бир куню Эмен Арабанынъ тазирини бермек истеп, кендини онъа ойле ургъан ки, бундан Эменнинъ озю чиль-парча олгъан. Араба исе, тек оксюрип текяранчыкъ къыбырданып алгъан.

Буны ишиткен Филь агъыр адымларынен Араба янына кельген.

— Сен пек къопаймакътасынъ,— деген Филь Арабагъа.— Сени шимди топ киби ойле учурайым ки, орманда нам-нишанынъ биле къалмасын!

Филь шай деген де, хартумы иле Арабаны котерип башлагъан. Арабанынъ агъырлыгъындан Фильнинъ козьлерине къаранлыкъ чёккен, башы айлангъан. Акъибети олдурамагъан, Арабаны быракъкъан да феръяд-фигъан къопарып къачкъан.

Бу вакъыт Къаплан пейда олгъан. О, Арабаны чайнап ташламакъ истегинен онъа тишлеринен япышкъан, ама бир кереден агъызындаки тишлерининъ ярысы тёкюлип кеткен. О: «Тиш экими, сен къайда-сынъ!»— деп чапып кеткен.

Шу арада орманда насылдыр къуветли давуш ишитильген. Давуш вира якъынлаша берген. Ниает, Араба янына бир пельван — юк машинасы келип токътатъан. Машинадан усть-башы майлы адам секирип тюшкен де, Арабанынъ белине тель багълагъан. Бундан сонъ о, машина — пельваннынъ къулагъыны бургъанынен Араба тыпкъы серник киби еринден енгиль котерильген.

— Мен бу вакъыткъадже ич кимседен енъильмедим,— деген Араба.— Мени ич кимсе бойле котерип оламады. Сенден исе енъильдим. Сен кимсинъ, адынъны сёйле! Ич олмадым мени енъген пельваннынъ кимлигини билейим, сонъра истегининъни яп, мен разым.

— Мен ишчим!— деп джеваплангъан банаки адам...

Сёзнинъ къыскъасы, Ишчи Арабаны заводкъа алып кельген, оны чёюн ириткен мартен собасына къойгъан. Араба собанынъ араретин-

ден зифт киби ириген. Ишчи оны кяалыпларгъа тѣкип, адамларгъа хызмет этиджи аджаип машина яраткъан. О машина шимди де хызмет эте экен ве дюньяда энъ къуветли пельвангъа — Ишчиге тааджипленип, онъа тазим этип юре экен.

Топ

Бар экен де ёкъ экен, бир Топ бар экен. Онынъ бир тарафы ляле киби къырмызы, дигер тарафы гульнинъ япрагъы киби ешилъ экен. Топнынъ эли ве аягъы олмаса да, тынч туруп оламай экен. О де секире — ерге тюше, де кенаргъа атыла, де о якъкъа-бу якъкъа юварлана, кимерде исе кровать тюбюне кирип, индемей ята экен.

Балалар топнынъ пешинден чапсалар да, о озюни туттырмай къача экен.

Бир куню Топ секирген де, дамгъа чыкъкъан. Бакъса, семиз бир бала азбарда сет устюнде пыш-пыш юкълап ята экен. Топ баланы корип ачувлангъан. Джумле балалар ойнап юрелер, бу исе...

Топ секирген де, барып баланынъ къарынына тюшкен. Бала сескенип уянгъан.

— Сен кимсинъ?!— деп багъыргъан о, Топкъа.

— Мен Топым. Не ичюн бу маальгедже юкълап ятасынъ? Къарынынъ бакъ, юкъудан насыл шишкен!

— Сенинъ ишинъ олмасын. Джойыл башымдан! Санъа шимди ойле иш кесейим ки,— деген бала ве Топкъа бир юмрукъ ургъан.

Топ учып баргъан да терекке урулгъан ве кене келип баланынъ башына тюшкен. Бала ачувлангъан. О, еринден кяалкъып, Топны къуветнен тепкен. Топ энди, барып диваргъа урулгъан ве кене балагъа къайткъан. Бала бунъа зияде ачувланып, Топны ойле тепкен ки, о дивардан кечип сокъакъкъа тюшкен.

— Эписи бир кене къайтып келеджегим!— деп кычыргъан Топ.

Бойледже, Топ эр куню де дивардан, де дамдан секирип тюшеберген. Бала да оны къувалап телеберген. Нетиджеде Топ дембель баланы атик, кучлюю эткен. Бала бунъа пек къувангъан ве Топнен достлашкъан.

Джуравай ве Къаравай

Бу кунъде ве бу заманда бизлер яшагъан тарафта Джуравай деген бир бала бар экен. О, бир куню бабасынен берабер сокъакътан кечкенде, козълерине трамвай ёлуна япышкъан къара бир шей илишкен, оны азачыкъ басып та алгъан.

— Бойле сим-сия ярамаз шейни ким тѣкти аджеба?!— деп Джуравай ачувлангъан.

Шу вакъыт демики къара шей тильге кирген:

— Эй, Джуравай, мен ярамаз дегилим. Мен пек керек шейим. Сен даа кучюксинъ. Меним яшым буюк, къадим заманда догъдым.

Джуравай тааджипленип:

— Адынъ не?— деп сорагъан.

Бу арада трамвай кечип башлагъан. Къара шейнинъ джевабы Джуравайнынъ къулагъына Къаравай олып ишитилгъен. Джуравай Къаравайнен артыкъ лаф этип оламагъан. Себеби, олар бабасынен аэропорткъа ашыкъа экенлер.

Ниает, олар Хорезмге — Джуравайнынъ дайысы яшагъан шеэрге учкъан самолѣткъа мингенлер. Самолѣт давушыны чыкъарып чапкъан да, бир кереден кокке котерилгъен.

Бу вакыт кене трамвай ёлундаки таныш сес ишитилген:

— Джуравай, селям алейкум! Мына бизлер текрар корюштик. О заман лафымыз болунген эди. Сенин аяккыапыннын асты те-
кяран сиярганына ачувландын, менден джанын агъырды. Мени о
ерге нафиле сільмедилер. Трамвайнын копчеклери гыйчылдамасын-
лар, кюлай юрсинлер деген макъасаднен яптылар. Мына шимди се-
нин узак ёлунны якъын эткен, кейфинни котерген не экенини
билесинми?

— Самолёт!— деген Джуравай тааджиленип.

— Самолёт кимнин ярдымынен уча? Меним!

— Сен о Къаравайсынмы?— деп сораган Джуравай.

— Къаравай дегиль, Къарамайым. Адамлар мени эркелеп, ки-
мерде «Къара алтын» дейлер. Дайынъа барсанъ, Амударьяда къа-
йыккъа да минеджексинъ. Мен иште, о кыйыкны да юрьсетем.
Догърусы, меним Автол, Лампа майы, Бензин, Мазут деген балаларым
бар. Сен базы ерлерде геджени кундюз киби ярыкълаткъан алевлер-
ни корьгендирсинъ. О да меним Комюрвай агъамнен Газвай адлы
кадямнин ишлери. Бизлер козьге корюнмеген, ама къувет чыкър-
ган машинаны айландырамыз. О къувет исе чыракъларны якъа;
трамвай, троллейбус, электровозларны, метроны арекетке кетире,
отъмек пишире, кино ве телевизор косьтере. Керчек, сен пластмасса-
дан ишленген беяз, мавы, сары, кърмызы, ешил оюнчакъларны бе-
генесинми?

— Пек бегенем!— деген Джуравай.

— Мен айтып кечкен оюнчакълар ве бундан гъайры сенин ус-
тюндеки кольмегинъ, аягынъдаки аяккыабынъ, ресим ишлеген
баянъ, элнн бем-без эткен кюкчулы сабунынъ— эписи меним то-
рунларым. Эх-хе, сой-солумны сайып башласам, ич битмейджек. Сен,
кене Къарамай пек кюпайчора экен деп беллеме. Мен санъа догъру-
сыны сейлейим.

— Озюнъ не ерде яшайсынъ?— деп сораган Джуравай.

— Меним эвим ернинъ туюбюнде,— деген Къарамай.— Ама мен
озь истегимнен о ерден чыкып оламайым, Мени инженер эмджелер
кыдырып тапалар. Ишчи эмджелер исе мени ер тепесинне чыкъралар
да, кереги къадар иштетелер...

Къарамайнынъ икяеси битмеден самолёт ерге кюнгъан экен.
Сокъакълардан тюрю машиналар вызылдап кечеберген. Эбет, бу
машиналар да Къарамайнынъ къуветинен юрмектелер, деп тюшюнген
Джуравай.

Джуравай эвеллери, балабан олса шофёр олмакны арзу этип
юре экен. Энди о, Къарамайнынъ сейлегенлерини ишиткен сонъ «Къа-
ра алтынны» иштеп чыкърган ишчи оладжакъым, деп озюне сёз
берген.

Чыбар тавшанчыкъ

Орманда буюк бир аюв яшай экен. О, кеманени пек яхшы чала,
аваларны да яхшы биле экен. Куньлернинъ биринде Аюв музыка те-
геренин ачкъан. Тавшан, сансар, сыгын балаларыны топлап, олар-
гъа музыка огретип башлагъан. Орманда аджайип нагъмелер янъгы-
рагъан. Айны шу орманда яшагъан Чыбар тавшанчыкъ музыка те-
герин акъкында ишитип, Аювнынъ янына кельген.

— Мени де, тегерегиннъизге къабул этиннъиз,— деп риджа эткен
Чыбар тавшанчыкъ.

— Тегерегиннъизге яхшы окъугъан, энъ эдепли балаларны ала-
мыз,— деген Аюв.— Я сенин окъувларынъ яхшымы, эдеплисинми?

— Мен де яхшы олурым, къабул этиннъиз!

— Не, шимди ярамайсынмы?— деп сораган Аюв.

Чыбар тавшанчыкъ бираз индемей тургъан да, сонъра явашчыкътан шай деген:

— Сыныф аркъадашларым мени яланджы Чыбар, деп чагъыралар, дерслерим де...

— Сен яланджылыкъны быракъсанъ, тегерегимизге дѣмбелек чалыджы этип алырмыз,— деген Аюв ве Чыбар тавшанчыкънынъ рухтан тюшкенини корип:— Не ичюн къасеветке далдынъ?— деп сорагъан.

— Окъувымны тез тюзетип оламайджагъым да,— деп джеваплангъан Чыбар тавшанчыкъ.

— Энъ-эвеля ялан сѣйлемекни ташла. Сонъ окъувынъ да тюзелир. Тек бундан сонъ сени тегерегимизге къабул этермиз. Лякин шойле шартымыз бар, сенден бир шей сорагъанымызда эр вакъыт догъру сѣйлемек керексинъ.

Чыбар тавшанчыкъ разы олгъан.

Бир куню о, сокъакъта ойнап, мешгъулниетке кеч кельген.

— Нечюн кеч къалдынъ?— деп сорагъан ондан Аюв.

— Анамнынъ кейфи къачты, онъа илядж алып кельдим,— деген Чыбар тавшанчыкъ.

Шу вакъыт къапы къакъылгъан.

— Киринъиз,— деген Аюв.

Къапы ачылып, босагъада Чыбар тавшанчыкънынъ анасы пейда олгъан. О текяранчыкъ морковнен къапыста кетирген экен.

— Балачыгъым сабалыкъ ашыны ашамайып кеткен, ач олып къалмасын деп, онъа емек кетирдим,— деген ана.

Эр кес Чыбар тавшанчыкънынъ ялан сѣйлегенини корип, кулип йиберген. Чыбар тавшанчыкъ исе, утангъанындан къызарып кеткен.

— Ялан сѣйлемейджегим, деп сѣз берген эдинъ де,— деген Аюв Чыбар тавшанчыкъкъа.

— Энди нч де ялан сѣйлемейджегим, сизге сѣз берем!— деген Чыбар тавшанчыкъ агълап.

Чюнки о, сюнгю чувалгъа сыгъмагъаны киби, ялан да илле ачыл-аджагъыны анълагъан.

Бойледже, Чыбар тавшанчыкъ ялан сѣйлемекни бир тамам быракъкъан.

Озъбекчеден терджиме эткен Ю. Алиев.

ШАИРНИНЪ ЭБЕДИЙЛИГИ

АБДУЛЛА ТОКАЙНЫНЪ
100 ЙЫЛЛЫГЫ МУНАСЕБЕТИНЕН

Ойле инсанлар бар ки, йыллар, он йыллар, асырлар кечсе де, омюрлик бизим замандашларымыз олып къалалар. Чюнки оларнынъ энъ алидженап, энъ саф, инсаний арзуларыны ынтылышларыны, озьлеринден сонъ кельген несиллер девам эттирелер. Оларнынъ ялып кеткен ишлери бутюн халкънынъ вариетине чевириле ве озь халкънынъ маневий зенгинликлерининъ даа зияде чичекленмесине хызмет этелер. Къардаш къазантатар халкънынъ шанлы огълу, янынъ татар реалистик эдебиятыннынъ ве земане эдебий татар тилининъ эсасчыларындан бири, озь тувгъан халкънынъ медений баарининъ мудждеджиси Абдулла Токай иште бойле сималардан бири. Бу буюк симанынъ догъгъанына юз йыл толувы мунасебетинен окъуйджыларгъа мерум шаиримиз Эшреф Шемъи-заденинъ шаир акъкъында язып къалдыргъан макъалесини теклиф этемиз.

Яратыджылыгъынынъ ве ичтимай фаалиетининъ тарихий эмieti джеэтинден ве халкънынъ маневий инкишафына япкъан тесирининъ кучюнен Абдулла Токай акълы чокъ миллетли ватанымызнынъ XIX асырда ве XX асырнынъ башларында яшагъан Некрасов, Шевченко, Мирза Фетх-Али Ахундов, Абай, Хамза Хаким-заде, Коста Хетагуров, Туманян киби улу, прогрессив медениет эрбапларынен бир сырада турмакътадыр.

Абдулла Токай эдебият саасына 1905 сенеси биринджи рус революциясы куньлеринде, татар эмекдар кутълелерининъ арзу-эмеллерини, революцион-демократик ынтылышларыны акс эттиререк кельди ве къыскъа омюрини акъикъат огърунда курешке багъышлады. Токай яраткъан бедий эсерлер ялынъыз къазан татар шиириетининъ алтын фондына кирмекнен къалмайып, озьлерининъ миллий колорити ве революцион мундериджелеринен, Русиедеки джемиш шаркъий халкъларынынъ эдебиятларына тесир эткен аятй амиллер олдылар.

Шаирнинъ омюр ёлу нек агъыр ве мешакъатлы кече. Абдулла Токай 1886 сенеси апрель 26-да Къазан губерниясынынъ Кышлавуч коюнде дюньягъа келе. Беш айлыкъ экенде бабадан махрум къала. Чокъкъа бармай, анасы бирден-бир эвлядыны къомшуларындаки бир факъыр къартанайчыкъкъа быракъып, башкъа койге эрге чыкъып кете. Эки яшар сабийчик бу Шерифе адлы къартийдан даима: «Олип кетмей, баш белясы», деген «татлы сёзлер» эшитип тура. Эки йыл кечер-кечмез, бабасынынъ артындан анасы да оле. Анадан, бабадан оксюз къалгъан огъланчыкъ, къартбабасы Зинетулланынъ элине къала. Зинетулла къарт 8 джандан ибарет къорантасыны тиленип тапкъан садакъаларынен зар-зорнен кечиндирген бир тиленджи эди.

Токай 1909 сенеси «Акълымда къалгъанлар» деп адландырылгъан автобиографияк эсеринде: «...Мен огей къартанамнынъ алты безз гогерджини арасына адашып тюшкен бир къара къаргъа явручыгъы эдим. Агъласам, мени охшайджакъ, ачыкъсам,

бир локьма отьмек береджек кимсем ёкъ эди. Бир бильгенлери мени эриштирип, тюрткичлеп отурмакъ эди»,— деп яза.

Чокькъа бармай, даа 4 яшыны толдырмагъан бу етимни Къазангъа кетяеткъан бир кираджы арабаджыгъа берип йиберелер. Арабаджы Къазаннын Пичен базарында делляллар киби: «Э-эй, джемааты-муслимин, эвлятыкъ бала алам дегенлер бар-мы!»— деп кычычып юре.

Абдулланы эвлятыкъкъа Мухаммед-Вели адында бир зенаат саибни ала. Бала бу мераметли аиледе эки йыл къадар тынч, раат яшай ве догъып-осип корьмеген охшав ве къайгырувны бу аджайип кишилерининь— Мухаммед-Велининь ве къарысы Азизенинъ къуджакъларында коре. Лякин онынъ бу бахтлы балалыкъ омрю чокъ девам этмей. Эки йылдан сонъ, бу эки шефкъатлы къары-къоджа экиси де арды-ардыннан хастапанып вефат этелер. Абдулла бу саф къальли аналыгъы ве бабалыгъына озюнинъ урьметини, севгисини бутюн омрю бою сакълап келе.

Токъай бир къач сене даа эль къапыларында сюрюнип, хорланып юрьген сонъ, 1895 сенеси кышта Уральск шезринде яшагъан бир зенгин акърабасынынъ эвине тюше ве шу шезрдеки «Мутыййе» медресесине окъумагъа кире.

Бу медресе о девирдеки диний мектеплерининъ пек чокъусындан юкъарыда тура, онда шегиртлерге белли бир дереджеде урьлик, бериле. Медресе янында рус тили окъутылгъан сыныф да ачылгъан эди ки, о йыллары бу медреседе рус тилини Гаспринский ве Борагъанскийлерининъ сафдашы, омюрининъ эсас кысымыни Идилъ ве Джайыкъ бою татарларыны окъутмагъа сарф эткен федакар эрбабымыз Бекир эфенди Эмекдар бере эди.

Уральскте окъугъан девири бу яш авескар шайрининъ осип шекилленмесинде гъает буюк роль ойнады. Умумен алгъанда, «Мутыййе» медресеси де диний-схоластик окъув юрты эди. Лякин шегиртлерининъ козьачыкъ кысымы озь уджрелеринде вакъытларыны бош кечирмеге тырыша эдилер. Бу йылларда Токъайнынъ гъаевий джеззетен осьмесине эки амилъ семерели тесир этти: бириси— илери кельген татар яшлыгъынынъ яны прогрессив арекетлерге мисильсиз ынтылулары, экинджиси— бу яшларнынъ рус меценетине куньден-куньге артмакта олгъан меракълары эди.

Рус классик эдебиятынынъ нумюнелеринен танышув, Токъайнынъ шайрлик талантынынъ даа зияде пишкинлешмесинен сынъырланмайып, онынъ ичтимайи аныны, бильги даиресини, дюньябакъышыны сонъ дередже кенишлетти, оны уриетперверлик гъаелеринен байытты.

Уральскте шайрининъ огюнде яны уфукълар ачылды. Медресеге меркезий шезрлерде чыкъкъан рус газеталары ве Багъчасарайда нешир этильген «Терджиман» газетасы келе эди [о сенелерде—XIX асырынъ сонъки йылларында— Русиеде тюркий тилде чыкъкъан екяне газета факъат «Терджиман» эди]. Газеталардан гъайры медресеге Петербургда «Бораганский» нешриятинда, Багъчасарайда «Терджиман» нешриятинда басылгъан бир чокъ китаплар, дерсликлер, Къазанда мешур маариф-первер Къаюм Насырийнынъ чыкъармакта олгъан йыллыкъ «Такъвим»лери [Календарьлары] да келе эдилер ки, булар Уральск киби кучюк уезд шезриндеки татар зиялыларынынъ, оджаларнынъ, медресе шегиртлерининъ аныларында яны фикирлер уяндыра эдилер. Абдулла Токъайнынъ дикъкъатыны озь халкъынынъ агъыз яра-туджылыгъы да джелъет эте. Шайр, халкъ фольклорында тувгъан халкъынынъ ольмез рухыны, азиз эмеллерини коре. Онынъ бедий сезгиси, эстетик дуйгъулары чокъ асырлыкъ халкъ ферасетининъ джеваирлеринен тербиелене.

Токъай 1897-1898 сенелери Пушкин, Лермонтов ве Крыловнынъ базы шиир ве басняларыны татар тилине терджиме эте. О, озюнинъ сонъундан язгъан макъалелеринде бу улу рус шайрлеринден буюк дерс алгъаныны къайд этип кече ве ильк шиирлеринден бирисини «Пушкинге» деп адландыра. Улу рус шайри И. А. Крыловнынъ басняларынынъ тесирни алтында о, озюнинъ биринджи сатирик-юмористик манзуме ве басняларыны яза ве оларны медреседе чыкъкъан эльязма журналларында дердж эттире.

1905 сенеси биринджи рус революциясы гурьледи. Бу хабер яшын тезлигинен Русиенинъ энъ узакъ санърав кошелерине етише. Бу революция чокъ миллетли Русиенинъ джемай халкъ кутълелерини ве олар джумлесинде, социаль ве миллий зупум алтында инълемекте олгъан татар халкъыны да уянтты.

Революция Уральск шезрининъ тынч омюрини де арекетке кетире.

Бешигиден башлап ачлыкъ, хорлыкъ, ёкъсуллыкъ, акъсызлыкъ ичинде джан чекишип кельген, шезр ве койлердеки факъыр эмекдар кутълелерининъ мушкуль турмушларыны озь козьлеринен корип тургъан, социаль ве миллий зупумгъа нефретини озь ичине ана сютинен синъирген яш йигит бу биринджи рус революциясыны сеvincнен къаршылап ала.

Юкъарыда айтып кечтигимиз киби, Волга бою татарларынынъ тилинде, 1905 сенесине къадар газета ве журналлар чыкъмай эди. 1905 сенесининъ инкъилябы азлыкътаки миллетлерининъ эписине бир дередже олса да матбуат азатлыгъы кетирди. Русиенинъ энъ узакъ миллий чет-кенарларында биле газета ве журналлар нешир этиле башлады.

1906 сенесининъ башындан башлап, Уральскте де прогрессив меценат ве маариф Кямилъ Мутыйй эфенди тарафындан къазан татар тилинде «Фикр» адлы газета, «Эльасруль джедид» («Яны асыр») адында сиясий-ичтимайи ве эдебий журнал ве «Окълар» намында сатирик-юмористик кулькю журналы чыкъарыла. Токъайнынъ энъ семерели эдебий фаалиети де шу газета ве журналларда башлай.

Токъай илькиде «Фикр» газетасында наборщик, корректор вазифелерини алып

бара. Басмаханеде ве газетата, журнал редакцияларында чалышувы, басмахане ишчилеринен догърудан-догъру мунасебети, Токъайнынъ сиясий анынънынъ осьмесине ярдым эте. О, капиталистик джемиетнинъ социаль зыддиетлерини терен анылап башлай.

1907 сенесининъ кузь айларына къадар Токъай Уральскте яшай. Сонъра Къазанъга келе ве омрюнинъ сонъуна къадар мында яшай.

Абдулла Токъайнынъ Къазанъга келюви мемлекетте Столыпин реакциясы башлагъан айларъга расткельди. Онынъ бу буюк шеърде аяты пек муреккеп вазиятте кечти. Шаир пек факъыр яшай эди. О даа Уральскте экенде, озюнинъ шимдигедже язгъан бутюн шиирлерини бир къазан шаирине 30 кумюшке (!) саткъан эди. О, кучюк бир мусафирханенинъ собасы олмагъан сувукъ одасында яшай эди. Мухтаджлыкъ, парасызлыкъ, ипратыджы агъыр иш Токъайнынъ сагълыгъыны битире: о верем хасталыгъына тутула.

Агъыр хасталыгъына бакъмадан, Токъай мында да бутюн вакътыны яратыджылыкъ ишине берди. 1907 сенесинден башлап, Столыпин реакциясынынъ баргъан сайын шиддетленмесине бакъмадан, о кескин къалемининъ уджыны реакцион руханийлерге къаршы догърулты.

Русиеде яшагъан бутюн тюркий халкъларнынъ языджылары арасында, реакция он мусульман руханийлерининъ ич юзьлерини ачкъан, оларнынъ эки юзьлигини, хасилигини, ачкъозлиги къуветли сатирик къалеминен, бутюн чыппакълыкълары иле мейданъга чыкъаргъан биринджи шаир Абдулла Токъай эди. Азербайджаннынъ мешур шаири Сабир, озъбек халкъынынъ прогрессив шаирлери Садриддин Айни, Завкый, Хамза Хаким-заделер джеалет ятагъы олгъан медреселерни, текиелерни, аплякъ, саткъын, нефисхор шейхларнынъ, моллаларнынъ, софларнынъ къыпчыларыны, чиркин адетлерини озъ эсерлеринде Абдулла Токъайнынъ кучюлю сатирик шиирлеринен таныш олгъан сонъ юрекленерек яратып башлагъанларыны, Токъай вефат эткен сонъ язгъан яныкълы веда макъалелеринде озълери итираф эттилер.

Бизим кърымтатар демократ шаирлеримиз Усеин Токъаргъазы, Абдураман Къадри-заде, Мемет Нузетлер де эдебиятнынъ дженкявер сатирик жанрына Абдулла Токъайнынъ бойле сарказмлы шиирлеринен таныш олгъан сонъ кечтилер ве эр бириси диний хурафатларны, фанатизмни къатты тенкъид атеши алтына алгъан онларнен кучюлю сатирик манзумелер яраттылар.

Абдулла Токъай асылар девамьнда аким сыныфаргъа хызмет этип кельген мусульман руханийлерининъ векиллери тарафындан, авам халкъынынъ башларыны айландырмакъ макъсадынен уйдурьлып чыкъарылгъан «Кесикбаш» адлы сачма-сапан китапкъа пародия этип язгъан «Къазан пичен базары яхуд яны Кесикбаш» адлы мешур сатирик поэмасында «докъсан докъуз кере аджилликке барып къайткъан ве он беш къары алгъан Кесикбаш аджи» акъкъында, даа догърусы, онынъ къафатасынынъ ичиндеки мийи акъкъында ольдириджи сарказмнен:

Бу мийде бардыр джаиллик — он вагон,
«Мен билем»лик давасы — бир бинъ вагон.
Бу мийде юзлеп асет анбары бар,
Бинълеп бочка ракъы, пиво пары бар.
Бу мийде бар он пудлап ялан, иснат,
«Эр джедид — къафир» сёзю он склад, — дей.

Бир тарафтан Къазан байларынынъ, моллаларынынъ, мешанларынынъ кейфлерине уймагъан, оларнынъ къара юзьлерини ачып коръсетип, аджувсыз тенкъидгъа огъраткъан бойле сатирик шиир ве поэмалар ичюн Абдулла Токъай пек чокъ беляларгъа огърай. О вакъытта реакциянынъ прогрессив интеллигенциягъа къаршы алып баргъан террорына аркъалангъан моллалар ве мешанларнынъ ысылдатувларынен, молла-сумалакъ сохталар ве парагъа сатылгъан балдыры чыппакълар, серсерийлер Токъайны шеър сокъакъларында анып туруп, оны «къафир», «динсиз» киби сёзлернен такъир эте, селекеге ала, аркъасындан таш шыбалайлар.

Дигер тарафтан исе, агъыр хасталыгъына бакъмадан, 1912 сенесининъ къышын да бир тилим отъмек хатири ичюн Къазан басмаханесининъ бирине корректор олып кирген Токъай, басмахане бояларынынъ ве къуршун тозынынъ богъуджы, зезрли авасы ичинде онсыз да къыл устюнде тургъан вуджудыны бус-бутюн сарсыта, токътамадан къан къусып башлай. Шай этип, эки чешит душман [реакцион моллалар ве верем] ортасында къалгъан бу улу шаир хастахане койкасында «Душманлар» адлы мешур шиирини яза. Иште шу шиирден бир къач сатыр:

Коп «йыланлар» сызгырып, четтен къарайлар бахтыма,
Бурула, къывырыла бедбахтлар орьмелийлер тахтыма.
Озьлери сёзден тебенлер, козьлери тизден тебен,
Ит киби талап яманым, козь юмалар яхшыма.
Дюньядан тойдым, умюдим ёкъ, олар копсине де,
Тек мен ольгенден, къаранъыз, тиймесинлер наъшыма.*
Азмы къакъкъаннны ве сокъкъаннны котердим мен етим,
Азджа яшатты сыйпап тек манълайымдан миллетим.

* Наъш — олюм, джесет.

Олюминден бир ай эвель язып быракъкъан «Парча» адлы шириинде де Токъай шойле дей:

Кучълеримни мен къара кунълерге сакълаялмадым,
Кунълеримни ич бирин де, чюнки акъ деялмадым.
Болды ёлда энгеллер, иттен чокълашты душманым,
Чюнки залымларны, агъаларны якълаялмадым.
Къайтмады очъ, битти кучъ, сынды кылыч, шу болды иш:
Кирленип биттим озюм, дюньяны паклеялмадым.

Шахсий аятынынъ къара кунълерден ибарет олгъаныны, душманлары чокъ олгъаныны язып, озъ гонъюни алмагъа, олюм тешегинде яткъан Токъай, эльбетте, бинъ кере акълы эди, чюнки «залымларны, агъаларны якъламагъа» истемеди! Акъ-сызлакъ, адалетсизлик, джебр-зулум огюнде тиз чёкмеге истемеди!

Бу акъкъаний ширинде: «кирленип биттим озюм, дюньяны паклеялмадым» деген ибаредде де акъикъат ёкъ дегиль. Чюнки халкънынъ турмушыны, дюньянынъ эвапыны факъат «мектеп, окъув-язув» вастасынен «паклемек» — темизлемек, тюзетмек ич мумкюн олмагъан бир хаял, бир иллюзия эди. Бунынъ ичюн Улу Октябрь революциясы киби социалистик инкыляп зарур эди. Лякин бу улу шаирнинъ гъает бедий, гъает самимий, отъюр, халкъчан ширлері тек татар окъуйджыларыны дегиль, тезлик иле Орта Асия, Азербайджан, Кырым зиялыларына да, оджаларына ве мектеп талабелерине де етишип келерек, оларнынъ юреклеринден де отип, аныларына кирип ерлешелер, оларны самодержавие ве капитал дюньясыны ернен-ексан этмеге рухландыралар.

1913 сенеси апрель 15 куню, Абдулла Токъай даа 27 яшыны толдырмадан, шу агъыр хасталыгъы нетиджесинде, козьлерини эбедий юма. Улу шаирни сонъки ёлына бинълернен адамлар озгъара. Къазан, Оренбург, Уфа, Багъчасарай газеталарыны мемлекетнинъ чешит кошелеринден кельген тазие мектюплери ве телеграммалары толдыра. Бу тазилерде зиялылар, оджалар, джемаат эрбаплары озъ къайгъы-кедерлерини билъдирелер. Татар, башкъырт, азербайджан, озъбек, къазах шаирлері Абдулла Токъайнынъ хатырасына мерсиелер, ведалашув ширлері язалар. Бизим шаирлеримиз де бу буюк устазларына олгъан севги-уръметлерини, юрек яныкъларыны шойле сатырларнен беян этелер:

Эй мазлумлар дюньясына шавле, нур сачкъан Токъай,
Къара халкъкъа ана тильнен анъ ёлын ачкъан Токъай,
Дертимизни, арзумизни йырлагъан, айткъан Токъай,
Пек вакытсыз, гольдай солып, аслына къайткъан Токъай!

Ничюн, Токъай, арамызда танъ аткъандже къалмадынъ?
Ничюн, Токъай, къалып кене етекчимиз олмадынъ?
Бугунъ матем тутамыз биз ишиталмай сёзюньни,
Ёкълыгъынны пек дуямыз, хатырлаймыз озюньни.

Дертли Токъай, мунлы Токъай, омрю кыскъа яш Токъай,
Халкъчы эди, шаирлерини ордусына баш Токъай.
Сенсинъ Токъай къальбимизде халкъ сергиси яраткъан,
Сенсинъ Токъай бугунъ бизни къара халкъкъа къараткъан.

Урьмет санъа халкъымызнынъ сайып-суюген Токъайы!
Акъикъаткъа, акъкъа ола янып-куйген Токъайы!
Тарихымыз байрам этсин, козьайдынлар ярасын,
Сендай шаир етиштирди, илельзбед яшасын!..

Абдулла Токъай мектеп чагъынадже ве мектеп чагъындаки балалар ичюн озъ ана тилинде ширий эсерлер олмагъаныны козьге алып, олар ичюн де пек чокъ шиирчиклер язып етиштирди. Энъ кучюк яштаки балачыкъларгъа эзберлеп огренмек ичюн мышыкъ, копек, хораз, тавшан, торгъай ве иляхри киби айванлар ве къушлар акъкында дёрт сатырлыкъ, секиз сатырлыкъ парчалар, мектеп талабелери ичюн табият адиселерини, гузелликлерни тасвир эткен, оларны ватангъа халкъкъа садыкъ олмагъа, илим-унерге, медениетке гонъюль къоймагъа давет эткен нефис эсерлер яратты.

Шаир къадын-къызлар мевзусында язгъан «Къадынлар уриети», «Хорлангъан татар кызына» ве башкъа ширлеринде, «Феръяд» серлевалы поэмасында осьмюрлик чагъындан акъаретке огъратылгъан, дёрт дивар арасында кунеш нуры, инсан юзю, китап-къалем коръмеден, гузеллик ве инсаний дуйгъулар, тасавурлар акъкында сёз айтмактан маърум этильген татар къадын-къызларынынъ аджыныкълы вазиятлерини кучлю образларнен тасвир эте. Къадын-къызларнынъ ичтимай вазифелери, борджларыны юксек позицияда турып бельгий ве бутюн джемаатчылыкъны эм де къадын-къызларнынъ озьлерини азатлыкъ огърунда курешке тешвикъ эте.

Токъай эмеддар халкънынъ къайгъы-кедерлерини болюшкен, онынъ хаял-умютлеринен янып яшагъан шаир эди. О байларгъа, алыш-веришчилерге, руханийлерге, саткъын языджыларгъа, журналистлерге къаршы чыкып, оларнынъ акъикъий юзлерини ачып косьтерди. Буржуа джемиетининъ, диний хадимлерининъ бозукълыкъларыны шахсий мулькчиликте, акъчагъа, алтынгъа табынууда коръди. Мисаль оларакъ, онынъ «Алтынгъа къаршы» (1907 с.) серлевалы ширини хатырлайыкъ:

Акъ таала, ер юзюнден алчы, бу алтынны ал!
Бу мукъаддес ерни яндырыджы бу ялынны ал!

Бутюн халкъны о раатсызлай, о кьутурта, кьыздыра,
Ялтырап, козьлерни чакъып, догъру ёлдан аздыра.

Эр тараф, эр ерде халкънынъ шу металлнынъ кьуллеры,
Копек киби бир-биринен талашмакътыр аллары.

Абдулла Токъайнынъ яратыджылыгында лирик шиирлер айрыджа ер тутмак-тадыр. Бу шиирлернинъ энъ мешурлери деерлик бутюн медений тиллерге терджиме олундылар. Бу аджайип шиирли эсерлер терджиме нетиджесинде озьлерининъ нефисликлерини, татлылыкъларынны белли дереджеде гъайып этселер де, бойле шиирлернинъ бирисинден бир кьач сатыр кетирейик.

Ер ешермез, гуль ачмаз, тиймей ягъмур тамчысы,
Къайдан алсын шиирни шаир, болмаса ильхамджысы.

Шаирлерге ильхам бере, шаирлерге кучь бере,
Шаиране рухландыра тек муаббет кьамчысы.

Ред этерим бар дюньягъа хан бол деген теклифни,
Эгер олмак мумкюн олса, ашкъ-муаббет джавчысы.

Амма неге етер сонъра гизли азап чекювлер,
Бармы экен буннынъ менден даа анълайыджысы!

Биз юкъарыда федакяр маарифперверлеримизден Бекир Эмекдаровнынъ 1896-1898 сенелери Уральск медресесинде яш шегирт Абдулла Токъайга ве онынъ сыныфдашларына учъ йыл девамында рус тили дерслери бергенини айтып кечкем эдик. 1905 сенеси революциясындан сонъ, Абдулла Токъайнен бизим дигер маариф ве медениет эрбапларымыз да корюше, субетлешелер. Меселя, белли зиялыларымыздан 1906 сенеси басылып чыккъан «Толу русча-татарджа лугъат»нынъ тюзювджиси, А. С. Пушкиннинъ «Кучюк трагедияларынынъ терджимеджиси Осман Заатов 1906 сенеси Абдулла Токъайнен Уральскте чокъ керелер корюше, достлаша, озю де «Эльясруль джедид» журналында сиясий, публицистик ве тарихий макъалелеринен ишти-рак эте.

1909-1912 сенелери Къазан шеэринде Абдулла Токъайнен белли шаркъшнас алимлеримизден Исмаил Лёманов ве шаир Мемет Нузет де корюшелер. Мемет Нузет 1910 сенеси бааринде Къазанда онынъ лекцияларыны да динълей.

Дигер тюркий халкъларда олгъаны киби, бизим де базы бир шаирлеримиз Токъайнынъ шиирлерине такълит этерек, 1910-1920 сенелерде аруз везнинде бир чокъ манзум эсерлер яраталар. Мына, кырымтатар совет поэзиясынынъ темель та-шыны кьойганлардан бири икътидарлы шаиримиз Джемиль Кендженинъ аллякъ ру-ханий табакъаларынны тенкъид этип, аруз везнинен язгъан «Дин сата бу!» серлевалы гъает кучьлю, терен мундериджели шииринден бир кьач характерли сатыр:

Мен билем молла яраткъан бир муит, пис бир муит,
Коп Токъайлар бу муитте болды алчакъ, болды ит.
Ит болур, алчакъ болурман, кьаргьышлар алкъыш болур,
Яхшыгъа яман диялмам, айткъаным анълыш болур.

Дин сата, иман сата бу, алтын акъча алласы,
Акъчасыз макъбул болалмай, окъугъан кьульвалласы.
Акъча берсенъ, шерьятында юрьмеге ёллар толу,
Барлылар токъ, джарлылар ач, орталыкъ туллар толу...

Улу шаир Абдулла Токъай озюнинъ бары-ёкью 7-8 йыллыкъ яратыджылыкъ ому-ринде гъает джохъун ве муреккеп эволюция кечирди. Илимге, окъугъа чагъыры-джы маарифпервер тешвикъатчыдан о, бара-бара джемиетнинъ зыддиетлерини по-эзия вастасынен ачып косьтермеге икътидарлы трибун шаир дереджесине котериль-ди. Токъай ялынъыз къазан татар поэзиясында дегиль, айны вакъытта, кырымтатар, азербайджан, озьбек, туркмен, къазах, кыргъыз поэзияларында да тенкъидий ре-ализмге темель салувнынъ себепчиси олды.

Классик шаиримиз Абдулла Лятиф-заде: «Мен Пушкин, Лермонтов, Некрасовнен бир сырада, Абдулла Токъайны да, озюмнинъ оджам, устазым саям» деменге акълы олгъаны киби, озьбек совет эдебиятынынъ эсасчыларындан бири Гъафур Гъулам да: «Абдулла Токъай ялынъыз къазан татар эдебиятынынъ векили дегиль, о айны ва-къытта озьбек, къазах, туркмен, кыргъыз, башкъыр эдебиятларынынъ да буюк ве-килидир» деменге: къазах языджылары исе: «Абдулла Токъайны, Абай киби, озюмиз-нинъ миллий гъурурымыз, устазымыз деп таныймыз» деменге тамамиле акълы эдилер.

Авам халкъ кутьлесининъ менфаатлары ве арзу-хаалларынынъ ифадеджиси, халкълар достлыгы ве сербестликнинъ йырджысы, акъыкат ве акъ-адалет огърун-да курешчи, татар эдебиятында сиясий-бедий поэзиянынъ, революцион-граждан лириканынъ, атешли социаль сатиранынъ, реалистик эдебий тенкъиднинъ башлайы-джысы, гуманист языджи Абдулла Токъайнынъ эдебий асабалыгы бутюн чокъ мил-летли социалистик медениетнинъ ольмез вариетидир.

САИДА ЗУННУНОВА

Эсседен парча

ДОГЪГЪАНЫНА 60 ЙЫЛ ОЛДЫ

Кене яхшы кыызчыгъы уялмагъан. Къоджасы исе даа кельмеген, джиени китап окъуп отура. Саида иш одасына догърулыркен, кыызчыгъына бакъты. Вуджудыны бахт далгъасы сарып алды. Даа дюнь хаялларыны шиирге чевирип, геджелерини ратсыз кечирген яш кыызчыкъ энди ана олды. О озю яраткъан такъдирден — шаирелигинден миннетдар. Халкъы эдебиятынынъ Айбек ве Гъафур Гъулам, Абдулла Къаххар ве Шейхзаде, Зульфие ве Миртемир... киби эдиплерине замандаш, шегирт экенинден мемнюн. Къальбининъ теренлигиндеки бир ышыкъ оны тек курешип, къуванып яшамагъа давет эте. Бу ышыкъ — халкъы онынъ озюни де шаире оларакъ итираф этювининъ къуванчы эди. Бешикте юкълап яткъан сабийчиги узерине мераметле этильген бу бахтлы къадын та о вакъытларда устазлары ве шегиртлери олгъан, ильки эсерлеринен республика эдебий аятына янъы эеджан, джошкъунлыкъ алып кирген яш эдибе Саида Зуннунова эди.

Эдибе иш одасына кирген арада кыызчыгъынынъ агълагъаны ишитильди. О аман бешик янына чапты. Надираны къучагъына алды. Ана къокъусыны дуйгъан ве ана сютюни эмип башлагъан бала деръал тынды. Баласыны эмизиркен, къоджасы акъкъында тюшюнди. «Бугунъ де кеч къалды. Гедже-кунъдюз яза. Шимди онынъ фикрлерини больмек олмаз...» О кыызчыгъыны бешикке къойды ве оны яваш-яваш саллаяракъ, кызы ичюн уйдургъан айненини йырлап башлады. Онынъ йырына япракълар ай нурунда хафиф эльчирптылар, йылдызлар шаиренинъ янына энген киби олдылар... Серин ельчик, шувултылы озен онынъ айненисини узакъларгъа алып кеттилер.

Шаире озю айтаяткъан айненининъ илериде бутюн озьбек аналарынынъ айненисине, балаларнынъ аналар кокюсине баш къойып динълейджек азнкине чевирлип къаладжакъыны акъылына биле кетирмеген олса керек. Шимди бу айнени республика радиосынынъ кучюк яштаки балалар ичюн ишиттирювлер редакциясынынъ даимий йыры оларакъ эр кунъ радио яйымларында янъгъырамакъта.

Шаире айнени айткъан вакъытта ичери къоджасы кирди. Къары-къоджа бешикте яткъан кыызчыкъкъа бакъып къалдылар. Эки адамнынъ джаныны темсиль этиджи сабий олар ичюн бир дюнья эди.

Акъшамлыкъ емектен сонъ, вакъыт яры геджеден авгъанда акъай-апай — эр бири озюнинъ язы столы башына кечип отурды. Оларнынъ акъикъий иш куню энди башланды...

Саида Зуннунова 1926 сенеси Андижанда догъды. Андижан шеэриндеки оджалар институтыны битирген сонъ, ильки вакъытларда мектеплерде оджалыкъ япты, сонъра В. И. Ленин адына Ташкент девлет университетининъ филология факультетинде окъуды.

Саида Зуннунова эдебият алеминде къырккъынды йылларнынъ башында пейда олды. 1941 сенеси Андижан балалар театринде онынъ пионерлер акъкъындаки «Улу макъсадлар огърунда» деген пьесасы къойылды. Еди йылдан сонъ онынъ «Сизинъ кызынынъыз язды» деген биринджи шиирлер китабы басылып чыкъты. Бундан сонъ «Янъы шиирлер», «Гуллер вадиси» киби шиир китаплары, «Гульбахор» — икяелер, «Янъы директор», «Атеш» — повестьлер джыйынтыкълары дюнья юзю коръди.

Саида Зуннунованынъ къараманлары — чешит зенаат саиплери, коммунизм джемиетининъ фаал ктуруджыларыдыр. Языджынынъ эр бир эсерининъ меркезинде янъы аятнынъ акъикъий шорбаджысы олгъан азат къадын образы булуна.

Саида Зуннунова поэзия ве несир жанрларында семерели чалышты. Сонъки

йылларда онынъ «Къызлар», «Шиирлер», «Бир йылнынъ тюшонджелери», «Нилуфер», «Меним къомшуларым», «Атеш», «Къанатлар», «Айдын сокъакълар», «Достлыкъ» киби бир сыра китаплары нешир олунды.

Саида Зуннунова язгъан эсерлерининъ бир чокъу къардаш халкълар тиллерине терджиме этильди.

Саида Зуннунова драматургия ве сатира саасында да баягъы ишлер япты. Онынъ «Ана», «Козълер» киби пьесалары республиканынъ театрлеринде мувафакъиетнен ойналды. Эдебенинъ сатирик икяелери онынъ 1973 сенеси чыкъкан «Узун тиль» джыйынтыгъына кирдилер.

Саида Зуннунованынъ бир чокъ шиирлерине музыка язылды ве олар яшлыкъларнынъ популяр йырлары олып къалдылар.

Эдебият саасындаки буюк хызметлери ичюн Саида Зуннунова эки кере «Урьмет Бельгиси» орденинен мукафатланды. Онда «Озбекстан ССРде хызмет косьтерген медениет хадими» деген фахрий унван берильди.

Баары! Эдибе сабырсылыкънен беклеген мевсюм. О: «Аятта бар олгъан шейлернинъ эписи баарьден башлангъан», дей тургъан эди. Шунунъ ичюн де: «Оджанынъ къаршысына баарьни къояр эдим», деп язды. Бунынънен яш несильни асырлардан-асырларгъа алып кечкен оджаны баарьге ошата.

Мына, Саида Зуннунованынъ элли яшына багъышлангъан тантаналар да олып кечти: устазларнынъ, шегиртлерининъ, мухлислерининъ тебриклери, алгъышлар; сайлама эсерлерининъ учъ томлыгъы чыкъаджакъ... Буларнынъ эписи онда бильдирилген ишанчкъа ляйыкъ олув киби бордж дуйгъусынынъ салмагъыны арттырды.

Шаире эпхи вакъыт хаялгъа чомып отурды. Бинъ докъуз юз етмиш едиджи йылнынъ баари пенджеренден ичери бакъмакъта. Шаиренинъ хаялы кене аятнынъ кечкен дакъикъаларына кетти: университеттеки студентлик йыллары, газеталарда ве журналларда басылгъан ильки эсерлери, биринджи китапнынъ къуванчы, языджылар бирлигинде чалышувы, коммунистлер партиясына къабул олунгъан вакъытта вуджудыны къаплагъан гъурур, унванлар, Къытай сефери тезсуратлары, Надирасы догъгъан сонъ дюнья козюне башкъа тюрюлю олып корюнгени... эписи яваш-яваш козь огюнден кечти. Аят оны айдын ве буюк ниетлернен яшамагъа огретти.

Шаире озюнинъ учъ томлыкъ сайлама эсерлерини озю тертип этти. Учюнджи томгъа язылгъан сонъ сёзде шойле сатырлар бар эди:

«Кунештен алам саифесине беяз нурлар тёкюле. Шаирлер инсан къальбини кунешке ошаталар. Шу котеринги къиясны къабул этеджек олсакъ, инсаннынъ къальбинден беяз кягъыткъа тёкюльген сёзлер шу къальпке мытлакъа ошамакъ кереклер...

Бу том неширге азырланаяткъанда эдибе сагъ эди. Бу сёзлер язылгъанда эдибе элли йыллыкъ омюрининъ къуванчыны эль-юрт иле бирликте шадлыкъларнен къайд этмекте эди. Мына бу сонъ сёз джыйылаяткъанда о арамьздан кетти. Ама бутюн къуванчыны, къасезглерини, бахтиярлыгъыны эсерлеринде къалдырып, эбедиятлик сеферине чыкъты. Онынъ мусаффа омюри гуль киби эсерлеринде девам этеджек».

Саида Зуннунованынъ эсерлери буюк эдебиятымызнынъ гульбагъчасында ачкъан къатмер гуль киби этрафкъа мис къокъу сачалар. Хош къокъулы, даима ачып тураджакъ, джазибесинен козьлерни къамаштырыджы, башы узеринде ферузе кокю, чырайына ифтихар иле бакъыджы халкъы олгъан къатмер гуль!

АТАЯР.

АРАШТЫРУВЛАР ДЕВИРИ

Чокъ миллетли совет санъатынынъ бутюн векиллери киби Озбекстан кинематографчылары да партия тарафындан огте койылгъан янъы вазифелер дереджесинде чалышмакъ, тюссиз, дадсыз, жансыкъыджы, эр джезттен зайыф эсерлерининъ экранларгъа чыкъмасына ёл бермек ичюн аракет этелер. Кечкен сененинъ нетиджелери шуны косътере. ки, озбек кинематографчылары земаиевий мезуларны ишлевде баягъы мувафакъиетлерге ириштилер. Айны вакъытта сейирджи ни меракъландырмакъ, оны аят акъкъында тюшонмеге меджбур этмек, негатив алларгъа къаршы куруште нисбетен фазаль позицияларны тутмакъ икитидарындан марум фильмлер де чыкъып кетелер.

«Озбекфильм»нинъ «Эльвида, ешилъ яшлыгъым...», «Лейтенант Некрасовнынъ къабааты», «Келинлер исъяны» киби бир сыра фильмлери, режиссер Шухрат Аббасовнынъ «Атешли ёллар» эпопеясы сейирджилерининъ де, тенкидчилерининъ де алгъышларыны къазандылар.

«Озбекфильм» студиясында энъ яхшы совет ве чет эль фильмлерини озбек тилине дубляж япув ишининъ мутехассисларыны бирлештирген буюк отряд чалышмакъта. Студияда «Наштар» сатирик журналынынъ йылда алты номери чыкъарыла. Якъында журналынъ сонъки йыллардаки фаалиети кениш джемаатчылыкъ тарафындан музакере этильди. Журналгъа кескин сюжетли янъы эсерлер, нишангъа янълышсыз уруджы киноминиатюраларны япмагъа бильген режиссерлар джелъп олундылар. Энъ муими, журналнынъ дженкяверлиги артты.

Режиссёр Дамир Салимов эмекке ве аякъта коммунистче мунасебет акъкъында кениш колемли фильм чыкъармакъта. Фильмининъ ады — «Аятнынъ манети». Режиссер аятнынъ манетини аджайип партия ве девлет эрбабы Усман Юсуповнынъ аяты ве фаалиети мисалинде косътермеге аракет эте. Ама бу бир адамнынъ терджи-мей алы мисалинде яратылгъан фильм дегиль. Бу агъыр дженк йылларында ве дженктен сонъки девирде республика ве мемлекет халкъынынъ джесарети акъкъында икяе этиджи умумлештирилген эсер-дир.

Режиссёр Али Хамраев озь сценарийси боюнджа «Мен сени хатырлайым» деген фильм чыкъармакъта. Эсерде кечмиш ве шимдики кунъ бири-биринен багъланып кете. Ана озь огълуна бундан къырк йылдан зияде вакъыт эвель дженкявер чатышувлар олып кечкен ве онынъ бабасы эляк олгъан ерлерге барып кельмекни, бабасынынъ мезарындан бир авуч топракъ алып кельмекни риджа эте. Къадын

къоджасыны бир кунъ, бир анъ биле унутмады. Картина къараманынынъ дженкявер чатышувлар олгъан ерлерге барып келюви — бу эсернинъ эсасыны тешкиль эте. Фильм даимий ахлякий къаиделер акъкъында икяе этмекнен бир сырада адамны озюнинъ кунъделик аракетлери, ынтылулары акъкъында тюшонмеге давет эте.

Студияда азырланаыкъан фильмлерининъ бир къысымы бабалар ве деделер нескли акъкъында икяе этелер. Бойле фильмлерининъ бири «Нетай». Гъафур Гъуламнынъ оксюз бала акъкъындаки аджайип повестини окъугъанлар бу эсернинъ фаджиялы ве эеджанландырыджы сюжетини хатырлайдырлар. Яш режиссер Фарид Давлетшин [онинъ ичюн бу биринджи толъ колемли картина] халкъ языджысы тарафындан тасвирленген меракълы вакъияларны мукъайтлыкънен экрангъа кечире. Фильм сюжетининъ меркезинде Туркестан задекиларлы Бухара эмирие багъышламакъ истеген къызчыкъны эвлятылыкъкъа алгъан рус машинистининъ инсанлыкъ джесарети булунмакъта. Картина бизлерни чиновниклер ве зенгинлер акимети талийлерининъ шорбаджысы олгъан девирге къайтара. Айны заманда о озбек ве рус халкъларынынъ интернациональ достлыгъы акъкъында икяе этиджи эсер-дир.

Студиянынъ даа бир дебютанты [якъында ВГИКни битирип кельди] Фирдавс Захнутдинов озюнинъ биринджи мустакиль постановкасы ичюн Айбекнинъ «Балалыкъ» повестини сечти. Бу эсерде де аман-аман етмиш йылнынъ о ягъында олып кечкен вакъиялар джанландырылалар. Революциядан эвельки Туркестанда ичтимаий мунасебетлерининъ тенъсизлиги ве адалетсизлиги, эмекдарлар, фукъаре эснафлар арасында истисмаргъа къаршы протестининъ догъувы акъкъында икяе этиле. Фильмининъ къараманы — Муса адлы осьмюр [оладжакъ буюк языджынынъ прототиби] яры феодал режим шарайтында яшамакъта, ама онда инсан шахсети узеринден зорбалыкъкъа къаршы турув истеги ачыкъ корюне. Фильм «Арзулар къучагъында» — деп адландырылды.

Учкъун Назаровнынъ «Келининъ озгъарув» фильмининъ къараманлары да ана топракъларынынъ сербестлиги ве онынъ узеринде адалет укъом сюрюви акъкъында хаялланалар. Фильмдеки вакъиялар ийгирминджи йылларда олып кечелер. Дживар дагъ койлерининъ бири Совет акимети векиллерининъ янъылыкъ душманларынен тутушув мейданына чевириле. Яш къызыл аскерининъ янында Чолпан адлы къыз пейда ола ве о арбий хызметининъ бутюн агъырлыкъларыны аскернен болюшмеге азыр экенини бильдире. Бу

эки образны Фатима Фархади ва Рустам Уразаев яраттылар.

Режиссер Къамара Камалованын «Туман ичиндеки йылдыз» фильминин къараманларыны мутлакъа башкъа тюрлю проблемалар раатсызлайлар. Бу бир дедже кинаели ве лирик киноповестъ, онынъ меркезинде бизим замандашымыз олган къадын, дюньяджа белли алим, джемаат эрбабы булуна. Аятынынъ базы дакъикъаларында баш къараман озь-озюне суаль бере: эм ичтимаий аятта, эм шахсий аятта бахтлы олмагъа имкян берген алтын сынъырыны гъайып этмедими! Садедже этип айткъанда, о акъыйындан айырыладжагъыны, къорантасы бозуладжагъыны дуйуп башлай... Бу, озьбек кинематографы ичюн багълы таза мевзу. Бу мевзунинъ не деджеде ишанчлы ве аятий чезилъенини фильм экранларгъа чыкъкан сонъ билирмиз. Бу ерде шуны къайд этмек керекмиз ки, бойле проблеманынъ Озбекистан аятында не деджеде кескин турувуна бакъмадан, онынъ санъатта пейда олуву джемиетнинъ ичтимаий аятында олып кечкен буюк деньишмелерини ве медениетнинъ чичекленювини косътере, бойле шараит къадынгъа икътисадиятынъ, илим ве медениетнинъ энъ юксек басамакъларына котерилмеге имкян бере. Джемиетнинъ инкишаф деджеси анджакъ къадын-къызларнынъ вазиетинен белгилениле дегилми!

«Озбекфильм» студиясынынъ бу сене чыкъараткъан фильмлери акъкъында айткъанда спарнынъ халкъара аяткъа багъышланылган бирисине токъталмамакъ мумкюн дегилъ. Инд кинематографчыларынен бирликте япкъан фильмлеринен белли постановкаджы режиссер Латиф Файзиев мундериджеси Латин Америкасындаки вакъияларнен багълы сиясий детектив устюнде иш башлады. Фильмининъ ады «Адждераны авлав». О тек кескин сюжети, антиимпериалистик эсер дегилъ, айны заманда гъает меракълы, эеджанландырыджы фильм. Эбет, кино махсулатынынъ даима меракълы олмакъ кереклигини акъылда тутмалымыз.

Экранларгъа парлакъ, меракълы бир фильм даа чыкъаджакъ. Биз режиссер Эдуард Хачатуровнынъ эки сериялы сергюзешт детектив фильми «Сонъки тефтиш»ни назарда тутамыз. Фильмининъ сюжети бир вакъытлар керчектен де аятта олып кечкен вакъиялар узерине къурула. Москвагъа, меркезий тефтиш идаресине яш Ташкент милициясынынъ хадимлеринден мектюп келе: ташкентлилер мутехасисыс криминалист ёлламакыны ве банкларны эм де алтын туюнларны тонав боюнджа ихтисаслашкъан хырсызларнынъ пек буюк бандасыны тутувда ярдым этювини риджа этелер. Ири джинаетчилерни тутувгъа багъышланган бу операциянынъ насып кечкени акъкъында «Сонъки тефтиш» фильми икяе эте.

Корюльгени киби, «Озбекфильм» студиясынынъ иджадий хадимлери янынъ мевзулар, сюжетлер, янынъ ифаде васталары араштырмакъталар. Бу араштырувларнынъ не деджеде мувафакъиетли экени якъын келеджекте белли олур. Шимдилек, шуны къайд этмек истеймиз ки, озьбек

кинодокументалистлери де араштырувларда булунмакъталар.

Ильмий-популяр ве документаль фильмлер студиясынынъ иджадий хадимлери чалышувнынъ янынъ шекиллерини омюрге кечирювнен багълы мевзуларгъа токъуналар, конкрет санайы ишханелерининъ ве кой ходжалыкъларынынъ къазанчлары ве проблемалары акъкъында икяе этелер. Бу манада сценарист Э. Ходжаевнинъ, Р. Рахимбаеванынъ ве оператор Э. Шаюновунъ «Озбекистан-85» фильми айрыджа дикъкъаткъа лаякъкытыр. Авторлар партиянынъ истисалнынъ инкишафыны интенсифицирлюв акъкъындаки косътерешлери амельде насып омюрге кечирилеяткъаныны косътерелер. Темашаджылар республиканынъ бир сыра кри, етекчи ишханелерине сеяат япа билелер. Фильмлер Къаршы чёллеринде къудретли ГРЭСининъ къуруджылыгъы, Мубаректеки газны гъайрыдан ишлев комплекси, бир чокъ дигер ишханелер, ильмий музссиселер, зираатчылыкъ ходжалыкълары акъкъында икяе этелер.

«Озбекистан. Вакъит. Ишлер. Адамлар» фильми КПСС XXVII ве Озбекистан Компартиясынынъ XXI съезди шерифине чыкъарылды. Постановкаджы операторлар Н. Азимов ве И. Гибалевич сейирджицерин республика ишчилер сыныфынынъ, колхоз койлюлерининъ ве зиялыларнынъ энъ яхшы векиллеринен таныш этелер. Бу эсерининъ къараманлары арасында ангрени къуруджылар бригадасынынъ ёлбашчысы Дмитрий Зазулин, наманганлы экскаваторджы Рузыйаб Сулейманов, Намангандаки токсиз басмалар комбинатынынъ токъумаджысы Ахат Ташбаев, «Ташсельмаш» заводы сваркаджысы Дмитрий Атанов, кой механизаторлары коллективининъ ёлбашчысы Нарман Ахмадджанов ве социалист яршынынъ дигер гъалиплери барлар. Фильм сейирджицерини БАМны къурмагъа, Тюменьде нефть чыкъармагъа, Къаратопракъ олмагъан зонаны менимсемеге ярдым этеяткъан озьбекстанлыларнен де таныш эте.

Интернациональ достлыкъ мевзусы — «Озъкинохроника» эсерлерининъ етекчи мевзуларындан биридир.

Давран Салимовнынъ бундан къырк йыл эвель олып кечкен вакъияларгъа багъышланган эки фильми [оннынъ озю сценарийлерининъ авторы ве постановкаджы режиссер] Буюниттифакъ экранына чыкъты. Оларнынъ бири анджакъ ойле де адландырыла: «Балалыкътан къырк йыл кечкен сонъ». Фильмде дженк йыллары балаларынынъ башына кельген фаджиа Советлер мемлекети ичюн гъает агъыр йылларда ана-бабасыз къалган ве Озбекистан топрагъында самимий мунасебет корьген балалар акъкъында икяе олуна. Он дёрт оксюз баланы эвлятлыкъкъа алгъан къары-къоджа Шамахмудовлар юртында балалар озьлерини оксюз дуймадылар. Девлет тарафындан тешкиль этильген балалар эвлеринде де оларнынъ акъый совет граждандлары оларакъ осьмелери ичюн керек олган бутюн шараит догъурилды.

Давран Салимовнынъ экинджи фильминде — «Эвге алып барган узун ёлда Сталинградда Павлов эвини къорчалайджы-

ларнынъ бири, озыбек дженкчиси Камал Тургунов ве о олюмден кюртарган кызычык Зина Андреева акъкында икяе этиле. Камал ве Зина кырк йылдан сонъ корюшелер.

Проблемалы фильмлер сырасында, биринджи олып, сценарист Р. Рахимбаевнынъ, режиссер Д. Талиповнынъ ве операторлар Т. Рузиев ве Ш. Макъсудовнынъ «Аягынъ астында — берекет» фильмининъ анымакъ ерлидир. Бу фильмде академик М. В. Мухаммеджановнынъ памукънынъ берекетлигини арттырув саасында якъан буюк ишлерининъ нетиджеси косьтериле.

Бу сене экранларгъа республика кой хожжалыгыннынъ муим меселелеринден бири — суварма топракларда памукънынъ берекетлигини насыл этип арттырмакъ кереклиги акъкында икяе этиджи «Суварма топракнынъ кыймети» деген фильм чыкъарыладжакъ.

Весикъалы кино хадимлерининъ дигер эсерлери де эмек адамлары акъкындадыр.

Мария Леонтьевна Пугачёва Озбекстангъа Волга боюндан ярым асыр эвель кельген эди. Кунешли республиканынъ топрагыннен тувганлашты. Ерли халкыннынъ тилини огренди, озбекке акъайгъа барды. Озюнинъ бутюн кучъ-гъайретини кыйып бу топракка чалышты. «Маша, Мария, Марьям» (фильмининъ ады бойле) Чарвакъ денъизи якъынларында ири багъчаджылыкъ хожжалыгына ёлбашчылыкъ япмакта. Сценарист Павел Сиркес ве режиссер Шухрат Махмудов Пугачёва ве онынъ иш аркъадашлары акъкында фильм чыкъардылар. «Озъкинохроника»да олдыкъча чешит жанрларда эсерлер догъалар. Оларнынъ базыларыны ильмий-популяр фильмлер сырасына кюшмакъ мумкюн. Бу жанрда азырланылган ве якъын вакъытларда экранларгъа чыкъаджакъ фильмлер акъкында да айтып кечмек истеймиз.

«Топракъ астында унутылып къалмаз». Сценаристлер И. Чернышева ве Р. Петровский, режиссерлар Н. Азимов ве Ю. Сабитов яраткан фильмининъ ады бойледир. Фильм СССР Телевидение ве радио комитетининъ сымарышынен чыкъарылды. Бу фильм къадимий Орта Асия шеэрлери Самарканд, Бухара ве Хиванынъ аджайип архитектурасы акъкында кениш тасавур бере.

СССР Телевидение ве радио комитетининъ сымарышынен «Наврез кельгенде»

деген этнографик характердеки дигер фильм суретке алынмакта. Сценарий авторы Тураб Тула, режиссер Сали Давлетов бааръ ве эмек байрамы олган наврезни откериюнен багълы къадимий аныанелер ве янъарган адетлер акъкында икяе этелер.

Къадимий ве земаневий зенаат саиплери олган токъумаджылар акъкында икяе этиджи «Токъумаджылар» фильми гъает меракълыдыр. Сценарист Владимир Желудев ве режиссер Валентин Погосянц токъумаджылыкъ зенаатларынынъ учъ категориясынъ темсиль этер киби мемлекетимизде белли учъ токъумаджылыкъ ишханесининъ учъ векили акъкында икяе этелер. Булар — фергъаналы токъумаджы, республика Юкъары Советининъ депутаты Зухрахон Кючкьярова, ярославли басмалар рессамы Екатерина Заморина ве декоратив басмалар боюнджа мутехассис москвалы Николай Федоров.

Балаларнынъ ве осьмурлерининъ эмек тербиесини яхшылаштырув мектеп реформасынынъ муим компонентлеринден биридир. Сценарист Карим Давлетовнынъ ве режиссер Руми Шарифджанованынъ «Эмек тасили ве тербиеси» фильми мына бу мевзугъа багъышлангъандыр.

Тимур Къаиповнынъ кино группасынен бирликте биз табий шараитта расткельмеген, ама бир сыра кыйметли хусусиетлерге, бу джумleden девалав хусусиетине малик олган фосфор изотопыны [санаиы эсасында] алув процессинен таныш ола билемиз.

Режиссер Х. Файзиев ве оператор К. Хасанов озбек миллий цирки акъкында «Темаша башлана» деген фильмин суретке алдылар.

Биз республикадаки эки киностудиянынъ ишлеринен кыскадан таныш олдыкъ. Он экинджи бешйыллыкънынъ биринджи йылында Озбекстан кино санъатынынъ иджадий хадимлери огюнде муим ве муреккеп вазифелер турмакта. Иджадий планларгъа бакъкъанда замандашларымызнынъ юреклерине ве зейнлерине токъунуджы фильмлерининъ сайысы артаджакъ. Республика кинематографчыларынынъ янъы эсерлери сейирджилерни даа чокъ эджанландырыр, аятымызнынъ кемалына кельген проблемаларына токъуныр, кунюмизнинъ юксек талапларына джевап берир деп умют этемиз.

К. НЕМИРОВСКИЙ.

НАГЪМЕЛЕР АЛЕМИНДЕ

Энвер Сеит-Абдулов.

1985 сенеси Озбекстан телевидениеси «Белли иджраджы-лауреатлар» циклында Ташкент девлет консерваториясы миллий чалгъы алетлер кафедрасынынъ оджасы Энвер Сеит-Абдулов акъкъында икяе эткен эди. Онынъ Чырчыкъ шеэринде догъып-осъкени дикъкъа-тымны джелъп этти.

Мен бу истидатлы чалгъыджы, халкъара баянджылар конкурсынынъ лауреаты Энвер Сеит-Абдуловнынъ адыны кечкен сене, август айында отъкерильген анъаневий оджалар конференциясында да ишиттим. Чырчыкъ шеэр маариф болугининъ мудир Д. Э. Юлдашев аркъадаш музыка мектеплерининъ къазанчларыны къайд эткенде, Германия Демократик республикасынынъ Клингенталь шеэринде отъкерильген халкъара баянджылар конкурсында Энвер Сеит-Абдулов 1-нджи ерни алып, лауреат олгъаныны юксек минберден буюк сайгъы ве урьметнен айтты. Телевидение иштитирувинде консерваториянынъ доценти К. Неъматов онынъ акъкъында

тафсилатлы суретте икяе эткенэди. «Музыкальная жизнь» журналында «Фестиваллер, конкурслар» рубрикасы астындаки «Гармоника кунълери» серлевалы макъаладе кене Сеит-Абдулов анъыла. Макъаленинъ муэллифи Энвер Сеит-Абдуловнынъ оджасы, РСФСРде нам къазангъан артист ве шу конкурснынъ жюри азасы Фридрих Липс эди.

«Гармоника кунълери» халкъара конкурсы музыка санъаты яхшы инкишаф эткен мемлекетлерининъ бир де-биринде отъкериле. 1982 сенеси баян ве аккордеон иджраджыларынынъ халкъара конкурсы Германия Демократик республикасынынъ Клингенталь шеэринде кечирильди. Клингенталь «эзгилер вадийси» деген мананы билъдире. Бу анъаневий конкурс дюньяда энъ салмакълы ве муреккеп ярышлардан бири сайыла. Озь мемлекетинде бир чокъ конкурслардан кечкен уста иджраджылар бойле кергин ярышта иштирак этмек ве озьлерининъ чалгъыджылыкъ мааретлерини косьтермек ичюн бу ерге келелер.

Конкурс программасы иштиракчилерден юксек месулиет, джиддийлик, юксек профессиональ усталыкъ, къавий ираде талап эте. Конкурс учь турдан ибарет олып, биринджи турда иштиракчилер ири бир циклда язылгъан эсерни иджра этмек борджлылар. Бу, меджбурий программа сайыла. Мында кирсетильген эсер конкурс иштиракчилерине кунъ эвельден ёлланыла ве онынъ иджра олунмасы шарт.

Бу сефер меджбурий программагъа ГДРнинъ белли композиторы Г. Домхардтнынъ гъает муреккеп, чалмакъ ичюн чокъ вакъыт талап

эткен, иджрада музыка маниаларына чокъ расткелиген «Мутация» пьесасы кьоюла. Бу эсер конкурс иштиракчилерини баягы теляшландыра. Экинджи турда Бах, Лист, Шостакович, Регер, Хатрик киби мешур композиторларнынъ пьесалары иджра этильмеси козьде тутула. Бунъа кьошма оларакъ, эр бир иштиракчи ярым саат девамында сербест программа муджиби чалмакъ керек. Финал турында исе белли чех композиторы В. Троянынъ баян ве фортепиано ичюн язган «Учь масал» эсери иджра этиле.

Баян боюнджа конкурста эписи олып он чалгыджы иштирак эте. Советлер Бирлигининъ баян мектеби шаныны бу сефер учъ яш иджраджы кьорчалай. Шусы дикъкъаткъа ляйыкъ ки, конкурснынъ учъ турында да совет баянджылары гъалиплер сырасында булундылар.

Фридрих Липс макъаледе озъ талекеси хусусында буюк бир самиметле шойле яза: «Энвер Сент-Абдулов акъыкъий, аджайип ве аятта сийрек расткелген, табиий истидаткъа малик санъаткярдыр. Энвер озюнинъ чалув усулынен де иджрадджылар арасында айрылып тура. О, музыкагъа адден-ашыкъ бериле ки, Энвернинъ озюни коръмейип, чалган эсерининъ бир кысымыны динълесенъ биле, Энвер чалгъаныны айырды этмек мумкюн. О, юксек мааретнен, бутюн барлыгъынен берилип чала ве тылсымлы назик сеслернен динълейиджини мефтюн эте. Энвер чалган баяннынъ сесини кимсенинъкинен тенъештирмек мумкюн дегиль, чюнки онынъ озюне хас аэнки бар.

Яш санъаткярнынъ насыл чалгъаныны сёзнен ифаде этмек мумкюн дегиль, онынъ тылсымлы, мефтюн этиджи нагъмелерини динълемек инсан ичюн бир зевкъ, бир муджизе. Шунинъ ичюн журн азалары бир агъыздан биринджи ер ве лауреат унваны онъа берильмесини ляйыкъ коръдилер. Бойле чнчекленген истидатнен гъурурланмакъ керекмиз».

Бойле юксек нетиджеге иришмек ве озъ истидадына оджасындан бойле юксек кыймет кесильгенини ишитмек, зан этсем, эр бир санъаткярнынъ арзу-хаялыдыр.

Чокъкъа бармадан мен Энвернинъ озюнен таныш олдым. Биз къач керелер корюштик, субетлештик. Энвер самимий, джиддий, кениш бильгили яш. Онынъ ири къаверенки козьлери достане бакъалар.

Энвер Сент-Абдулов затен музыка севдалары кьорантасында догъып осьти. Онынъ анасы гузель сеске малик олып, сыкъ-сыкъ йырлай, бабасы исе кемане чала, олар огъулларына музыкагъа ве йыр санъатына севги ашлайлар. Агъасы аккордеон чалып башлагъанда, Энвер кичкене олгъанына бакъмадан дикъкъатнен динълей, онынъ чалгъанына авес эте. Балаларнен топ ойнагъанда биле чалгъы я да йыр сеси ишитсе, аман токътай ве динълеп башлай.

Энвернинъ музыкагъа авеслигини сезип, ана-бабасы онъа докъуз яшында аккордеон чалувны огретип башлайлар. 1967 сенеси Энвер Чырчыкъ шеэриндеки Хамза адына музыка мектебине белли педагог Р. Н. Қазбулатовнынъ баян чалув сыныфына окъумагъа кире. Онынъ ёлбашчылыгъы алтында бу рус миллий чалгъы алетининъ хусусиетлерини, инджеликлерини, сырларыны тюбю-негизинден, сабыр-себатнен огрене. Оджанынъ айткъаныны бир минсиз япмагъа алыша, саатлернен баян чалмакъны озю ичюн адет эте.

Энвер беш йыл девамында музыка мектебинде тек аля ишаретлернен окъуды. Оджасы онъа буюк эмнет берди ве бош вакъытларында, раатлыкъ куньлеринде программадан тыш эсерлер чалмагъа огретти.

Энвер музыка мектебинде окъугъан девирде композиторлардан Бах, Чайкин, Белов, Макаренко ве дигерлерининъ баян ичюн махсус язган эсерлерини, ишлеген халкъ йырларыны ве аваларыны текрар-текрар чалды. О, шеэр, область ве республика конкурсларында иштирак этип, биринджи ерлерни къазана башлады. Лякин оджасы бунынънен къанаатленмеді, онда даа буюк имкянлар олгъаныны билип, огюне даа буюк ве муреккеп эсерлерни чалып огренюв вазифесини кьоа башлады.

1972 сенеси Энвер музыка мектебинин аля ишаретлернен ве макъ-тав ярлыгынен битирип, Москвадаки Гнесинлер адына музыка окъув журтына ёлланма ала. Бу намлы музыка окъув журтында кечирген студентлик девирин онынъ аятында силинмез из къалдырды. О мында В. Т. Буравлёвнынъ баян сыныфында, шу миллий алетни чалув техникасынынъ даа бу вакъыткъа къадар белли олмагъан сырларыны огренди ве озю де джиддий санъаткъяр оларакъ эп шекилленди.

Окъув журтында о баян алетининъ тарихынен теренден таныш ола, рус ве гъарб композиторларынынъ баян ичюн махсус азылгъан эсерлерини огрене. Баян чалувнен бир сырада, Т. В. Янченконынъ ёлбашчылыгында дирижёрлыкъ санъатынынъ инджеликлерини менимсей, умумен музыка санъатында бильги даиресини кенишлете.

Энверге иджраджылыкъ санъатыны огреткен истидатлы оджа В. Т. Буравлёв онъа ич бир эсерни озю азырлап бермеди, буны Энвернинъ озюне къалдырды. Чюнки онда чалгъыджы-иджраджы оларакъ бу муим меселеде де мустакъиллик хасиетлери шекилленмесини макъсат этип къойды. Бойледже о Энвернинъ бильгилни, мустакъиль фикир эте бильген, тешеббюсчи иджаткъяр олып етишмеси ичюн къавий земин азырлады.

1977 сенеси бу музыка окъув журтыны аля ишаретлернен битирген Энвер Сеит-Абдулов музыка тасилини девам этмек ичюн конкурстан кечип, Гнесинлер адына девлет медениет институтына кирди. Анда о, эки йыл девамында баян иджраджылыгы боюнджа РСФСР де нам къазангъан санъат эрбабы, доцент А. А. Сурковнынъ сыныфында дерс алды. Онынъ ёлбашчылыгы алтында Н. Чайкиннинъ, В. Зубицкийнинъ ишлеген халкъ аваларыны буюк сабырнен, озюне хас усулнен чалмагъа огренди, мешур немсе композиторлары И. С. Бахнынъ ве Вагнернинъ чалгъыджылар тарафындан даа иджра этильмеген муреккеп эсерлеринен озь репертуарыны зенгинлештирди, Стравинскийнинъ юрек сызлатыджы назик эзгилерине айрыджа дикъкъат этти. Китапханелерде отурып, шу эсерлернинъ тарихынен, композиторларнынъ яратыджылыкъ фаалиетлеринен якъындан таныш олды.

Энвер институтнынъ учюнджи курсындан РСФСРде нам къазангъан артист, халкъара конкурслар лауреаты, доцент Ф. Р. Липсининъ сыныфына авушты.

Янъы оджасы Энверни айретте къалдырды, чюнки бу аджайип санъаткъяр педагогнынъ алидженаплыгы, кениш ве зенгин бильги даиреси, санъаткъа садыкълыгы адден ашыкъ эди.

Ф. Р. Липс янъы талекесининъ истидадыны деръал сечти. О, Энверге даа белли олмагъан баян чалув усулларыны ве инджеликлерини анълатты, онынъле айрыджа шахсий мешгъулиетлер отъкерди, сабыр ве себатнен онъа чокъ шейлерни огретти. Бу девирде о, Москва шеэриндеки завод ве фабрикаларнынъ ишчилери, Совет Ордусынынъ аскерлери огюнде отъкерильген шефлик концертлеринде мунтазам суретте зенгин концерт программаларынен чыкъышта булунып, сейирджилернинъ алгъышларыны къазанды. Бойле медений-кутьлевий тедебирлернинъ фааль иштиракчиси олгъаны ве онъа авале этильген ишке джиддий ве месулиетли янашкъаны ичюн о, институт мемурнети тарафындан дефаларджа Фахрий ярлыкъларнен такъдирленильди. О озюни джемаатчы оларакъ да косьтерди: институт комсомол тешкилятынынъ бюро азасы, озю окъугъан группада староста.

1980 сенеси институт студентлерининъ ильмий-иджадий конкурсында Энвер профессиональ усталыкънен баян чалув боюнджа I-нджирни алды ве Воронеж шеэринде оладжакъ Бютюниттифакъ конкурсында иштирак этмекке акъ къазанды. Бу онынъ илькки енъиши эди. Воронежде о совет композиторларындан Шостакович, Белов, Макаренко ве дигерлерининъ эсерлерини, халкъ миллий макъамларнынъ ишленген вариантларыны аджайип усталыкънен иджра этип эм сейирджилерни, эм де журни азаларыны айретте къалдырды. Ама Энвер бу къазанчларнен сынъырланмады. Ильки енъишлер онда энъ муим шей-

ни — озь-озюне эминликни пекитмеге ярдым эттилер. О озюнинъ догъру ёлда экенине къаний олды. Қалгъаны энди озюне, озь ирадесине ве гъайретине багълы эди. О, бу ёлдан тайпылмады.

Иште, бу ёл Энверни тап сонъу ГДРдеки шу халкъара конкурсына ве андаки энъ алий енъишке алып кельди. Бу мисильсиз гъайрет ве эмек ёлу онъа шан-шурет кетирди. Энвер озь хатиринден силянмейджек о конкурсны шойле хатырлай: «Мен бу халкъара баянджылар конкурсына бутюн кучь-къудретимни аджымай, гедже-кундюз азырландым. Оджамнынъ незакетли, йымшакъ мунасебети де меним ёргъун вуджудыма ве эеджанлы гонъюлиме ильхам берди. Мен кендимде бутюн шейни енъеджек янъы бир тылсымлы кучь ис этип башладым. Мешгъулиетлерни, пьесаларны, ишленген халкъ музыкасыны кендике ишанмай, озюмден янълыш къыдырып, чокъ керелер эр нотасыны текрар чалып чыкътым, ойле вакъытларда козьлеримни юкъу баса, баян устюне башымны къойып чырым эте эдим. Музыка инсаннынъ вуджудыны бутюнлей озюне эсир эте, аджайип эзгилерге мефтюн олгъанынъны дуймай къаласынъ. Догърусыны айтсам, манъа косътерильген ишанчтан эеджайландым, рухландым, гъурурландым, эм де телешландым. Не ичюн десенъиз, Советлер Бирлиги баян мектеби шаинлери бу вакъыткъа къадар халкъара микъясында эр вакъыт танылып, 1-нджи ерлерни ишгъаль этип кельдилер. «Я мен совет санъаты шаныны, шерфини, ишанчыны акълап олурыммы?» деген тюшонджеклер мени бир сание биле раат къоймадылар. Оджам:

— Энвер! Қасеветли корюнесинъ, чырайынъ къачыкъ, бираз раатланмакъ керексинъ. Сен ич де кедерленме, озюнъе эмин ол, шеэр дживарына чыкъып раатлан, темашаларгъа бар, озюнъе сербестлик, рухий ве джисманий раатлыкъ бер,— деп мени рухландырып турды.

Олар конкурста учь аркъадаш: Москвадан Энвер Сеит-Абдулов, Минск шеэринден Игорь Отраднов, Воронежден Андрей Дружинин эдилер. Қалгъанлары дигер мемлекетлернинъ уста иджраджылары. Учь турдан сонъ жюри азалары 1-нджи ерни Москвадан кельген Энвер Сеит-Абдуловгъа бермекни бир агъыздан ляйыкъ таныдылар. Қуванчтан Энвернинъ башы кокке етти. Онынъ къуванчы сынъырсыз эди. Энвер йылларнен хаялланып, ниет этип юрген макъсадына наиль олды. О, озюне косътерильген ишанчны намуснен акълады — совет санъатынынъ шуретини даа юксек котерди.

Оджасы Ф. Р. Липс озь талекесинден акъикъатен мемнюн эди. Бу буюк къазанчта олар экиси де озь гъайрет ве эмеклерининъ ферагъыны корьдилер. Энвер Сеит-Абдулов дюнья музыка санасында озюнинъ юксек профессиональ иджраджылыкъ меаретине малик чалгъыджы экенини нумаийш этти.

Энвер институтны мувафакъиетнен битирди ве сонъра Совет Ордусында арбий борджыны эда этип, 1984 сенеси Чырчыкъ шеэринге къайтып кельди. Айны шу йылнынъ кузюнде кене Москвагъа барып озю окъугъан медениет институтынынъ аспирантурасына кирди. Анда о кене озь оджасы Ф. Р. Липс ёлбашчылыгъында гъиябий тасиль алып башлады. Истидатлы мутехассыс шимди Ташкент девлет консерваториясынынъ халкъ чалгъы алетлери кафедрасында дерс бере. О озюнинъ баян чалувдаки терен бильгиси ве буюк теджрибесини студентлерге ашламакънен бирге, айны вакъытта, Чырчыкъ шеэринде озю окъугъан Хамза адына нумюневий музыка мектебининъ талекелерине де бу саада ильки адымларыны атмагъа ярдым эте. Озю де иджраджылыкъны ташламай. Консерватория студентлери ве оджалары ичюн тешкиль этильген соло концертинде онынъ тылсымлы, джошкъун иджрасы динълейиджилерни мефтюн этти.

Совет баянджылар мектебининъ шанлы векили, халкъара конкурсынынъ лауреаты, бизим гъурурымыз Энвер Сеит-Абдулов истидатлы талантларны сечип, оларны осътюрге бильги ве гъайретини аямайджагъына эминимиз ве бу ёлда онъа мувафакъиетлер арз этемиз.

Сервер Арифов

ЗЕМАНЕВИЙЛИК РУХЫНДА

Журналист Сервер Арифов къримтатар эдебиятынынъ дженктен сонъки девирине багъышлангъан эдебий-бедий макъалелер джыйынтыгъыны неширге азырлады. Шу китаптан алынган айры бабларны журналымызнынъ саифелеринде окъуйджыларнынъ диккъатына теклиф этемиз.

Умумсовет эдебиятынынъ бир пытачыгъы олгъан къримтатар эдебиятынынъ тамырлары озь башлангъычыны та XIII—XIV асырлардан алалар. Шу девирде Эски-Кърымда (Солхатта) тизилген «Кодекс Куманикус» адлы латиндже-къыпчакъча лугъат, Махмуд Къасым деген шаирнинъ «Юсуф ве Зулейха» адлы дестаны, XIV асыр башларында яшагъан Эбубекир адлы фельсефеджи алиимизининъ «Къалендарнаме» деген фельсефий трактаты, Абдулмеджит эфендининъ ширий эсерлери шу девир эдебиятымызнынъ аджайип нумюнелеридир. (Э. Шемъи-заде «Омюр ве яратыджылыкъ» 97—98 с.) Эльбетте бу узун-узакъ инкишаф тарихнынъ эр бир девиринде озь юкселювлери ве ашагъы тюшювлери де олды, эр бир девир озюнинъ парлакъ векиллерини, озюнинъ мешур эсерлерини берди. Орта асырларда иджат эткен классик шаирлеримиз Ашыкъ Умер, Мустафа Джевхерий, Эдип эфенди, Джанмухаммед, олардан сонъ Эшмырза къарт, Исметий ве дигерлер айрыджа мум ве зенгин эдебий асабалыкъ къалдырыдылар. Асырымызнынъ башында эдебиятка кельген Усеин Шамиль Токътаргъазы, Асан Чергеев, Мемет Нузет, Осман Акъчокъракълы, Абдулла Лятиф-заде киби айдын сималарнынъ адлары да эдебиятымыз тарихында эбедий ер алдылар.

Улу Октябрь гъалепесинден сонъ шекillenген ве чичекленген къримтатар совет эдебияты халкъ арасындан чыкъкан бир чокъ аджайип шаир ве языджыларны догъурды: Умер Ипчи, Зиядин Джавтобели, Абдурем Алтанълы, Эшреф Шемъи-заде, Гъафар Булгъанакълы, Керим Джаманакълы, Ыргъат Къадыр, Шамиль Аля-

дин, Амди Алим, Осман Амит, Юсуф Болат, Макъсуд Сулейман ве дигерлер шу джумледендир. Юкъарыда анылгъан чокъ асырлыкъ анъанелерге саип эдебиятымызнынъ осювине дженктен сонъ етишип чыкъкан языджы ве шаирлеримиз дегерли иссе къоштылар. Бугунъки эдебиятымызнынъ инкишафы, такъдири, кетишаты эсасен оларнынъ истидадына, оларнынъ кучъ-гъайретине, оларнынъ бедий-гъаевий осювине, пишкинлешювине багълы. Айны вакъытта эдебиятымыз гъульдестесине айры-айры чичеклер олып кире башлагъан сонъки несиль гъонджелеринден Таир Халилев, Шукри Аппаз, Венера Ибраимова, Сабрие Сеутова, Айше Кокиева, Решит Мемиш, Юсуф Алиев, Юнус Кандымов, Сейяре Меджитова ве даа чокъ дигерлерине буюк ишанч ве умуят бесленильмекте.

Табий ки, эдебиятта яратылгъан эр бир эсер мешур ола бильмез. Лякин эр бири озь вакъытында онынъ девирине аит вазифелерни аль этмеге тырыша эди ве бунунънен эдебиятка озь иссесини къошып кельди. Боиле эсерлерни окъуйджылар чешит тюрлю къабул этмек мумкюнлер, бири онынъ бедий хасиетлерине юксек къыймет кессе, дигери эсернинъ боиле хасиетлери умумен ёкъ деп эсап эте биле. Лякин объектив суретте шусы шубесиздир ки, айны эсер китап шекилин алдымы — шу эдебиятынъ бир вакъиасы олып къала, эдебият илерилевининъ косътергичлеринден бири ола.

Сонъки вакъытта земане шаирлеримизден бир къачынынъ китапларны текрар окъуп чыктым ве бу саяде озюмде догъгъан фикирлеримни окъуйджыларнен пайлашмакъ истейим.

Аят джошкунлыгы

Шириет дженктен сонъки девир эдебиятымызда, шубесиз, семерели илерилеген жанрдыр. Бу девир шаирлерининъ эсерлери меззунунъ кенишлиги ве байлыгынен айырылып туралар, эсерлерде заманымызнынъ эеджанландырыджы проблемаларына токъуныла. Бу шиирлер аят ве онынъ манасы хусусында, коммунизм къуруджылары олгъан совет адамлары акъкъындаки терен фельсефий тюшонджелеридир, Ватанны, партияны шерейлейиджи, бугунъки куннинъ характер чизгилерини ачып бериджи эсерлердир.

Буны илериде сёз юрютиледжек бешалты шиирий джыйынтыкъ мисалинде коръмек мумкюн. Истидатлы шаиримиз Амет Адиль озюнинъ «Чам» адлы китабыны акъбан биринджи шииринде тыпкъы В. Маяковскийнинъ «Ленин аркъадашнен лакъырды» шиириндеки киби даийге мемлекетимизде эда этильген ве эда этилгъан ишлер хусусында гуя рапорт бермекте. Халкъ яшай ве къура, Ильич косьтерген ёлнен коммунизмге догъру адымлай ве бу ёлда Ленин даима бизнен берабердир, дей шаир.

«Бизнен — сиз
Инкъиляб неслине
Даа зор эди о

боранлы йылларда.

Владимир Ильич!
Сиз дам, эр иште, эр ерде
Бизненсиз,
Бизнен бир кетесиз
Озюнъиз косьтерген

енъишли ёлларнен»

(«Ильичке»).

Муэллиф озюнинъ социаль джеэттен кескин козъюлюгини косьтере, халкъ омюрини, онынъ чешит тюрлю тарафларыны джиддий суретте анылавыны беян эте. О, шеэр, кой, орду акъкъында яза, шахс пишкинлешювининъ ахлякый проблемаларына токъуна, граждaн боюн-борджы хусусында сёз юрете. Шаир онъа керек олгъан фикир кенишлиги, образларнынъ ве оларнынъ яратув васталарынынъ къоджаманлыгы акъкъында айта. Бунынъ эписини биз деръянынъ образында коремиз.

«...Деръя керек манъа,

Деръя керек.

Деръя кыдырам,

Теренлик, кенълик.

Кечитлерни кечеджек

Кучъ керек,

Джиганни къучакълайджакъ

Ис керек.

Деръя кыдырам, мен

Манъа деръя керек,

Бар менде ойте бир

Сабырсыз юрек!»

Амет Адильнинъ шиирлери аман-аман эр вакъыт гуръдели, эпкин, джошкун аят акъынтысыны аныдыралар. Шаир ойте бир токътавсыз поэтик эпкинлик тесири алтында булуна ки, эсерлеринде меззулар, левхалар, тасвирлер бири-бирини денъиштирип туралар. Бу тасвирлернинъ, образ-

ларнынъ, вакъытнынъ ярышында шаирнинъ дюньягъа насылдыр бир шиддетнен, ачъкозъюлкнен бакъув динамикасы акс олунa. Бу исе Амет Адильнинъ гъает кучълю поэтик темперамент саиби олгъаныны косьтере. Онынъ шиирлерининъ рухы, ички дюньясы айры-айры парчаларгъа болюнмейип, бутюн бир аят алкъасына бирикерек, болюнмез бир аджайип алемни асыл этелер. Бу джанлы алем ичинде о даима халкънен берабер, онынъ макъсaды ильге, халкъкъа хызмет этмек, мемлекетке, халкъкъа фaйдa кетирмектир. Чюнки о озюни «халкънынъ бир парчасы» эсап эте.

Иль башына къайгъы тюшсе,
Эр юкъусын дёрт болер.
Иль бахты ичюн, халкъы ичюн
Эр зорлукъкъа о конер.
Мен де халкънынъ бир парчасым,
Эп илери ынтылам.
Аят ёлун тикенлерден
Мен де темизлеп турам.

(«Иль бахтычюн»).

Бу, шаирнинъ актив ичтимаий позициясы. Совет халкъы огюне къойылгъан къоджаман вазифелернинъ эдасында шаир озюнинъ халкънен бирге олгъаныны тасдыкълaй, бу дюньяда яшагъаныны озъэмегинен, хызметинен исбат этмек истей.

Мен дюньяда яшагъандан не хайыр,
Халкъым ичюн ишлемесем, янмасам?
Азиз анам! Конрегимни кель, айыр,
Агъыр кунде халкънен бирге олмасам.

Гуя бу сатырларгъа сесленерек, шаир Шакир Селимов «Дуйгъуларым» джыйынтыгында бойле яза:

«...Ур юрегим! Ур, чапалан, ташсын къан,
Барсын мийге деръя олып къуюлсын.
Къыскъа омюр коръсе биле бу яш джан,
Барсын бугунъ яшагъаным дуолсын».

(«Ур, юрегим!»)

Шаир санки озъ юрегини сакъламагъа чагъыргъан экимлернен символик бир мунакъашада булуна. Шакир Селимов кескин шиирий бакъыш саибидир. Сёзден акъылане файдаланув къабилиетинен бирге бу икътидар онъа бир чокъ шейлер айтмакъ, хатирде къала биледжек образлар яратмакъ имкяныны бере. «Дуйгъуларым» шиирий китабынынъ мисалинде буны ачыкъ-айдын коръмек мумкюн. Китапкъа кирген чешит меззудаки шиирлер умумен муэллифининъ иджадий позициясыны ачып берелер. Бу позиция исе бугунъки кунде олып кечейткъан омюр вакъияларынынъ меркезинде булуновдан ибареттир. Ш. Селимовнынъ лирик къараманы акъикый аятны тек арекетте, тек фaлиетте коре.

Мамбет Абляимовнынъ «Аят къуванчы» адлы джыйынтыгындаки лирик къараманында да биз омюрге айны бойле нокътайи назардан янашувны коремиз.

Озю яшаган девирни шаир «тарихның парчасы» деп биле ве вакытның бу парчасындаки олган адиселер ичюн месулиетни аңлай. Оны мемлекетимизде олып кечекткан Байкал-Амур демир ёлының кзуруджылыгы киби кюджаман вакъиалар эеджанландырмактен бирге, айны заманда, дюньяның тюрлю кошелеринде дженклер кеткени, анда инсанлар аизарлар чеккени раатсызлай, яни шаирнинь лирик къараманы озю яшаган девир парчасында олып кечектканларга озь алякт-адарлыгыны ис эте.

«...Дамарымда арткыч корюнген,
Тазыйкык дегиль, дуйгуларымдыр.
Къулагъынга о ншитильген
Шадлыктарым, кыйгыларымдыр...

...Яшайджагъым мен насыл этип,
Кедеренмей, эеджанланмай.
Ер юзюнде атылса бир топ,
Юрегимнинь ичинде патлай...

(«Эким достыма»).

Бу дуйгулар Шакир Селимов ве Иса Абдураманнын къараманларыны да бири-бирине якъынлаштыра. Иса Абдураманнын «Нал» джыйынтыгы ичюн тасдыклав пафосы характерлидир. Ватанга, халккъа хызмет этюв — шаирнинь лирик къараманы ичюн эсас макъсаттыр. Бу себептен джыйынтыкның «Юрегимде бир чокъракъ бар» ширинен ачылувы тесадюфий дегильдир.

«.. О къайнаркен,
Келеджекин пек узакътан корерим мен,
Саф къальплерге
Къувет олып, илхам олып кирерим мен.
Къайнар чокъракъ —
Ватаным ве халккъа буюк севгим,
Чокъракъ тынгъан саниде
Битер кунюм, битер омрюм.»

Шаирнинь инсанларга севги ве эйилик дуйгуларынын джумертлиги буюктир. Чокъракътан не къадар чокъ сув алынса, ондаки сув о къадар темиз ола. Шаирнинь къальби де иште бойле чокъракънен къыяс этиле. Къуругъан чокъракъ шаир ичюн энъ къуванчсыз манзарадыр. «Яшамакъ истейим» дей онынь лирик къараманы. Яшамакъ исе бу адамлар ичюн чалышмакъ демектир. Муэллифинь ахлякий позициясы иште бойледир. Онынь ынтылувы — юрегининь аракетини инсанларга бермектен ибареттир.

«... Лякин билсинь,
Темиз къальпли, чпн инсанлар,
Къафесимде
Гизли тургъан
Бир кунеш бар.
Къыйналсангъыз къаранлыкътан
Ве зультеттен
Сизлер ичюн
Шу кунешни
Яктарым мен.»

(«Яшамакъ истейим»).

Озь халкъына бойле мунасебетте булунав Шакир Селимов ве Мамбет Абляимов ичюн де характерли. Шакирнинь озь халкъына олган мунасебетинде эвлят

миннетдарлыгы ве къайгырувы янгъы-рамаккъа.

«...Халккъымдан огрендим отъмек-тузымны
Эр даим эяллап ашамагъа мен.
Халккъымдан огрендим ачыкъ юзюмнен
Эр ерде намуснен яшамагъа мен.»

(«Халккъымдан огрендим»).

Исан эрлигини шаир акъикъатта, мераметликте, адамларга ве севги идеалларына садык къалувында коре. Ш. Селимовнынь шиирлери бу севгинен ашлангъандырлар.

«...Мен озюм ким олам? Аслы да, бельким
Энъ чолпа инсаннын биримен. Факъат,
Инанын, бир шейни гизлемей къальбим,
Меним юрегимде севги бар къат-къат.»

(«Сизни ойлайым»).

Шаирнинь ис этекткан ве шиирлеринде тасвирленген дюньясы айдын ве аджайиптир. Дюньянынь бу аджайиплиги акъкъында язмакъ муэллиф ичюн энгиль ве къуванчлы.

«Дуйгуларым» джыйынтыгында «Тезьяларнынь юреги бар араетли» деген умуий серлева астында бирлештирилген ишчи сыныфы акъкъындаки шиирлер эмекдар ичюн гзурурнен ве онъа бесленген севгинен ашлангъанлар.

Мына бу севги дуйгусы Мустафа Ибраимнинь «Хаял» джыйынтыгына кирген тюрлю-тюрлю меззулардаки шиирлерни бирлештире. Китапнынь лирик къараманы — совет адамыдыр, дженкчи, эмекчи адам, кзуруджы адамыдыр. Буюк инамлыкънен беян этилген истикъбальге догъру ынтылувы иште бу къараманнын табиатынен аңлатмакъ керектир.

Эмек мезвусы китапка кирген эсерлернинь баягы къысмыны тешиль эте. Лякин джыйынтыктаки «кърмакъ» сёзю бу зенаат манасыны билдирмекнен бирге даа кениш манада къулланыла. Яни яны шеэр ве койлерни кърмакъ (эм тек тышкы къыяфетинден яны дегиль де айны заманда ички къыяфет джеэтинден де яны), инсанлар арасында яны мунасебетлер кърмакъ, коммунизм кърмакъ манасында.

Эмекдар шаир Мустафа Ибраимнинь шиирлеринде тек озюни эмек адамларына менсюп олгъаныны косътермек истеги дегиль де, айны заманда мемлекетимиз гражданынынь бу магърур позициясы, бу мемлекетте олып кечекткан вакъиалар ичюн месулиет ве гзурур дуйгусы янгъырамаккъа. Муэллиф бугунки вакыткъа ве озь замандашларына дикъкъатле бакъа. Ишчи адамы позициясы нокътай назарындан бахт — эмекте, халккъа хызмет этюведир.

«...Яз кыыздыра, мен чалышам, кече

куньлер,

Бите иш.
Гзурурланам — магърурланам, голъюлимде
Бар севинч.
Янъы эвлер, айдын эвлер тола сеснен.
Бахытнен.
Эвель отлар оськен ерде осер багъча
Багълыкъ эм.»

(«Иш»).

Озь мевзулары ве къараманларыны шаир памукъ тарласында ве завод цехинде багъда ве балалар багъчасында, яны шеэрнин къуруджылыгында ве Совет Ордусына яшларны озгъарув мерасиминде тапа. Шиирлернин эр биринде Ватанына олгъан севгиси, бу Ватан ичюн гъурур дуйгъусы парылдай, шаир Ватаннын улылгы огюнде баш эге.

«...Азиз юртым, дюньяда бир мешъальсинъ Бахты ичюн кюрешкен маълум халкъкъа. Аятымнын кунъ киб саф шавлесин Сачылмакъта кунъ-кунъден эр бир якъкъа.»

(«Мешъаль»).

Бу шиирлер баягы кыйынлыкларны башындан кечирген, лякин бир шейге бакъмадан гонъюлинин дюльберлигини, инсанларга зыйлик япув къабилиетини сакълагъан адамнын омюрине бенъзейлер.

Бу адам озюнден сонъ нелер къалдырыр, келеджек несиллер оны насыл хатырларлар? Бу суаль Иса Абдураманнын «Нал» джыйынтыгындаки «Излер» поэма-сынын кириш болюгинде къоюлгъан. Эсер терен фельсефий мана иле толу.

Поэманын меркезинде эмек адамы тура. Он эки къысымдан, кириш ве эпилогдан ибарет олгъан поэмада яш къуруджынын аяты, эмegi, табиятынн пишкинлешюви акъкъында икяе этиле. Эсерде психологик джегъттен терен характерлер берилген. Мында муэллифинн буюк граждандлык темпераменти сезильмекте. Инсанга озь омюринин манасыны анъламадан яшамакъ мумкюн дегиль демек истей шаир.

Поэманын къараманы Энвер мектепни битирген сонъ, бабасындан нумюне алып къуруджы ола. Анасы ве бабасы огъулла-ры окъувыны девам эттиреджегине умют беслегенлерине бакъмадан, Энвер къуруджылыкта чалышмагъа къарар бере. Башта бир эмек ве аят теджрибесини эльде этерим, сонъундан исе керек олгъан къадар окъувын девам эттирмек мумкюн деп сая Энвер. Онын ниетлери, истеклери саф ве алидженаптыр. Онын аятий позициясы — озь боюн-борджыны, шахсий ве граждандлык намусыны коммунистче анълавдыр.

Поэма окуп чыкъкъан сонъ окъуйды, я мен озюнден сонъ насыл излер къалдырырым экен, деген суальнен истеристемез озю яшап кечирген омюр ёлуна айланып бакъмагъа меджбур ола.

Шаир этрафтики дюньяга эп дикъкъатле бакъа, барлыккын эп терендже анъламагъа тырыша. Мисаль оларакъ «Ягъмурнын йыры» шиирини алмакъ мумкюн. Ягъмурнын шуултысында шаир дженк мейданында эляк олгъан аскеринн сонъки нефесини, аналар ве оксюзлернин агълавыны, снарядларнен парчалангъан еринн инълезини, Хиросима ве Чилинин садасыны ишите. Буларны унутмакъ, буларга ёл бермек мумкюн дегиль, деп хатырлата шаир.

Бу фикирлерге къолтутаракъ Амет Адиль «Агрессорларга» адлы шииринде бойле яза:

«...Урьлики богъгъан
Пис мельунар
Спз джевап берирспз мытлакъа.
Бакъынъыз: сафларда миллионлар,
Дженюпте,
Гъарпта эм Шаркъта.
Акъ ичюн кюреше миллетлер.
Сербестлик!
Къызара харита,
Уяна халкълар
эм девлетлер».

Дженк ве барышыкъ меселелери Му-стафа Ибраимни де терен суретте эеджанландырлар. Фаджиа текрарланмамакъ керек. Бу акъта шаир базыда ачыкъ публицистик текстни къулланып беян эте.

«...Эй, алам, кучъ бизде.
Бермейик ёл ич де
Залымгъа, зулумгъа, айдуткъа.
Олмасын бир ерде
Бир дакъкъа, бир кере
Балалар тель къора артында»

(«Бир корюниш»).

Шаир дюньяда олып кечякъкан вакъи-алар ичюн озь месулиетини ис эте:

«...Яшайым дюньяда, яшавгъа ант берем,
Мукъаддес посттанн бир аскердайым».

(«Раатсызлыкъ»).

Шаир бугунки кунни дженктен алып чыкъкъан юксек критерийлернен тешкере. Дженк муэллиф ичюн звеля халкънын такъдири ве хатири, несиллер хатиридир. Шиирлерде бу хатире тюрю образларда джанлана. Биринде бу — азатлык кетирген совет аскерлерине чечеклер берген венгр къадыны, дигеринде — зилифлери чаларгъан яп-яш эмшире, учюнджисинде исе — Улу Гъалебе кунюдир.

Эрлик ве мисли корюльмеген джесюр-ликинн темсили оларакъ эляк олгъанларнын хатиреси ве джесарети огюнде эбедий теменна этювнин темсили оларакъ мемлекетнин тюрю кошелеринде эйкеллер туралар.

«...Эвель бомба патлагъан ерде
Шаматалы, къуванчлы шеэр догъа.
Халкъ бахтына джан берген аскерлерге
Кок мермерден эйкеллер хатре тура»

(«Эйкеллер»).

Дженк мевзусы эр бир шаирде, эльбет, озюнде аль этиле. Меселя Шакир Селимов бойле яза:

«Дженк коръмедим, лякин онынъ ярасы
Саф тенимни аля бугунъ раатсызлай,
Къулагъымдан кетмей онынъ садасы,
Зейилиме ерлешкен о бир буздай».

Дженк о, я да бу шекильде Ш. Селимовнын бир чокъ шиирлеринде бар. «Авропанын топрагы», «Алиме», «Гъалебе баари» ве дигерлери булар джумлесиндендир. Олардан «Яз акъшамы къарагъач тюбюнде» адлы шиирни айрыджа къайд этмек ляйыкъ. Бу шиирде «дженк» сёзю

тек бир кере къулланылса да, эсер — дженк акъкъындадыр.

Амет Адильнинь китабында бу мевзу эляк олгъанларнын хатиресине къойылгъан эйкель, дженктен къайтмагъан огълуны беклеяткъан ана, къолларыны дженкте къалдыргъаны ичюн топлашувда рей берип оламагъан ветераннын образларында акс эттирилген. Фикир ве мананын теренлиги джезинден «Демир къалпакъ» адлы шири пек меракълыдыр. Бу шиир де къарт бир адам тотлангъан аскер каскасы ичинде чичек отурткъаны акъкъында икяе этиле. Шаир бунынъле дженкке хызмет эткен эр шей омюрге, чечек ачувгъа хызмет этмек борджы демеге истей.

А. Адильнинь китабы тувгъан табиятынн ренклери, сеслери ве къоркъуларынен толук. Шаир тынчылыкъа, табияткъа, ойландыргъа мураджаат эте. О табиятны ис этмекнен бирге, айны заманда оны джанландыра, манзаранын ренкини ис этип, буны тасвир этмеге биле.

Достлык акъкъында язылгъан шиирлер айрыджа бир ишанув дуйгъусынын, шаир ифаде эткен самимийликинн нетиджеси оларакъ пейда олалар.

«Иырларынын

кимлер динълер,

Сен олмасанъ?

Гонъюлиминн

кимлер билер,

Сен олмасанъ?

Атешинни ким

сёндюрер,

Сен олмасанъ?

Окюнчинни

кимлер керер,

Сен олмасанъ?

Мени ерге

кимлер комер,
Сен олмасанъ?

(А. Адиль. «Сен олмасанъ»).

Шириетнинь эбедий мевзуларындан бири — ана образыдыр. Бу мевзугъа эр бир шаир эрте-кеч о, я да бу шекильде мураджаат эте. Бу мевзуну биз юклары да аныылгъан китапларда да тапамыз. Мамбет Абляимов вефат эткен анасыннын «чересине тоймагъанына» янып, азиз симаны даима юрегинде сакълагъаныны беян эте. Ана шаирнен бирге яшай, онъа «къувет бере» («Унутмадым»). Бу чин шахсий дуйгъулардан умумен ана образына «копюр» кечиререк, дженкте эляк олгъан ходжасына садыйлыкъ сакълаяракъ, озь яшлыгъыны, бутюн омюрини эвлядына багъышлагъаны, бутюн къыйынлыкъларны башындан кечиргени ичюн, онын даяныкълыгъы, себаты ве метанетлиги ичюн къадын-ана огюнде баш эте.

«...Азиз адынъ чокъ анъаджакътыр
Келеджекте янъы несиллер.
Чыдамындан япыладжакътыр
Мейданларда мермер эйкеллер.

Башым эгем сенинъ огюнде,
Урьмет иле этсем, теменна.
Юмрукъ киби кучюк юрекке
Дюнъа гъамын сыгъдыргъан ана!»

(«Башымны эгем»).

Шаирлеримизнин китапларыны окъугъанда умумен, шириетимиз девирнен бир адымлагъанына, эсерлернин эксерисинде гурьдели аят набызы ургъанына, олар земаневийлик рухунен ашлангъанына къани оласынъ.

Инсаниетлик чокърагъы

Алексей Максимович Горький балалар ичюн типкы буюклерге язгъан киби ве ондан да гузель язмакъ лязим, деген эди. Языджы Эмиль Амитнин балалар ичюн язгъан эсерлерини окъугъанда улу пролетар языджысынын бу сёзлери хатирге келе.

Балалар ичюн язылгъан эсерлер керчектен де акъикый эсерлер олса, олар буюк яштаки адамлар тарафындан да даима меракънен окъула. Буюк яшлы окъуйджынын теэссулаты ич бир вакъыт балаларнынъкинен бирдайын олмай эльбет, лякин инсан шахсиети анджакъ балалыкъ ве осьмюрлик чагъында алынгъан теэссуратлар саесинде мейдангъа келе. Яхшы бала китабы мына бу унутылгъан, вакъытнен силлинген теэссуратларны гъайры баштан ис этмеге ярдым эте.

Эмиль Амит теренлиги тек балаларны дегиль де, айны заманда буюк яштаки адамларны да эеджанландыра биледжек мевзуларны сечип ала. Онын «Буюк арзунен» адлы повестлер китабы энъ эвля балалар аудиториясы ичюн язылгъандыр. Шай олса да, муэллифинн язув усалыгъы, эсерлернин гъаесини ачыкъ суретте ифаде эте билюви, оларнын тили, даа догърусы исе муэллифинн макъсат

ве фикирлерини бутюн толулукъы ве дюльберлигинен ифаделемеге ярдым эткен бу тильнин лаконизми, эсерге кениш окъуйджылар даиресинин дикъкъатыны джельп эте.

Китап буюк меракънен окъула. Анда кирген повестлерде оларны агъырлаштырыджы къаба тенбиелер, акъыл огретювлер, насиатлар ёкъ. Бутюн иш де шунда ки, муэллиф къойгъан макъсадына анджакъ ойле джан сыкъыджы насиатларсыз ирише. Эсернин макъсадындан келип чыккъан хулясагъа окъуйджынын озю келе.

«Буюк арзунен» китабына кирген эки эсернин биринджиси «Къырмазы сарыкъ» повести Коммунист партиясы ве совет девлетинин муимден-муим вазифеси олгъан осеяткъан несильни тербиелев проблемасына багъышлангъандыр. Бу мевзу повестте кениш суретте чезиле. Эсерде умумен тербие меселесинин совет джемиетиндеки ахлякий ве этик критериялары, эр бир совет адамы ичюн мукъаддес олгъан, яш я да эслибашлы олгъанындан къатий назар эр бир совет адамында тербиеленген ахлякий байлыкълар ачылып косътериле. А. Гайдарнын «Арбий сыр» повестиндеки баш къараман

Мальчиш-кибальчишның кызылларга садыйлыкты, косятерген джесарети, чыдамлылыкты иште бу байлыклардандыр.

Повестте эсерның яш кырааманы Анвар шахсының пишкинлешюви, оның аяттаки чатышмалары, озюнде пишкин табият тербиелес джерыяны тасвир этиле. Мында биз екяне бир сюжет енелишини тапамыз. Эсер он еди болюктен ибарет олып, олардан эр бирининь озь ады, озь макьсады бар, эр бири композиция дже-этинден бутюн бир эсер олып, озь аяты-нен яшамасы ве айры бир икяе оларакь окулмасы мумкюн. Повестының эр бир болюги — Анварның аятындан сечилип алынган айры девирдир ве олар, айны заманда, повесть кырааманының омюрден алган муим дерслеридир. Алидженаплык, садыйлык, гуманизм дерслери... Бунының бирге эр болюкте яш кырааманың табиятының бир де-бир-тарафы ачыла.

Эльбет де, шахс оларакь Анвар даа шекилленмеди, затен буның ичюн о даа яш, лякин бу шахсның темели, негизи, оның эсасы мына бу девирде кыйыла, эм бу темель Анварның илериде акыйкый инсан, буюк арфынен язылган Инсан оладжагына шубе кыалдырмай.

Чобанлыккыза шегирт тюшкен адам, бу ишини бутюн инджеликлерини менимсеген ве акыйкый чобан олган сонь оньа кыркмызы сарыкь багыламакь ве чобан таягыны багышламакь адет олып кельген. Демек, кыркмызы сарыкь чобанның усталыгыны, пишкинлигини ифаделей. Шуның ичюн повестының ады бир керден эсерде чобанларның эмеги акьында икяе этиле деген фикир догъура. Лякин бу ойле дегиль. Эсер терен символик маанашый. Муэллиф мында повестының яш кырааманы мисалинде инсан шахсының ахлякый пишкинлешювини ифаделей.

Анварның та узакь дедеси Саттар-Мираб сув олмаган кыумлыкка чинар тереклерини отурткан. О, болдырган ёлджылар оларның талдасында раатланарлар, деп тюшонди. Тереклер ичюн сувны о эр кунь узакь Зарафшандан ат устюнде ташый. Саттар-Мираб адамларга юреги-нинь парчасыны берди ве оның ады халкының хатиресинде эбедий кыалды.

Анвар да, мектепнинг памукь тарласына сув етишмегенде, дедесининь анянелерини девам эттиререк, кыомшу батакылыктан арыкь кызып сув акызмакыны теклиф эте ве балалар оның теклифине кыолтуталар. Вакыт сыклет. Бир кунь ичинде юзь метр узунлыкка арыкь кызылып, сув алынып келимесе, памукьлар кыуруйджакь. Бу ишни буюклер биле ялып олурлармы-олмазлармы, белли дегиль. Балалар болдыра-талалар, агълап йибереджек кыарарга келелер. Лякин эп бир ишнинг астындан шерефнен чыкьалар, шу арыкыны кызып, тарланы сувга кыандырдылар. Батакылыктан тарлаларга арыкь кызып сув кетирмек фикيري агьасының акылына кельсе де, оны Анвар омюрге кечирди, Саттар-Мираб дедеси исе оларга рух берди («Мираблар» болюги).

Затен халкының энъ алидженап анянелери несиллерге мирас кыалды ве совет

девинде даа яны мундеридженен зенгинлештилер. Кыарт арабджы Анварга озюнинь дженк вакытындаки омюр левхаларыны икяе эткенде, Анвар нефес алмайып диньлей. О вакытларда тамам Анварның яшында олган арабджы кыоркунчлы, дешетли бир кыыш геджеси олюм алтында кыалган ач партизанларга буюк бир кый сюрюсини айдап кетире. («Абдулла Йылдызджы»). Невбеттеки болюклерде буна ошаган вазиятке тюшкен Анвар да озь борджуны намуснен эда этеджек.

Анвар кый сюрюсиден бир озю кылып, кыасыргага огърай. Лякин о озюни джоймай. Кыойларнен берабер кыасырганы кыоба ичинде сакланып кечире ве кыозуларны кыуртара. Кыыйнлыклар огъланчыкыны енъип оламадылар. («Сынав»). Буның ичюн о кыартбасындан макьтав сёзлерини ишитмеге азырлана, лякин кыартбасы оны макьтамай. Шу вакытта Анварның акылына бойле фикир келе: «...эгер джыйыджы памукыны темиз джыйса, эгер аяккыпчы чызманы гузель тиксе, эгер анасы оньа тамам устюне олган киби колымек тиксе, буньа шашмакь керекми? О да дюнь бир тюрюлю аলেখусус иш япмады. Кыыйн, лякин шерефли чобан ишинде оның дюнь корип кечиргенлери аидий бир шейдир». Бу гъает кыйметли фикир.

«Къар» болюгинде кыартбасының Анварга мураджаат этип айткан бойле сёзлери бар: «Кокке, ерге, адамларга нур улештирмек ичюн кунеш эр саба догъа. Коктеки булутлар гъайып оларар, ава тазере. Топракь бизге аш бере. Адам исе бу топракка чалышмакь ве даима алидженаплык япмакь керек. Явузлыкь япкан адам исе кунешке догъру бакып оламаз». Бу — кыартбаның аятий принципи, бу принципи о, озюнинь аяты мисалинде, омюрге, эмекке олган мунасибети мисалинде Анварга ашламакь истей.

Демек, Анвар кыартбасының бу аятий принципини кыабул этти ве озь боюн-борджыны намуснен эда этмек, алгыш я да макьтавлар ичюн дегиль де, инсанлар ичюн чалышмакь зарурлыкыны анялав кемалына кельди.

Абдулла Йылдызджының икяесиндеки огъланчыкь ве Анвар арасында он йылкылар олганына бакьмадан, оларны бир ниет бирлештире. Бу ниет — озюне ишанылган ишни мытлакьа ве намуснен эда этмектир.

Вакытлар кече, шараитлер ве адамлар денъише, лякин адамларның рухий принципери, совет кишилерининь бутюн несиллерини бирлештирген, Советлер мемлекетини енъильмез эткен гъаелер денъишмейлер. О гъаелер адамларны эп илериге догъру, парлакь истикъбалге догъру етеклейлер.

Боюн-борджы дуйгъусы Анварның табиятындаки эсас чизгилерден биридир. Оның ичюн памукь толу чуваллар арабдан озенге тюшкенде Анвар бир ань тюшонмеден озюни сувга ата. Янында оның досты Энвер. Бойле де агъыр олган чуваллар сувга тюшкен сонь учьдёрт кыат даа агъырлаштылар. Лякин балалар огде учансув олганына бакьмадан чувалларны сувдан чыкармагъа тырыша-

лар ве сонь дередже кыйынлыккыен макъсатларына ирип, меджалсызланган алда ерге серилип яткъанда озьлерини бахтлы ис этелер. Бойле бахтны тек озь боюн-борджыны сонъунадже эда эткен адамлар ис эте билелер. («Тымар»).

Анварнынъ омюрден алган эр бир дерси онынъ табиятында терен из къалдыра. Къартбабасы Ташкентке чобанлар слётына кеткенде Анварнен Энверге бирер такъие алып кельмекки ишандыра. Лякин эвге къайтаткъан вакъытында ойле бир вакъиагъа огърай. Ел устюнде балалар ёлджыларгъа банкаларнен салкъын сув ичирелер. Къартбаба салкъын чай ичип, балагъа бир эки капик узата, лякин огъланчыкъ алмай. Анялашылганына коре, мектеп балалары автобуслар графигини огренип, эр бир рейске ёлджулар ичюн салкъын чай алып чыкъа экенлер. Къартбаба бир вакъытларда бала экенде, басмачларгъа къаршы курешкен кызыл аскерлерге ёл косътериджи олып, бу ерлерде биринджи куюны къазган ве сувсызлыкътан кыйналган адамларгъа сув берген. Шу вакъианы, озюннъ яшлыгъыны хатырлагъан къартбаба, хатире олсын деп, салкъын чай кетирген балагъа сатын алган такъиелерининъ бирисини багъышлай («Багъышш»). Экинджисини Анварнынъ башына кийсетип: «Виджданынъ насыл эмир этсе, ойле яп», дей. Анвар да такъиени Энверге багъышлай. Иште, виджданы шуны эмир этти. Биринджиден, достыны ындырмагъа истемеди, экинджиден исе къартбабасынынъ итибарыны тюшюрмеди.

Анварнен Энвер де авгъа кеттик, деп къопайсалар да, оларнынъ айван ольдюрмек истеклери ёкъ. Онынъ ичюн олар, ма на тапып, кийик гогерджинлерге къуршун атмайлар, къоянынъ коргенде исе асыл оларда тюфек олганыны унуталар.

Табиятын, тувган ерининъ ананьны севген киби севмек керек, дей музллиф ве къараманынынъ да бойле тербиеленгенинъ косътере. Яни омюрден эр кунъ алынган дерслер зая кетмей, Анварнынъ мийинде синъип къала. Повесть девамьында Анварнынъ табиятындаки тюрлю чизгилерининъ насыл пейда олганыны, насыл этип шекиллеленгенинъ коремиз. Оларнынъ шекиллеленювинде эм этрафтаки адамларнынъ, эм джанлы табиятнынъ къолу бар («Къар», «Къарт къашкыр»). Бу акъта икяе эткен повестьнинъ болуклери, образлар тилинен айткъанда, макъатнынъ ресимлери киби, эр бирининъ озь эмиети ве изахы олганы алда, эписи бирликте бу макъатнынъ текрарланылмайджакъ умумий ресимини тешкиль этелер.

Энвернинъ композитор оладжагъыны тасавур эткен Анварны музллиф шойле тюшонджелерде тасвирлей: «Я Анвар ким олур экен? О ким оладжагъыны даа билмей. Къартбабасы онъа даима: «Энъ муими адам олмакъ керек», дей. Бельки о догъру айтадыр. Ана Саттар деде де адий мираб олган, композиторлыккыен де, яздыжылыккыен де иши олмаган, ама адамлар оны аля бугунъ хатырлайлар. Демек, о озюнден сонъ адамларгъа ойле бир хатире къалдырган ки, бу хатире оларны исиндире, рухландыра, гъурурландыра. Иште адамнынъ насыл зенаат саиби оладжагъы дегиль де, озь зенааты-

на садыкълыгъы ве инсанларгъа багъышлай биледжек бахты эмиетлидир («Дагъларда»).

Анвар дагъларда къойларнен берабер кечирген геджени хатырлап: «Бойле кыйынлыкълар Анвар ичюн адий бир иш олып къалган олса, онынъ башына да кыйрмызы сарыкъ багълар экенлерми?» деп озь-озюне берген суальге окъуйджы эминликкен «Эльбет» деп джевап бере биле. Чюнки Анвар повестининъ сонъунда бойле сарыкъкъа ляйыкъ ола, эм чобан, эм инсан оларакъ ляйыкъ ола. Онынъ ичюн музллиф эсерини бойле сёзлернен екюнлегени тесадюфий дегильдир: «Кунъ кеттикче ярыкъланмакъта. О, яш чобанларгъа мукаяфат оларакъ берильген буюк кыйрмызы сарыкъкъа ошай эди».

Китапкъа кирген ве джыйынтыкъкъа умумий ад берген экинджи эсер — «Буюк арзунен» повестидир.

Эсернинъ сюжети биринджи бакъышта саде. Эсернинъ эсас къараманы мектеп талабеси Сервер Аблякимов озюннъ бабасы дженк вакъытында гестаподжылар къолундан эляк олды деген фикирнен яшай. Баланынъ анынъда о дешетли кунълерден тек бир кыач левха сакълы. Олардан бири полицай Муратнынъ чакъувы нетиджесинде яралы бабасыны гестаподжылар алып кеткенлери манзарасыдыр. Бала, бабасы акъкъында азиз хатире сакълаяракъ, буюген сонъ Мураттан интикъам алмасыны хаяллана. Бу хаялын о йыллар девамьында сакълап келе. Бутюн балалыкъ арекетлери де илериде бу ниетини омюрге кечирмек макъсадына догърултылгъанлар. О, мергин атмагъа огрене, бокс секциясына къатнай. Лякин Сервер умютини ерине кетирип оламай: о, Муратны тапкъандже, хаин кечинди. Сервер тек онынъ дженазесине барып етиштире. Бундан сонъ о, озюннъ бутюн нефретини Муратнынъ фотосуретине авуштыра ве бу суретни олюмге махкъом эте. О нишаннынъ артына Муратнынъ ресимини тыкъа ве бугунъ озю чыкъарган укюмининъ ерине кетиреджек.

Иште, окъуйджы эсернинъ эсас къараманынен биринджи саифеден бойле вазиетте таныш ола.

Бабасынынъ ресимлерини джанындан биле мукъаддес корип, оларны ольгендже сакълап юрген анасы:

— Эй, огълум, сенинъ бабанъ сагъ олгъан олса, шимди биз де инсанлар киби яшар эдик,— дей тургъан. Бу сёзлерни биз бутюн эсер девамьында иштемиз. Эр бир агъыр дакъыкъада анасы бойле дей.

Эбет, бабасы сагъ олгъан олса, чокъ шейлер башкъаджа оладжакъ эди. Олар да инсан киби яшайджакъ эдилер, оларнынъ да сыджакъ эви олур эди, Сервер йыртыкъ штан кийип юрьмез эди, онынъ да аякъ машинасы олур эди, бабасы оны къорчалар эди, олар гъам-къасевет чекмез эдилер, эписи оладжакъ эди. Эди... Бабасы сагъ олгъан олса...

Албу исе бабасы сагъ экен. Анялашылганына коре, оны партизанлар къуртаргъанлар. Дженктен сонъ Украинада яшай. Янъы къоранта саиби олды. Къызы осе. Серверни озюнен берабер алып кетмек ниетинен кельген бабасы онъа насыл эйилаллы яшагъаныны тасвир эте. Онынъ бу-

юк эви, багычасы, машинасы бар экен, озю де яхшы ерде чалыша экен, онын ичюн кяадынына чалышмагъа аджет кяалмай. О, Сервернин козю огюнде дюльбер манзараларны чыза. Олган байлыгынен, эвиндеки эйяллыгынен огьлунунь севгисини сатын алмагъа истей.

Э. Амит озь эсерлеринде контраст усулундан буюк бир усталыкнен файдалана. Мезкюр повесть де бутюнлей контрастар, тенештирювлер устюнде кьурулгандыр. Бабасы озюнин токъ омюри акькьында гьурурнен икяе эткенде Сервернин козю огюнде оларнын анасынен берабер чеккен зорлуклары келип кече. Сервернин хатырлаварында бу омюрден так айры бир левхалар кетирильсе де, олар ойле бир усталыкнен сечилип алынганлар ве ойле бир тесирликнен берильгенлер ки, ана-баланын агьыр аятлары бутюн толулугьынен окьуйыджынын козю огюнде джанлана (бунын ичюн повесть муэллифине, базы бир языджыларымызга ошап, кьараманларнын терджимей алларыны икяе этмеге керек олмады).

Бабасы огьлундан «Айтса, сиз мында насыл яшадьыңыз?», деп сорагьанда, Сервер бу адамга насыл яшагьанлары хусусында айтмагъа истемей. Чюнки Сервернин фикириндже, бабасынын ондан этрафлыджа, дос-догьру джевап алмагъа акькьы ёкъ.

— Яхшы, эр кес киби яшадьыкъ,— дей Сервер.— Анам чалышып, акьча топлады. Эв ясадыкъ. Кьапымызнын огюнде мейва тереклери отурттькъ. Эр яз кьышлыкь кьурумызны азырладьыкъ. Озюмизден аркьаныны саттькъ. Иште бойле яшадьыкъ...

Бунунь этиси ялан, лякин мукьаддес яландыр. Яшайышлары агьыр эди. Эр бир шейге олар буюк кьыйынлыкьларнен ирише эдилер. «Эв ясадыкъ» дей Сервер. Эв дегиль, анасы ичюн джарты фуфайка алмакъ биле олар ичюн буюк бир вакьиа эди. Анасы кобеге тюшкенге кьадар чалышты ве хасталанып ольди. Бабасы исе бу вакьытта домузны семирте экен. Онын ичюн Сервер, бабасы онъа бу суальни бергенде «Онъа бу акьта ольсем биле айтмам», деп тюшюне.

— Анавы адам не ишнен мешгьуль?— деп сорай бабасы Сервер яшагьан эвинь саибини козьде тутып.

— Колхозда чалыша.

— Колхозда десе... О адам сени насыл тербиелей биле?.. Бабасы сагь олган баланын окьюз киби биревлернин кьапысында юргенини истемейим.

Мына, виджданы насыл «джошты». Я бу вакьыткьадже кьайда экен бу адам? О, «биревлер», деп тарифлеген адамлар Сервер ичюн догьмуш бабасындан бинь бир кере зияде догьмуштырлар. Огьланнын кьайгысыны олар чектилер. Бабань сагь олган олса, сен бойле хор олмаз эдинь, дей турган анасы. Бабасынын сагь олгьаны аньлашылды. Демек, бабань янымызда олган олса, деп айтмакъ керек экен. Лякин Сервер хор осьтими? Бу суальге эки тюрюл джевап бермек мумкюн. Эгер «хор» сёзюнинь манасыны, тек баба севгисинден махрум олунвен, огьлан бала «баба» сёзюни айтувга аджиз олувьнен багьласакь, о, баба тесири иле аш-

ланган дюньясыз яшады деп бильсек, эльбет, бала хор осьти. Лякин бабасы «биревлер» деп айткан адамлар Серверге агьыр дакьыкьаларда кьолтуткьаныны козь огюне алсакь, бала хор осьти деп оламамыз. Чюнки бу нокьтайи назардан бакькьанда джемиетимизде хор адамлар ёкъ, олмасы да мумкюн дегиль. Бу джеэтен Сервернинь этрафындаки адамлар балагъа хорлыкь чектирмедилер. Олар кимлер? Муэллиф оларнын эр бири акькьында кучюк бир эпизод кетирсе де, бу эпизодлардан окьуйыджы буюк хуьласа чыкьара биле.

Меселя. Сервернинь досты Расул, Расулнын бабасы дженкте эляк олды. Ондан екяне хатире оларакь, эв огюнде озю отурткьан ве ондан кьара хабар кельген йылы кьуругьан зердали тереги кьалды. Сервер сувукь аязлы куньде парусина аякькьапларнен тарлагъа кьар тюбюнден гьозапая джыймагъа кеткенини корьген Расул бу тереки, достымнын эви кьызын деп, пыча. «Шимди о сизинь сувукь эвиньизни кьыздырса, бабамнын рухы хошнут олур» дей о, терекин кесмек кереклигине шубеленген Серверге.

Я Рахимджан эмдженен Саадат хала? Олар Сервернинь анасы хастаханеге тюшкен сонь балагъа озь эвлерине кочип кельмесини теклиф этелер ве оны тувган огьуллары киби бакьалар. Сервер мында озь тувган аилесини тапты.

Сервернинь этрафындаки бу адамлар хаста анасына де бир пала кьаймакъ, де бал берип йиберелер. Умумен эджнебий кьадын — эким — Анна Петровна, эвде бир озю кьалган Серверге озю ичюн уйлек алып кельген емегини ашата ве илях-ри.

Иште, бу адамлар Сервернинь илериде акьикьый инсан оладжыгына ярдым эткен кучьлердир. Бойле оладжыгы исе шубесиздир. Окьуйыджы Серверни тюрюл омюр вакьиялары ичинде коре ве онын козю огюнде бала мераметли, джесюр, инсаниетли, намуслы олып джанлана.

Сервер таныш кьызы Ларисаны эвине озгьаргьанда, Ларисанын койдеши Раджап достларынен берабер беш адам олып Серверни тёпелейлер. Бираз вакьыттан сонь Сервер Раджаптан интикьам ала биле эди, яни Раджап Серверлернинь коюне танцкьа кельгенде Сервер де достларыны топлап онъа иш кесмек мумкюн эди. Лякин о бойле япмады, эм япып да оламаз эди. О, Раджапкьа кьаршы бир озю чыкьты ве Раджапнын ченгесине бир юмрукь урып, оны ерге серди ве башкьа тиймеди, чюнки онда ачув деген шей ёкъ. Затен бокснен огьрашкан Сервер спорт мейданында да енйильсе, озюни сыкьмай. «Эр вакьыт акьикьат енйип чыкьа», деп сая о. Бунунь ичюн тренер онъа кинае тарзында «Сенден чемпион олмаз», дегенде:

— Олмасам, олмайым даа, меним умумен чемпион олмакъ ниетим ёкъ,— деп джевап бере.

Яни адамларны урып, чемпион олайым, деген фикيري ёкъ. Бокснен о, Муратнен илериде эсаплашмакъ ичюн огьраша.

Сервернинь арекетлеринде биз эр вакьыт онынь акьикьат ичюн куьрекенини коремиз. Бу арекетлер эр даим догьру

олып корюльмесе де (Сервер ойле аллар-
гъа тюше ки, бала олгъаны ичюн онъа
инанмайлар, ама акыкый хырсызлыкъ
япкъан адамларгъа, спекулянтларгъа инан-
налар, чюнки олар буюк яштаки адам-
лар), окъуйджы бунунъ бойле экенини,
Сервер акълы олгъаныны биле.

Повестъининъ сонъки саифелеринден
эвель окъуйджы фантастик лякин терен
символик мананы ташыгъан Тора-джинни
акъкъындыки икянен таныш ола. Бу
икъе колемдже буюк олмагъаны ичюн
мында оны толусынен кетирмеге лайыкъ
сандым.

«Айткъанларына коре, Тора яш экенде
пек гузель йигит экен. Кунълернинъ би-
ринде онынъ эвине дюльбер бир кыз
келе. Торанынъ элинден тутуп, эвинден
алып чыкъа. Онынъ гузеллигине агъызы
ачылып къалгъан йигит, кыйда кеткенле-
рини биле сорамай. Пери кыз оны, ичи
алтын ве джеврлернен яраштырылгъан
эфсаневий бир сарайгъа алып кире. Анда
инсанни шашырыджы музыка чалынып,
бири-биринден гузель кыркъ кыз бур-
гъучланып ойнамакта экен. Тора анда оны
алып кельген периден де дюльбер сою-
ны коре ве онъа бакъып къала. Буну корь-
ген пери ачувлана, антерининъ кенъ енъи-
ни сильке, эр шей гъапыр ола. Тора бир
даа бакъса не корьсин, шу мезарлыкъ-
нынъ ортасында ялынъыз озю отура экен.
Бу вакъиадан сонъ о акъылыны ойната».

Мана джезтинден Сервернинъ бабасы
ве Торанынъ образлары бири-бирине пек
якынлар. Торанен олып кечкен вакъиа
санки Сервернинъ бабасына илериде чы-

къараджакъ укум къарарыны бильдире.
Бабасы:

— Манъа даа, сени эвлерине яшамагъа
алгъан адамларнен корюшмек, оларгъа
тешеккур айтмакъ керек,— дегенде, Сер-
вер:

— Сиз анда бармасанъыз яхшы олур
эди,— деп джевап бере. Анам, анам сиз-
ге ишана эди. «Эгер бабанъ сагъ олгъан,
олса биз бу къадар зорлукълар чекмез
эдик» дей эди. Анам бутюн къышлагъы-
мызнынъ халкъына сизни насыл таныткъан
олса, ойле де къалыныз...

Яни, сиз ичюн ольген адам олып къал-
макъ яхши, деген фикирини беян эте.
Чюнки хатиринде бабасы къорантасына
къайтып кельмеген, анасынынъ ишанчыны
саткъан алчакъ дегиль де, къараманджа
эляк олгъан джесюр адам олып сакълан-
ды. Бу фикирни бозмакъ керекмей, деп
сая Сервер. Лякин огълу бабасына бойле
ашалыкъны афу этип оламай. Онынъ ичюн
бабасынынъ ресими де хаин Мурат реси-
мининъ такъдирине огърай. Яни къоран-
тасына нисбетен япылгъан ахлякый хаин-
лик, Ватан хаинлигинден узакъ кетмеди,
демек истей музллиф.

Сервернинъ озю бабасынынъ ресимини
олюмге махкум этсе де, вакъыты кельген-
де атып оламай, онъа эллерининъ къал-
тырагъаны ве козьашлары кедер этелер.
Ресимининъ бир еригине биле окъ тий-
мей. Лякин ресим акъкъыны алмаса да,
бабанынъ озю джезасыны булды. Бу дже-
за — огълунунъ нефретидир, сагъ олгъан
бабасыны олю деп саймакъ истегидир.

Эфсаневий къараман

«Эр бир китапнынъ озъ окъуйджысы,
озъ окъуйджы даяреси ола. Биревлер
позицияны зияде севелер, биревлер исе
несир эсерлерни севиپ окъуйлар. Лякин
ойле китаплар да ола ки, олар ич кимсе-
ни льякбайд къалдырмайлар, бутюн окъуй-
джыларда меракъ догурулар. Оларны тю-
кян-тюкяндан къыдырып юрелер, насыл
ёлнен олса да эльде этмек истейлер»,—
деген эди манъа бир куню «Аметханнынъ
йылдызы» адлы китапнынъ музллифле-
ринден бири Риза Фазыл.

Совет учуджылары Улу Ватан дженки-
нинъ тарихына шанлы саифелерни алтын
арифлернен яздылар. Советлер Бирлиги-
нинъ эки дефа Къараманы, СССРде нам
къазангъан сынааджы-учуджы, СССР Дев-
лет мукафатынынъ лауреаты Аметхан Сул-
тан оларнынъ ичинде биринджилер сыра-
сындадыр.

Аметханнынъ ады совет авиациясынынъ
тарихына эбедием язылды. Онынъ джеза-
ретликлери акъкъында халкъ арасында
эфсанелер яратылмакта. Советлер Бир-
лигининъ эки дефа Къараманы, СССР кос-
монавт-учуджысы Владимир Джанибеков-
гъа суаль берилгенде Василий Чкалов ве
Аметхан Султан меним ичюн омюримде
эр даим нумуне олдылар, дегени теса-
дуюфий дегильдир.

Улу Ватан дженкининъ чарпышмаларын-
да Аметханнынъ шан- шурети догъды, ис-

тидады ачылды. Дженкиннъ биринджи ку-
нунден сонъки кунюне къадар о, Брянск,
Дженюбий-Гъарп, Сталинград, Дженюбий,
4-нджи Украина ве 3-нджи Белорусие
джебзлеринде гитлерджи баскъындыжы-
ларгъа къаршы дженклешти. Дженк йыл-
ларында Аметхан Султан 603 дженкявер
учув япты, 150 ава урушы откерди. Шах-
сен озю 30, группанен берабер исе
19 душман самолётны уруп тюшюрди.

Аметхан Султан акъкъында чокъ языл-
ды. Бизлер исе онынъ достлары, сафдаш-
лары, берабер дженклешкен еркыдашла-
рынынъ айры-айры хатырлавларынен, Улу
Ватан дженки йылларында ве дженктен
сонъ язылгъан макъалелернен ве очерк-
лернен, бир чокъ шанлы учуджылар кон-
структорлар, сераскерлернинъ Аметхан
акъкъында айткъанларынен таныш эдик.
Кыскъасы, онынъ акъкъында чокъ языл-
ды. Лякин къараманнынъ бутюн омюрини
къаппап алгъан, онынъ образыны толусы-
нен ачып берген айры бир буюк эсер ёкъ
эди.

Риза Фазыл ве Лютфие Софу тарафын-
дан бирликте язылып. 1982 сенеси нешир
этильген «Аметханнынъ йылдызы» адлы
китап, иште бойле эсер олды. Музллиф-
лер бу китапны «Къараманнынъ аяты ве
дженкявер ёлу» деп характеризледилер.
Акыкъатен, эсерде Аметханнынъ омюри
биринджи кунюнден сонъки кунюне къа-

дар козетилген. Бир чокъ тарихий, этно-график малюматлар, олып кечкен вакиалар иштиракчилерининъ хатырлавлары къараман акъкъындаки икяге органик суретте кирелер.

Аметханнынъ балалыкъ ве осьмюрлик йыллары, аиледеки тербиеси, оюнлары, авесикклери, бала этрафындаки шараит акъкъында икяе этиджи саифелер китапнынъ буюк бир къысымыны къаплап ала-лар. Бу тесадофен дегильдир. Чюнки къара-маннынъ дженк йылларында ве ондан сонъки сынавджылыкъ ишинде айдын-ачыкъ ачылган табиятынынъ негизи иште бу йылларда шекиленди.

Огълан балалыкъ чагындан къушлар-нынъ учувыны сейир этмеге севе, къар-талнынъ учувы оны айретте къалдыра. Онынъ ичюн озю де къаядан денъизге секиргенде, къанатлар акъкъында хаялла-на. Ялта лиманынынъ гидропортында о биринджи кере «къанатлы» машиналарны коре. Қанатлар эльде этмек истеги де онда бу ерде пейда олса керек. Я совет авиациясынынъ мувафакъиетлери, Чкалов-нынъ учувлары, челюскинджилернинъ къара-манане эпопеясы баланынъ юрегинде из къалдырмамакъ мумкюн дегиль эди.

Анасынынъ бала экенде онъа айткъан шу сёзлери символик бир мана ташыйлар: «Адам дюньягъа озюнинъ такъдиринен, озюнинъ йылдызынен берабер келе экен. Эр кимнинъ озъ йылдызы ола экен.

— Ана, я меним йылдызым къайсы бильмейсинизми? — деп сорай Амет, коке бакъып.

— Ёкъ, балам, бильмеймиз... Бакъ, огъ-лум, сайла да ал озюне бир йылдыз. Исте-сенъ, энъ парлакъ сою сенинъки олсун. Йылдызынъ да, омюринъ де парлакъ, ай-дын олсун!

— Ёкъ, ана, сайламам, — деп джевапла-на Аметхан. — Маъна башкъасынынъки ке-рекмей. Мен озъ йылдызымны арарым. Эм тапарым, мына коресиз.

«Бизим эсас макъсадымыз, Аметхан-нынъ аятыны, онынъ дженкявер фаалие-тини олдыкча толуджа косътермек эди, — дей Риза Фазыл. — Экинджи-де, Аметхан-нынъ къараманлыкъларыны, якъан ишле-рини, ич бир тюрлю ялдызламайып, къа-бартмайып, ич бир шей къошмайып, олгъа-ны киби тасвир этмек эди.

Меселе шунда ки, сонъ дередже ал-чакъ гонъюлли бу адам озю акъкъында макътавлы, котеринки сёзлер айтылгъаны-ны, язылгъаныны ич севмей ве истемей эди. Қыраманнен якъын, достлыкъ аля-къасында булунган Лютфие Софунынъ айткъанына коре, Аметхан озю акъкъын-да китап язылмасына разылыкъ бергенде ялынъыз бир шарт къойган: «Меним ая-тымдаки бутюн вакъиалар олгъаны киби догъру язылсын, акъикъат къыйыштырыл-масын, якъан ишлерим макъталмасын, къабартылмасын, ич бир тюрлю уйдурма шейлер олмасын».

Айны вакъытта, Аметханнынъ мисли ёкъ къараманлыкъларынынъ, эфсаневий джесюрликлерининъ темели, негизи неде олгъаныны, онынъ насыл шараитте, насыл муитте осип етишкенини, насыл маядан асыл олгъаныны, о къараманлыкъларнынъ рухий ве маневий чокърагъы неде олгъа-ныны ачып косътермек эди. Бу рухий

чокъракъны эки сёзнен тариф этеджек ол-сакъ, о, Аметханнынъ партиягъа, озъ хал-къына, совет Ватанына садъкълыгъы, сынъ-ырсыз севгисидир. Буны, эльбет, китапта экс эттирмек керек эди.

Бир меселе даа. Аметхан эки дефа Со-ветлер Бирлигининъ Қыраманы олды. Фа-шистлерге къаршы урушларда мисильсиз джесаретлик косътерди. Лякин о бу уру-шларда бир озю дегиль эди. Онынъ янын-да, этрафында кимлер бар эди, онъа даи-ма къолтуткъан, ярдымда булунган джен-кявер аркъадашлары кимлер эди, о насыл шараитте, насыл муитте булунды, кимле-ден ибрет алды, кимлерге базанды? Яни Аметханни шу дженкявер арбий муитте озъ полкдашлары арасында, оларнен бе-рабер, онынъ Сталинградда махсус мей-дангъа кетирилген энъ мешур 9-нджы ас-лар полкынынъ кечкен ёлу ве дженкявер тарихынен берабер косътермек зарур эди.

Бир макъсадымыз даа, къараманымыз хусусында бу девиргедже басылып кель-ген материаллардаки онынъ терджимей алына аит бир сыра хаталарны тюзетмек ве догъру язмакъ эди».

Аметхан Султаннынъ дженк йылларын-даки дженкявер аркетлери, къанлы чар-пышмаларда косътерген джесюрликлери, юксек учув санаты хусусында икяе эткен болюклер китапнынъ эсас къысымыны тешкиль этелер. Иште бу хызметлери ичюн Аметхан Султан Советлер Бирли-гининъ Қыраманы деген юксек унванны эки дефа алмагъа наиль олды.

«Догъма учуджы» дей эдилер Аметхан акъкъында. Онъа бойле юксек къыймет кесилген усталыкны музллифлер озъ ки-табында косътере бильдилер. Олар Амет-ханнынъ дженкявер ёлуны дженкинниъ би-ринджи кунюнден Берлин устюндеки сонъ-ки ава чарпышмасына къадар козеттилер. Совет учуджыларынынъ дженкявер рухы, оларнынъ гъалебе ашкъына джанларыны феда этмеге азыр олгъанлары косътерил-ген, чарпышмаларнынъ шараити тасвир-ленген. Эсерининъ эсас къыймети де ан-джакъ къараманнынъ дженкявер ёлундаки фактлар ве эпизодларнен сонъ дередже зенгин олувындадыр.

— Аметханни чокъку бильмез къара-ман, джесюр адам оларакъ косътермек кучъ дегиль эди, — дей Риза Фазыл. — Бу-нъа элимизде олган материалларнынъ озълери ярдым эттилер. Ама Аметхан-нынъ адден тыш эфсаневий шахс олгъаны анджакъ шунда ки, о бойле джесюр ол-макънен бирге, айны заманда, сонъ де-редже саде, алчакъ гонъюлли, мераметли инсан эди. Иште, Лютфие аптенен экимиз ичюн энъ къыйыны бойле мешур къара-манны айны вакъытта, аятта олгъаны ки-би, адий инсан этип косътермек эди. Бу меселеде бизге Аметханнынъ сабыкъ дженкявер достлары ве командирлери-нинъ айтып къалдырган сёзлери, онынъ якъын аркъадашлары ве коидешлерининъ озълери ярдым эттилер. Бу макъсаднен биз китапнынъ сонъки «Эбедийлик» къы-сымына «Эфсаневий къараман» болюгини ве «Дженкявер достлары ве семетдешле-ри Аметхан Султан акъкъында» деген бо-люкни кирсеттик.

Бу ерде биз Аметханнен берабер джен-клешкен учуджы ве яздыжы Артём Ан-

финогеновнынъ «Литературная газета» (1985 с. июль 10) саифелеринде басылган макъалесинден бир къач сёзни кетирмеге ляйыкъ сандыкъ. «...Аметхан шунынънен айырылып тура эди ки, учуджынен таныш олган вакъытында оны тек бир шей меракъландыра эди: «Къач дане урып тюшюрдинъ?», яни «Гъалебе ичюн не яптынъ?» Урып тюшюрилгенлер аз олса. Аметхан учуджыны санки абайламай. Менимнен берабер госпитальде яш бир къырыджы-учуджы ята эди. О, Аметхандан чекине эди, чюнки дженкleshмеге якъында башлады ве аля даа тек бир самолёт урып тюшюрген эди. 1942 сенеси бизлерде радиоалыкъа пейда олгъандан сонъ эфир зарур лакъырдылардан гъайры «ябанджы» лафнен толды. Къомшуннен тезссуратларынынъ шу арада пайлашмакъ, командиринъ акъкъында нелер тюшюнгенинынъ онъа айт ифаделерде билдирмек истеги буюк эди, чюнки ким айткъаныны аныламакънынъ чареси ёкъ. Эр кес яш эди, ортаджа яш—21... Бойледже, Аметхан авагъа котерильгенде эфирде кърымтатарынынъ ачыкъ-айдын сеси эшитиле эди: «Мен Аметхан Султаным! Мен Аметхан Султаным! Сталинград узериндем! Немсе баскъынджыларына олюм!» Сонъундан тек шеэрлернинъ адлары де-ньише эди: Сталинград, Таганрог, Севастополь».

Шай олып чыкъты ки, Аметхан Султан озюнинъ элли йыллыкъ юбилейи къайд этильгенден тамам учъ айдан сонъ сынав учувы вакъытында эляк олды. Шунинъ ичюн китапта оннынъ юбилейи хусусындаки икяе айрыджа эмиетке маликтир. Бу юбилей Аметхан якъзан ишлерине, оннынъ бутюн омюрине санки екюн чеке. Окъуйджынынъ козю огюнде къараманнынъ аяты бир даа келип кече.

Китап муэллифлери Аметхан Султан хатиресини эбедилештирюв боюнджа буюк материал топладылар. Къараманнынъ дженкявер ишлери акъкъында икяе этиджи экспозициялар Париж, Москва, Волгоград, Истра, Киев, Калининград, Монино, Симферополь, Севастополь, Ялта, Алупка, Прокопьевск, Батайск, Керчь шеэрлерининъ тюрлю музейлеринде бар. Силялы Къуветлернинъ авиация музейи Аметхан Султаннынъ хатире нишаныны тэсис этти. Аметханнынъ ады полк джедвелинде эбедий оларакъ къалдырылды. Сокъа-къларгъа, пионер отрядларына оннынъ ады берильди, чешит шеэрлердеки мектеплернинъ шан-шурет музейлеринде Аметханнынъ кошелери тешкиль этильди. Жуковск

шеэрининъ дёрт номерли мектебинде Аметханнынъ дженкявер шан-шурети музейи ачылды, бу шеэрдеки Къараманлар Аллеясында эбедий атеш янында шанлы учуджынынъ ресими тура.

Муэллифлер энъ парлакъ, акъикъатен къоркъу бильмез совет учуджыларындан бирининъ адыны янъыдан, толу суретте окъуйджыгъа ачып бермекнен бирге, айны заманда, оннынъ табиятыны, мисли олмагъан джесюрлигини, партиягъа, Ватангъа, интернациональ боюн-борджына олган сынъырсыз садыкълыгъыны ачып косьтердилер.

Бир кунъ Аметхан Алупкада отпускада олып, анасынен сагълыкълашкъанда, оны тынчландырмакъ ичюн бойле дей:

— Меним ичюн ич раатсызланманъыз, ана. Меним такъдирим, бахт йылдызым озъ элимде. Оны озюм таптым. Хатиринъиздеми, ана, бир вакъытта мен сизге кокке бакъып, озъ йылдызымны озюм тапарым, деген эдим. Иште, мен бу хусуста сёйлейим. О бахт йылдызымны мен Ватаныма, халкъыма намус иле хызмет этюв, инсанларгъа, джемиетке олдыкъча чокъ файда кетирюв, деп анылайым.

Айны бу фикирни Аметхан Султан Улу Ватан дженкиннинъ ветераны полковник Аджыабла Эмировнен корюшкенде де текрарлай:

— Меним ичюн халкъыма, Ватангъа хызмет этюв эр вакъыт баш меселе олып турды. Меним максад ёлум, меним омюр йылдызым иште бу! Чюнки эр кимнинъ бир анасы олгъаны киби, эр кимнинъ бир Ватаны бар. Бизим эпимизнинъ Ватанымыз бир—улу Советлер Бирлиги. Онъа озюньни бутюнлей бермек, оннынъ огюнде виджданынъ темиз олмакъ керек.

Балалыгъында Аметхан тюшюнде та кокке котерильгенини, йылдызлар янынъда булунганыны коре, оларнынъ сесини ишите. Шу ишитильген сес оннынъ илеридеки омюрине санки бир пролог оларакъ янъгъырай. «Къоркъма, йигит, къал мында,—дей о сес.—Бизнен бирге йылдыз ол! Къаранлыкъ геджеде парылдагъан йылдыз олмакъ фена шей дегиль».

Эм акъикъатен, халкъымызнынъ шанлы огълу Аметхан Султан къараманлыкъ алеминде, джесарет кокюнде энъ парлакъ йылдызлардан бири олып къалды. Бу йылдыз джесюрлик символы оларакъ эбедий парылдап тураджакъ ки, бу аджайип инсан образыны бизге ачып берген «Аметханнынъ йылдызы» китабы да ольмей яшайджакъ китаплардан биридир.

[ДЕВАМЫ БАР].

ЗУМБУЛЬ

Муз. Э. Налбандовнынь

Сѣз. А. Мефаевнынь

The musical score is written for voice and piano. It consists of four systems of staves. The first system shows the vocal melody with lyrics 'А - А - А -' and piano accompaniment. The second system continues the vocal melody with lyrics 'корь-дом -се-ни' and piano accompaniment. The third system features a tempo change to 'ten. Allegro' and lyrics 'Эй гу-зель кыз.' The fourth system continues the vocal melody with lyrics 'Бу кьа-ар-нинь зум-бу-' and piano accompaniment. The score includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings like 'sfz', 'ad libitum', and 'mf'.

А - А - А -

корь-дом -се-ни

ten. *Allegro*

Эй гу-зель кыз.

Бу кьа-ар-нинь зум-бу-

лю, Я- пикля- ры гуль- гу-

лю, Бу кьар- нинь зум- бу - ла,

Я - кьаля- ры гуль - гу- ла,

Кьушка кьанат кьашла ры он -се -киз -дир м - ла - ры

Он се -киз -дир Яш - ла ры

Музыкальный фрагмент с нотами и текстом:

Къа - ра козълер сюр - ме - ли Си - я сачлар

Музыкальный фрагмент с нотами и текстом:

Ор - ме - ли ли

Музыкальный фрагмент с нотами и текстом:

Ю - зю би раз эс меги зулюф ле - ри кес - ме - ли

Музыкальный фрагмент с нотами и текстом:

Зу - люф - ле - ри кес - ме - ли

Музыкальный фрагмент с нотами и текстом:

ли. ли.

coda

Andante

А - А -

ad libit. dolce.

Сев дим се -ни

Эй гу - зель кыз.

pp

Бу кѡарнинъ зумбулю,
Янакълары гуль-гулю,
Къушкъа кѡанат

кѡашлары
Он секиздир яшлары.

Багълама:

Къара козьлер

сюръмели,
Сия сачлар орымели,
Юзю бираз эсмери,
Зулюфлери кесмели,
Зулюфлери кесмели.

Бал шекердай сѣзлери,
Якъты мени козьлери,
Герданлары бем-безд,
Онъа етер дульбер аз.

Багълама:

Бу кѡарнинъ зумбулю,
Янакълары гуль-гулю,
Буны кимден бильмели,
Бакъышы пек
джильвели.

Авторларимыз акъкъында

* **Решид МУРАД** 1915 сенеси догъды. Шайр ве несирджи. «Яшлыкъ йырлары», «Ор чёллеринде», «Партизан Осман», «Лирика», «Бир къучакъ чечек», «Инсан ве йыр», «Ачыкъ гонъюльден», «Йылдырым» «Догълар сонатасы», «Инат торунлар», «Бекленильген ал елькенлер», «Эрлик сынвларындан кечкенлер» киби назм ве несир китапларынынъ муэллифи. Озбекстанда хызмет косьтерген медениет хадими. СССР Языджылары бирлигининъ азасы.

* **Самедин ШУКУРДЖИЕВ** 1939 сенеси догъды. Милиция майоры. Къашкъадарья область иджра комитети янындаки ички ишлер идаресинде чалыша. «Учансув тамчылары» икяелер китабынынъ муэллифи.

* **Урие ЭДЕМОВА** 1938 сенеси догъды. Башта Ташкент медицина окъув журтуну, сонъра В. И. Ленин адына Ташкент девлет университетининъ журналистика факультетини битирди. Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешриятында кърымтатар эдебияты редакциясынынъ редакторы олып чалыша. «Къырмызы гуль», «Нишан юзюги», «Омюрлик янымдасынъ», «Баш язысы», «Юрек атеши» китапларынынъ муэллифи. Озбекстан Ленин комсомолы мукафатынынъ лауреаты. СССР Языджылары бирлигининъ азасы.

* **Эркин АЪЗАМОВ** 1950 сенеси догъды. В. И. Ленин адына Ташкент девлет университетининъ журналистика факультетини битирди. Республика радиосында, «Гулистан», «Ёшлик» журналларында чалышты. Шимди Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешриятында ишлей. Яш языджыларнынъ VII Бутюнитифакъ мушавересининъ иштиракчиси. «Атешлер сёнмеген гедже», «Атойнинъ догъган йылы», «Алем ем-ешилъ» киби несирий китапларнынъ авторы. Озбекстан Ленин комсомолы мукафатынынъ лауреаты. СССР Языджылары бирлигининъ азасы.

* **Риза ХАЛИД** 1919 сенеси догъды. Ялта педагогика окъув журтуну, сонъра Симферополь педагогика институтынынъ фи-

лология факультетини битирди. Улу Ватан дженкиннинъ иштиракчиси. Батарея командиринден полк командири дереджесинедже котерильди. 1974 сенеси полковник рутбесинде истифагъа чыккыты. Ленинградда яшай. Ана тилимизде «Севем сени, омюр», «Багъчада бульбуллер», «Эйилик», «Чокъ йыллар кечкен сонъ», «Баарь мудждеси», «Узакъ ялылар», «Мавы танъда» киби назм китаплары чыккыты. Айны вакытта рус, къазах, татар тиллеринде де бир сыра китаплары дердж олунды. СССР Языджылары бирлигининъ азасы.

* **Къуртсент АМЕТ** 1921 сенеси догъды. Ялта педагогика окъув журтунда, сонъра Симферопольде оджалар азырлав курсында тасиль алды. Дженктен эвель ве дженктен сонъ оджалыкъ япты. Шимди Кърымда суварув агълары идаресинде чалыша. Илк шиирлери дженктен эвель газета ве журналларда басылып башланды. Дженктен сонъ исе эсерлери «Ленин байрагъы» газетасында, «Баарь эзилери», «Октябрь ёлунен» джыйынтыкларында дердж олунды.

* **Эдем НАЛБАНДОВ** 1926 сенеси догъды. Ташкент девлет консерваториясынынъ дирижёр-хор болюгини битирди. Ташкент медениет институтынынъ оджасы. «Сабанынъ саарь вакъытында» (композитор И. Бахшышен соавторлыкъта), «Бугунъ айнынъ он дёртю», «Бир топ гуль». «Бахт йылдызы» китапларынынъ, чешит жанрларда азылган бир чокъ музыкаль эсерлерининъ муэллифи. Озбекстан ССРде хызмет косьтерген медениет хадими. СССР Композиторлар бирлигининъ азасы.

* **Сервер АРИФОВ** 1949 сенеси догъды. В. И. Ленин адына Москва девлет педагогика институтыни битирди. Озбекстан радиосынынъ кърымтатар тилинде эшиттиривлер редакциясынынъ уйкен редакторы. Эдебиятшаслыкъ ве эдебий тенкъид боюнджа бир сыра макъалелерининъ авторы. СССР Журналистлер бирлигининъ азасы.

На крымскотатарском языке. «ЙЫЛДЫЗ» № 2 («Звезда» № 2).

Орган Союза писателей Узбекской ССР.

Ордена Трудового Красного Знамени типография Издательства ЦК КП Узбекистана.

Ташкент—1986.

Техникий редактор А. Селимова.

Корректор Э. Асанова.

Рессам Зарема Трасинова.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.

Басылувгъа 17.2.86 с. берильди. Басылувгъа 8.4.86 с. рухсет этильди. Р-00362. Къагъытынынъ форматы 70×108^{1/16}. Юксек басма. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 6579. Сымарыш 3170. Фияты 80 к.

Условных печ. л. 12,6 Уч.-изд. л. 13,5 Зак. 3170. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Ленин проспекти, 41-нджи эв.

Телефонлар: 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36.

14-22

Фияты 80 капиж

Индекс 75298